

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

६७

95723

सांख्यदर्शनम्

श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतसांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्

तर्कतौर्योपाधिविभूषितबटुकनाथशास्त्रिण आत्मजेन न्यायो-

पाध्याय-काव्यतीर्थं पं० दुण्ढिराजशास्त्रिणा

सम्पादितम्

भूमिकालेखक पुनः सम्पादकश्च

डॉ० पं० गजाननशास्त्रि-मुसलगाँवकरः

चैरवम्भा संस्कृत संस्थानः

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौघम्भा, पो० ना० न० ११३६

जहाज भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर मेन

बाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक श्रीपोकुल मुद्रणालय, वाराणसी

संस्करण द्वितीय वि० १० २०४४

मूल्य रु० ६०-००

95723

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस पुस्तक का परिष्कृत तथा परिवर्धित रूप पाठ

एव टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

प्रीत ६६८८६

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८४

बोर्ड (पिप्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२०१००१ (भारत)

फोन ३४०६६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES'
67
*****

SĀṆKHYADARŚANA

WITH
SĀṆKHYA PRAVACHANA BHĀSHYA

By
SRI VIJNĀNA BHIKSHU

Edited by

Re-edited by

Dr. Pt. GAJĀNANŚĀSTRĪ MUSALGĀONKAR

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone . 65889

Second Edition 1987

Price : Rs 60-00

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1034

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone . 54766

Printers—

SRIGOKUL MUDRANALAYA

Gopal Mandir Lane,

Varanasi-221 001

सांख्यदर्शन-प्रवेशभूमिका

यद्ग्रीलया जायते च वर्द्धते क्षीयते जगत् ।

तन्नौमि पुरुष नित्यं प्रकृतिञ्च मुहुर्मुहुः ॥

विदितमेवैतत्सर्वेषां विदुषा यदसार-ससारसागरस्यास्य पार-
यियासोर्मुमुक्षोश्च पारङ्गमयिता मोक्षयिता च कर्मोपासनज्ञानमिति-
काण्डत्रयात्मको वेद एव । अत एव वेदोदितक्रियमाणकर्मसम्पादन-
सम्पत्त्या क्षालितान्त करणमुपासनाधिकारिणमनुशासति भगवन्त
श्रीकपिलमहर्षेय षडध्यायात्मक सांख्यदर्शनम् ।

तत्र हि प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिता । अतएवायमध्यायो
विषयाध्याय' इति व्यवहियते । अत्राऽत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपपरम-
पुरुषार्थस्यादौ विवेचनं कृत्वा तदुपयोगित्वाद्बन्धहेतुपरीक्षा विधाय-
विवेकोच्छेदहेतुवादि निरूपितम् । ततश्च प्रासङ्गिक माख्याभिमत-
प्रमेयभूतप्रकृत्याद्यनुमानम्प्रदर्श्य उपादाननिरूपणान्ते प्रासङ्गिकम्पु-
नरपि मोक्षविवेचनं कृतम् । अथ प्रमेयसिद्धयङ्ग्यप्रमाणवर्णनं विधाय
सांख्यसिद्धान्तमूलसत्कायंवादस्थापनपूर्वकम्पुरुषस्य भोक्तृत्व विवे-
चितम् । एवञ्चात्राध्याये नव प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्यं निरूपितमिति 'प्रधानकार्याध्याय'
एष । अत्र सृष्टिप्रयोजनं वर्णयित्वा स्वसिद्धान्तानुसारिणी सृष्टि-
प्रक्रिया स्फुटोक्ता । निरस्तश्चान्ते भौतिकत्वमिन्द्रियाणाम् ।
एवञ्चात्राध्याये त्रीणि प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

तृतीयो वैराग्याध्यायः । अत्र खलु महामूतानां निरूपणं स्थूल-
सूक्ष्मभेदेन द्विविधचरीराणामुपादानवर्णनञ्च विधाय तद्द्वयात्ससृति
व्यवस्थाप्य तयोर्विशेषं समर्थितः । ततः सामान्यतो विशेषतश्च
मुक्तिसाधनविवेचनपूर्वकं बन्धहेतुविपर्ययस्य तत्कारणाऽशक्यत्वादीनाञ्च
स्वरूपमुक्तम् । पश्चाच्च कर्मविशेषाद् व्यक्त्यभेदानुसारिणी देवादि-
प्रभेदा व्यष्टिसृष्टिः प्रपञ्चिता । परमप्रयोजनसमाप्ती स्वतः एव
प्रधाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरितिबबतु सृष्टिनिवृत्तिप्रकरणनिरूपणान्ते
विवेकसिद्धयुगायाश्च वर्णिता । एवञ्चात्राध्यायेऽष्टौ प्रकरणानि
सङ्गृहीतानि ।

चतुर्थोऽयमास्यायिकाऽध्यायः । अत्र तत्त्वोपदेशादिभिविवेकादीनामुत्पत्तौ हृदयग्राहिण्यो राजपुत्रादीनामान्यायिका अध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुक्ता । अत्र च विवेकज्ञानसाधनवर्णनारम्भक्रमेकमेव प्रकरणम् ।

पञ्चमोऽयम्परपक्षनिर्जयाध्यायः । अत्र मद्भूताक्षेप समाधाय कर्मफलदातृतया ईश्वरम्मन्यमानानाम्मत खण्डयित्वाऽविद्यातो बन्धमङ्गीकुर्वन्ता वेदान्तिना सिद्धान्तो दूषितः । ताश्च धर्माधर्मयो मिद्धिम्प्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषा बाधक निरस्य वेदानां नित्यत्वं खण्डितम् । अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धि विधाय प्रमद्भागतशब्दविचारे वैयाकरणाभिमतस्फोटवाद निरस्य शब्दस्य अनित्यत्वं व्यवस्थापितम् । ततश्चात्माऽद्वैतनिरासपूर्वकं मनसो विभ्रुवादीनां मतं सण्डितम् । अथ मतान्तराभिमतपदार्थखण्डनं कृत्वा पुनरपि द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टाशो विचारो विवेचिनः । तत्र च तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वं निरस्तम् । तत्र शरीरारम्भकविचारं कृत्वा मध्ये प्रासंगिकी विषयमुक्तिमुपपाद्य उद्भिज्जशरीरश्चान्यवस्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेन्द्रादिनित्यत्वनिरासाय पुनरन्तेचेश्वराऽसिद्धिरभिहिता । एवञ्चात्राध्याये षोडशप्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

षष्ठोऽयं तन्त्राध्यायः । अत्र सारभूतशान्त्रार्थस्य संकलनं कृतम् । तत्र च प्रथममात्मास्तित्वेनोपमहारो विहितः । तत्र च पुरुषाण्यरिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारण विचार्य पुरुषबहुत्वस्थापनपूर्वकं तत्त्वरूपोपमहारः सूत्रकारेण प्रादक्षिण्ये । अन्ते च मूर्ष्टिकार्योपमहार विधाय शान्त्रवाक्यार्थोपमहारः कृतः । एवञ्चात्राध्याये पञ्च प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

तथाच षष्ठ्यायात्मके साम्यशान्त्रे द्विचत्वारिंशत्प्रकरणानि सूत्रकारेण सङ्गृहीतानि ।

अस्मिन् साम्यशान्त्रे पदार्थानां चतस्रो विधाः प्रतिपाद्यन्ते । कश्चिदर्थं प्रकृतिरेव, कश्चिद्विप्रकृतिरेव, कश्चिदुभयस्य, कश्चिदनुभयस्य च ।

अत्र केवला प्रकृति प्रधानद्वयाभ्यां मूलप्रकृतिः । नानावन्द्यस्य वन्द्यविद्विप्रकृतिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या मत्परजन्तमो-
गुणानां साम्यावस्थायां अभिधानम् । मूलस्थातो प्रकृतिश्च मूल-

प्रकृति । महत्तत्त्वादे कार्यकलापस्येयमेव मूलम्, न त्वम्या प्रधान-
भूताया मूलान्तरमस्ति अनवस्थाऽऽपातात् । बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकी
अनवस्था न दोषायेति केषाञ्चिन्मतं न समीचीनं प्रमाणाभावात् ।
प्रत्युत 'प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वचनादी उभावपी' त्यादिप्रमाण-
वचनतः प्रकृते सादित्वाभावबोधनेन निम्बिलप्रपञ्चमूलकारणत्वस्य
स्मरणात् ।

अत्रापि कार्य-कारणभावे विप्रतिपत्तिश्चतुर्था मञ्जायते । यथा
'असन् सज्जायते' इति सङ्गिरन्ते सौगता ।

तच्च न समीचनम् । असतोऽनीकस्य शशविषाणवत् कारण-
त्वमेव न सम्भवति, तुच्छाऽतुच्छयो कार्य-कारणभावाऽप्योगात् ।

'सतोऽमज्जायते' इति नैयायिकादयोऽभिमन्यन्ते ।

तदपि न प्रामाणिकं, कारकव्यापारात् पूर्वमसत्ता घटादीनां
शशविषाणवत् मत्तासम्बन्धलक्षणरूपोत्पत्तेः असिद्धत्वदर्शनात् ।
न हि निपुणतमेनापि शिल्पिना अमति गगनाऽरन्दिने मत्तासम्बन्ध
विधातुम्पार्यते । अत एव कारकव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेवास्ति ।
सत एव कार्यस्य अनभिव्यक्तस्य कारकव्यापारेणाभिव्यक्तिरुपपद्यते ।

सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तं, प्रपञ्चकार्यजातं, न तु वस्तुमत् इति
वेदान्तिनः ।

एषा वेदान्तिनामपि मतं न निर्दोषम् । अधिष्ठानारोप्योश्चि-
ज्जडयोः कलघातरूप्यादिवत् साहचर्याभावेनाऽऽरोपाऽसम्भवात्,
बाधाऽनुपलम्भाच्च ।

तस्मात् सुख-दुःख-मोहात्मकस्य विश्वप्रपञ्चस्य तथाविधमेव
कारणमवधारणीयम् । तथाचानुमानप्रयोगो विधेयः—'विमतं कार्यजातं,
सुख-दुःख-मोहात्मकवस्तुकारणकम्, तदन्वितत्वात्, यद्येनाऽन्वितं
तत् तत्कारणकम् यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं तथाचेदम्, तस्मात्
तथा ।'

येयं सुखात्मता तत् सत्त्वम्, या च दुःखात्मता तद् रजः, या च
मोहात्मता तत् तमः । एवञ्च सर्वस्य त्रिगुणात्मता वेदितव्या ।

तथाहि—प्रत्येकमभावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मंत्रदारेषु
मदालसाया मंत्रस्य सुखमाविरस्तीति तम्प्रति तस्या सत्त्वगुण-
प्रादुर्भावं, तत्सपत्नीनां दुःखमिति तां प्रति रजोगुणप्रादुर्भावं ।
एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति, परैरपह्नियमाणं दुःखा-

करोति, ऊदासीनस्य च उपेक्षाविषयत्वेनाऽवतिष्ठते । उपेक्षाविषय-
त्वञ्च मोह एव । उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्, 'मुह' वैचिर्य-
इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेश्च । तस्मात्सुखं दुःख-मोहात्मकत्वेन
त्रैगुण्यवत् सर्वस्य कार्यजानम्य त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृति प्रधानपद-
वेदनीयैव कारणमिति स्थितम् ।

महत्तत्त्वमहङ्कार शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेते सप्त पदार्था
प्रकृति-विकृतय उभयरूपा सन्ति । तत्रान्त करणपदवेदनीय महत्त-
त्त्वम्, अहङ्कारस्य प्रकृति, मूलप्रकृतेस्तु विकृति । एवमहङ्कारोऽपि
शब्दादिपञ्चकस्य श्रोत्रादोन्द्रियैकादशकस्य च प्रकृति, महत्तत्त्वस्य
तु विकृति, शब्दादिपञ्चकं हि यथात्रम व्योम-वायु-तेजोजल-पृथिवी-
नाम्प्रकृति, अहङ्कारस्य तु विकृतिरिति बोध्यम् ।

श्रोत्रं त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राणाभिधानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि,
वाक्-पाणि-पाद-वायूपस्थाभिधानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मक
मनश्चेत्येकादश, तथा व्योमादीनि पञ्चमहाभूतानोत्पेया षोडशाना-
मगण षोडशक, न तु विकार एव (विकृतिरेव), स न कस्यापि
प्रकृति ।

यद्यपि पृथिव्यादीनां गोवृक्षादयो विकाराः, गवादीनामपि पथो-
वीजादयः, तेषाञ्च दध्यङ्कुरादयः, तथापि गवादयो न पृथिव्यपेक्षया-
तत्त्वान्तरम् । तेषां पार्थिवत्वात्, तत्त्वान्तरोपादानकारणस्वैवात्र
प्रकृतिपदेन विवक्षितत्वात् ।

पुरयस्तु न कस्यापि तत्त्वस्य प्रकृति, नापि विकृति । इदमत्र
वेदिन्यम्—

प्रकृतेर्महान्, महानोऽहङ्कार । न च सात्त्विकराजस तामसभेदात्
त्रिविधः । तत्र सात्त्विकादहङ्कारादेकागेन्द्रियाणि, तामसात् तन्मात्रा-
मिदं शब्दादिपञ्चकम् । राजसात्तुभयम् । सत्त्व-तमोऽस्यामेवोभयस्ये-
न्द्रिय-तन्मात्रात्मककायस्य सिद्धौ रजसो व्यर्थत्वमभिमान्यन्ते कथन ।

किन्तु तत्र युक्तम्, सत्त्व-तमसो स्वयमेव अत्रिये, स्वकार्यं घटयितुं
न प्रवर्तेते । रजस्तु धलस्वभावतया यदा स प्राप्तयति तदैव ते स्व-
कार्यं कुरुते । अतएव उभयत्रापि कार्ये सत्त्वरजसो त्रियोपादान-
द्वारेणास्ति रजस कारणत्वमिति न व्यर्थं रजः ।

शब्दादिभ्यो महामूत्राणि व्यजायन्त । प्राणान्तु न तत्त्वान्तरम्,
किन्तु इन्द्रियाणां साधारणवृत्तय एव । एव वागोऽपि न तत्त्वान्तरम् ।

भूतवर्तमान-मधिप्यदितिष्ववह्नियमाणवस्तुष्यतिरेकेण स्वतन्त्रस्य तत्स्वरूपस्याऽनिरूपणीयतैवास्ति । एतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । 'पुरुष' पञ्चविंशतितमः ।

न खल्वेक पुरुष, किन्तुनेक । प्रतिशरीर भिन्न एव । अन्यथा कस्मिंश्चेदेकस्मिन् अग्र्यमाणे सर्वे अग्र्येरन्, जायमाने च जायेरन्, एकस्मिन् पण्डिते मूर्खे वा सर्वेऽपि पण्डिता मूर्खा वा स्युरित्यनवस्था-ऽऽपद्येत ।

सचायम्पुरुष, प्रकृतिप्रसूते प्रपञ्चात्मके जगति वर्तमानोऽपि स्वयं निर्गुणत्वहेतुना पयसि वर्तमानपुष्कर-पलाशवन्निर्लेप साक्षी-वाऽवतिष्ठते । पुरुषो हि नियमेन निस्त्रैगुण्यस्वभाववानेव । यतो हि प्रकृति-प्रसूतप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि सुख-दुःख-मोहात्मकत्वेन भोग्य-त्वात्, जडत्वान्च तद्विलक्षणा, त्रैगुण्यातीत, पर, चेतनो भोक्ता कश्चिदस्त्येव । स एवात्मा पुरुषो वेति व्यपदिश्यते ।

अथ च पुरुषमात्रिध्यवशात् जडा अपि प्राकृता भावाश्चेतन-वदवभासन्ते । प्रकृतिसात्रिध्यवशाच्च असङ्गोऽपि पुरुष कर्तव्य-मुखादिमानिव चावभासते ।

एवञ्च प्रकृति-पुरुषसंयोग एवाऽखिल ससारप्रपञ्चं निर्वाहयति । भोक्तृत्वयोग्यता हि पुरुषस्य चैतन्य, भोग्यत्वयोग्यता हि प्रकृते-जडत्वम् । भोक्तृत्वयोग्यता-भोग्यत्वयोग्यतावसरे जनयोरन्ध-पङ्गुन्यायेन संयोग मम्पद्यते ।

यथा कश्चिदन्ध स्वयं जङ्घालोऽपि स्वलनं परिजिहीर्षुं कश्चित् चक्षुष्मन्तम्पङ्गुमपि स्कन्धेनोद्वहति । पङ्गुस्तु चक्षुष्मानपि यथेष्ट-विहारमभीप्सु कश्चित् जङ्घालमन्यमपि समघ्नतिष्ठति ।

तथैव अचेतना प्रकृति स्वप्रवृत्तिनिर्वाहाय चेतनमधिष्ठातार-मुद्वहति चेतनोऽपि पुरुष स्वयमप्रसवधर्मा, स्वभोग्य-प्रसवित्रीम् प्रकृतिमघ्नतिष्ठति ।

ततश्च भोग्येन प्रधानेन सम्भिन्नं पुरुषा भोग्यधर्मभूतं सुख-दुःख-मोहजातं स्वात्मनि अभिमन्यमानं कदाचिदपि दुःखत्रयापघातम्प्रा-प्यते । तं चास्य प्रधानभूता प्रकृतिर्निष्पादयति ।

नित्याया प्रवृत्तिशीलायाश्च प्रकृतेर्विद्यमाभावेन सततं सगं स्यादिति न कश्चिदपि दुःखत्रयान्मुच्येतेति केषाञ्चिन्मतन्तु नोचितम् । यतः प्रकृतेरुपरमोऽपि मग्भाष्यते । यथा काचिन्नर्तको नृत्यावलोक-

नोत्सुकान् रङ्गम्यान् पुरुषान् निजनृत्यकौशलेन्दर्शयित्वा तेषामो-
त्सुक्योपरमे सति सा नृत्यक्रियातो निवर्तते, न पुनरनुत्सुकीभ्याम्विज-
नृत्यम्प्रदर्शयितुम्प्रवर्तते । तथा प्रकृतिरपि स्वमूढविषयभोगोत्सुकान्
प्रत्येक पुरुषान् भोजयितुम्प्रवृत्ताऽपि य कश्चन विगलितयामनम्पुरप-
म्पद्यति, तम्प्रति न पुनः प्रवर्तते ।

केचनैव वदन्ति—चेतनं स्वार्थं वा परार्थं वा प्रवर्तमानो दृश्यते,
किन्तु अचेतना प्रकृतिः कथम्प्रवर्तते निवर्तते वेति । किञ्च अचेतनस्य
स्यन्दनादेरिव चेतनाधिष्ठितायास्तस्या अचेतनाया अपि प्रवृत्ति-
रुपपद्यते ।

किन्तुवेनन्न युक्तम् । जीवपुरुषाणाम्प्रकृतित्वस्याज्जन्मिन्नपा-
ऽधिष्ठातृत्वाऽगम्यवदशनात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी परमेश्वर
प्रकृतेरधिष्ठातेति सिद्धात् ।

पङ्कषाधीरूपस्य तादृशदर्शनस्यापरमभिधानं 'पण्डितश्च'मपि-
वर्तते । प्राचीनतमकालात् भारतीयविद्वत्परम्परानुसारेण पङ्कषाधी-
रूपस्य सूत्रात्मनमात्रदर्शनस्य निर्माता देवहूतिमातुरः पदम-
प्रजापते पुत्रो विष्णोरवतारः परमपि कपिल एवेति निम्नग्रन्थम् ।
अथ विषये सांख्यशास्त्रीयतत्त्वपरिषद्ब्रह्मविस्तारानां विद्वन्मूर्धन्यानां
धीमदुदयवीरघास्त्रिणा सांख्यीयेतिहास-सांख्यमिद्वान्तग्रन्थयोः परि-
शीलनेन सांख्यशास्त्रे कृतावस्थानानां क्षतक्षयसम्पन्नो वा भ्रमाणा-
मनायासेनैव समूहमुन्मूलनं स्यादित्यत्र नास्ति मशयस्य लेशोऽपि ।

तथैव नतद् विस्मर्तव्यम्—वापिल सांख्य सौधर विद्यते,
नाऽनीश्वरम् । वापिलसांख्यमतानुसारेण अचेतना प्रकृतिजगदुपा-
दानमीश्वरश्च केवलमधिष्ठाता (नियन्ता) सत्तस्य जगतः ।
'ईश्वरासिद्धे' सूत्रेऽप्यवाज्यत्रापि यत्र ईश्वरनिषेधो दृष्टिगोचरो
भवति, स उपादानभूतस्येश्वरस्यैवास्ते । अर्थात् ईश्वरे जगदुपादान-
ताया एव निषेधः, नेश्वरस्य निषेधः ।

अतिरमणीय-सांख्यदर्शनोपवने विहरणशीलस्य निरवविश्रमस्य
विद्वन्मण्डलीमोलिमणेविज्ञानभिषो विपुलगभीरुगूढार्थगर्भाह्वानेन-
दर्शनं हृदयावजं सांख्यप्रवचनामिषं भाष्य पङ्कषाद्व्यासमते वापिल-
सूत्रे विद्योतने ।

वसिष्ठासविज्ञमिन्नं यदिदं सांख्यदर्शनं जीर्णश्रम्याम्प्राप्य
सीदतीति । यथा पुराकालेऽप्यप्राचुर्येण व्यस्ययनाऽप्यपनमागीत्,

तथाऽस्मिन् समये तच्छताशतोऽपि तन्नास्तीति वदितुं न खलु सङ्कोच-
मञ्चेतिवच इति चेत्तद्यते चेत् ।

तत्र घोरनिद्रयाऽऽलिङ्गितानां जमाना जागरणं विदधातुमीहया
चौखम्बासस्कृतसंस्थानाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतसैः बाबू श्रीमोहनदास-
गुप्तमहोदयैः श्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितेन सारूपप्रवचनभाष्येण
विभूषितं महामुनिकपिलप्रणीतं माख्यसूत्रं साख्यदर्शनाभिधं मुद्रयित्वा
प्रकाशितमिति निवेदयतो मे मनसि महान् हर्षो वर्तते ।

पठ्यमाद्यात्मकमिदं साख्यदर्शनं यत्र क्वचित् अप्ययनाध्या-
पनादौ प्रवचनभाष्यसमेतमेव वर्तते । अतएव बहो कालात् पूर्वं
प्रथमवारं चौखम्बासस्कृतपुस्तकमालायां १० रत्नगोपालभट्टद्वारा
संशोध्य तदध्यक्षैः तत्प्रकाशितमभूत् ।

अवसिते च प्रथमसंस्करणे द्वितीयसंस्कारणावसरे उक्तपुस्तक-
मालाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतसबाबूजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः प्राथिता
प्रोत्साहिता नैयायिकविद्वच्चक्रबूडामणयो विद्वत्पूज्या श्रीदुण्डि-
राजशास्त्रिटीपलेमहामागा अस्य ग्रन्थरत्नस्य द्वितीयं संस्करणम्प्रा-
काशयन् ।

पुनरवसिते द्वितीयसंस्करणेऽपि तृतीयसंस्करणशोधनार्थं चौखम्बा-
सस्कृतसंस्थानाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतसैः बाबू श्रीमोहनदासगुप्तमहोदयैः
प्रोत्साहितो मुहुर्मुहुः सानुरोधं प्रायितञ्चाह तत्कार्यं प्रावर्तिष्यम् ।
दुरुहमपीदं कार्यं स्वः श्रीगुरुचरणान् स्मार-स्मारं तदनुग्रहेणैव
निर्विघ्नमृजुतया समपादयामिति शम् ।

विदुषामाश्रय

गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः

भूमिका

अपेक्ष प्रकाशने मुद्रयित्वा साह्यपत्रेण सप्रवचनभाष्यम् । न चेत्
अभिनव्यम्-इत्यामपि विद्यायामस्य दर्शनस्याऽऽप्याया अनुसृत्या विद्या-
त्वस्यैवाप्तम्भवान्कथं शास्त्रत्वसम्भव-इति ।

अङ्गानि वेदाभ्यारो मीमांस-न्यायविस्तर ।
पुराण छन्दोगास्त्र च विद्या ह्येताभ्यनुदंग ॥ (मनुस्मृति)
पुराणन्यायमीमासा-अभंगशाङ्गमिधित्ता ।
वेदा स्थानानि विद्याना छन्दस्य च अनुदंग ॥ (याज्ञ० स्मृति)
अङ्गानि वेदाभ्यारो मीमासा-न्यायविस्तर ।
छन्दोगास्त्र पुराणश्च विद्या ह्येताभ्यनुदंग ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गार्ग्यवेदेति च त्रयम् ।
अभंगशास्त्र अनुपेक्षु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ (विष्णुपुराण)

इत्युक्तानु अनुदंगानु अष्टादशानु वा विद्याभ्यनेकात्मप्रतिपादकचसाम्या-
न्यायशास्त्रवर्गैरेषि साह्यपयोगादिशास्त्राणामपि न्यायविस्तरपदेन समुहीन-
शास्त्रवर्गैरेषोक्तविधिविधान्तर्गतमास्त्रत्वमिति । अत एव च छान्दोग्योक्त-
नियमुक्तिः-‘तद्वैतजोर् आङ्गिरस इत्याय देवकीपुत्रायोस्त्वोवाच इति,—

साह्यपयोगी पृथग्वाता प्रवदन्ति न पच्छिजा ।
एक साह्यप च योग च य परवति स परमि ॥
तत्कारण साह्यपयोगाधिगम्यम् ।

इत्यादीनि भगवद्गीतावाक्यानि च सङ्गच्छन्ते । न च तदानीं कवित
साङ्ख्यशास्त्र नामीदिति वाच्यम् । तत्रैवोपनिषदि (१ अध्याये) ‘ऋषि
प्रसूत कवित यस्तनये’, गीताया च (१० अ०) ‘मिथ्यानां कविमो मुनि’
इत्यादयः कवित्वस्यैव साह्यपशास्त्रस्य अङ्गत्वमेव सर्वसम्मतं वा ।

तस्य साह्यपशास्त्र ‘समासमूत्रम्’ ‘मूत्रपट्टभाषी’ चेति द्विविधमु-
क्तम् । तयोराद्यमेव हि नारायणवतारभगवन्महर्षिकविनम्रोत्तमस्य
वैश्वानरावतारमहर्षिकविनविरचितस्य पट्टभाष्यादयस्य बीजमूत्रमिति
समासमूत्रटीकाया सर्वोपकारिण्यानुक्तम् । एतस्य समासमूत्रस्य समस्ततत्त्वानां
सकृद्वलिष्ठ-भाषाणां च मूषकराणां सकृदसाह्यपत्रोपमूत्रत्व टीर्पान्तराणि
प्रेतमप्यमूत्रान्तेवेति बुद्धाः । सुप्रप्रचारोनि—

समाप्तमूत्रमात्मन्य व्याख्या पञ्चविंशत्य च ।

भावागन्तेन कुरते तत्त्वयापाम्भ्यंदौपनम् ॥

इत्युक्त्या महपिप्रवररूपिद्विप्रमिष्यर्विजिघासार्थानुगृह्य समाप्तमूत्र-
स्य वदुमिष्यमिष्यान् ममनङ्क्रीर्षीर्ष्यासंस्मृतपुस्तकमानाया माध्यमग्रहे-
ऽस्मामि सज्ञोध्य मुद्राग्निः । केचित्तु समाप्तमूत्रमेव महपिप्रवरिप्रणीत
साध्यतास्त्र, यदध्यायो तु विज्ञानभिगृहणीतैवेति वदन्ति । तदगन्तु । विज्ञान
भिधुसमयाद्वहपूर्वं भोजराजेन पदध्यास्या व्यापानरत्नान् ।

द्वितीयस्तु पदध्यास्यात्मक साध्यतास्त्र सर्वत्र पठमपाटादी प्रवचन
ध्याप्यसमेतमेव विशेषतस्त्वमुसम्प्रप्रचारयिषि मत्वा वाराणसेयचोपम्यातस्त्र-
पुस्तकमानाया ५० रत्नगोवासमृद्धाया सज्ञोध्य तदध्ययी प्राक् प्रजागिनमभूत् ।
धवमिने च प्रथममस्त्ररणेऽह् द्वितीयसत्स्वरणशोधनार्थमुक्तपुस्तकमाताम्यै
श्रेष्ठिपुलावतसधावृजयकृष्णदामगुणमहोदयं प्रोत्साहितस्तरत्नार्थं प्रावतिपम् ।
स्वनविशेषेषु विज्ञाननिक्षोर्णस्य कुरवगाहृत्वात्मादुणा मन्मनीनान्नात-
मीयतस्य कांठम्येपि गुदरूपया वमच्चिदकार्यम् ।

विज्ञाननिक्षोपसाधित्य तत्तेषां यभीरार्थवाग्वैभवप्रदर्शनेनैवानुगाविप्रने
दार्शनिकैर्विद्वद्भिः । तेनात्र प्रवचनभाष्ये प्राचीनार्वाचीनदागनिवदनामनु-
भवता माध्यवेदाऽद्योविरोध परिहृत्य तयोरेवम व्यञ्जयतेद साध्यप्रधान
वदान्प्रधानस्यैवैव व्यापारो वेति प्रदर्शितमिति नात्यक्त साध्यप्रवचनभाष्य-
गृह्यवेनूनाम् । अनेन माध्यसाधनामा साध्यतास्त्रायमक्षितसारभूती ह्येते
निवर्थापि विरचित । येनैतच्छास्त्रपरिभाषा सिद्धास्याश्च सरसतयास्मिन्
शास्त्रे प्रविबिभुभिर्ज्ञायन्ते । स चाय विद्वद्वरेणो ई० सप्तदशतनाद्वपा पाठन-
ननाद्वपा वा समूहेति इतिहासविज्ञाना प्राप्यविदुषां मनम् ।

अस्मिन्न यदध्यास्यात्मने साध्यप्रधाने मूत्रसारेण प्रथमे विरसाध्याये
आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपपरमपुष्ट्यर्थस्यादी विवेचन कृत्वा तदुरयोगित्याय
ब्रह्महनुपरीणः विद्यायाविवेकोच्छेदश्रेयादि निरूपितम् । ततश्च प्रायश्चित्त
साध्याधिमनप्रमेयभूतप्रवृत्त्यानुमान प्रदर्शोपात्तानिश्चयान् प्रायश्चित्त
पुनरपि मोक्षविवेचन कृतम् । अत्र प्रमेयनिवृत्त्यै प्रमाणवचन विधाय साध्य
निदानमूत्रनगरार्थवादाध्यापनपूर्वकं पुष्ट्यर्थं भोज्यार्थं विवेचनम् । एवं
चात्राध्याय नव प्रवचनानि गङ्गमुहीनाति ।

द्वितीय प्रवरणत्रयात्मके प्रधानवार्ताध्याय मृष्टिप्रयोजनवर्चन रत्नोपिगा
मृष्टिप्रतिपा स्वमिष्टानानुसारिणी वृष्टीवृत्त्याश्च वेदिव्याया भोजितार्थं
निरूपितम् ।

तृतीये वैराग्याध्याये महाभूतवर्णनं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधशरीराणा-
मुत्पादानवर्णनं च विधाय तद्द्वयात्समृत्तिं व्यवस्थाप्य तयोर्विशेषं समर्थितं ।
ततः सामान्यतो विशेषतश्च भुक्तिसाधनविवेचनपूर्वकं बन्धहेतुविपर्ययस्य
सत्कारणाशक्त्यादीनां च स्वरूपमुक्तम् । पञ्चाच्च कमविशेषाद्व्यक्त्यभेदानु-
सारिणी देवादिप्रभेदा व्यष्टिमृष्टिः प्रपञ्चिता । परमप्रयोजनसमाप्ती स्वतः
एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षमिदिरिति ध्वस्तु मृष्टिनिवृत्तिपकरणनिरूपणान्ते
विधेरभिप्रेत्यायाश्च वर्णिताः ।

चतुर्थे आध्यायिनाध्याये विवेकज्ञानसाधनवर्णनात्मकमेकमेव प्रकरणम् ।
तत्र च सत्त्वोपदेशादिभिविवेकादीनामुत्पत्तौ हृदयमाहिण्यो राजपुत्रादीनामा-
ख्यादिका अध्यायसमाप्तिपयन्नामुक्ताः ।

पञ्चमे परपदानिर्जयाध्याये मङ्गलाशेषं समाधाय कमफलदातृतयेश्वर
मन्त्रमानानां मतं छण्डयित्वाऽविद्यातो बन्धमग्रीकुर्वन्तां वेदान्तिनां सिद्धान्तो
दूषितः । तत्र च धर्माधर्मयोः सिद्धिप्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकं
निरस्य वेदानां नित्यत्वं छण्डितम् । अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धिं विधाय
प्रसङ्गागतशब्दविचारे वैयाकरणाभिमतस्फोटवादं निरस्य शब्दस्यानित्यत्वं
व्यवस्थापितम् । तत्राचारमादौ निरासपूर्वकं मनसो विभुत्ववादिनां मतं
छण्डितं नवमे प्रकरणे । अथ मतान्तराभिमतपदार्थछण्डनं कृत्वा पुनरपि
द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टांशो विशेषो विवेचितः । द्वादशे
प्रकरणे तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वं निरस्तम् । ततः शरीरा-
रम्भकविचारं कृत्वा मध्ये प्राप्तङ्गिकीं नित्यमुक्तिमुपपाद्योद्भिज्जशरीरं व्यव-
स्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेच्छादिनित्यत्वनिरासाय पुनरप्यग्रे ईश्वरामिद्धिं
समर्थिता । एव चात्र षोडश प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

षष्ठे तन्त्राध्याये सारध्वनशास्त्रायस्य सङ्ग्रहः कृतः । तत्र च प्रथम-
मात्मस्वित्त्वोपसंहारो विहितः । ततश्च पुरुषापरिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारण-
विधायं पुरुषवदृष्टवस्थापनपूर्वकं तत्स्वरूपोपसंहारं प्रादक्षिण्यं सूत्रकारेण । अन्ते
सृष्टिकार्योपसंहारं विधाय शास्त्रवाक्यार्थोपसंहारं कृतः । इत्यत्र पञ्च
प्रकरणानि । तथाच षडध्याय्यात्मकेऽत्र साव्यशास्त्रे द्विधत्वादिशतप्रकरणानि
सूत्रकारेण सङ्गृहीतानि ।

अत्र शास्त्रे प्रत्यक्षानुमानागमभेदेन त्रिविधं प्रमाणं स्वीकृतम् । प्रधानं
स्वतन्त्रं नित्यं जगत्कारणं कार्यकर्तृं महदादिपरिणामद्वारा । अत्र मने कार्यं
सदेवोपपद्यते । पुरुषो नाना भोक्ता च । वस्तुतस्तूदासीनोऽसगः सच्चिद्रूपश्च ।
मुखादिकं च प्रकृतेरेव धर्मः । प्रकृतिमहत्तत्त्वाहकारपञ्चतन्त्रमात्राणि षोडश

विकारा पुरुषश्चेति पञ्चविंशतिनित्वानि सादृश्यं स्वीकृतानि । तत्र पुमान् कार्यकारणभाववर्जितः सदा शुद्धः प्रकृति कारणमेव महदाद्या मस्य प्रकृतयो विकृतयश्च शोडशवस्तु गणो विकार एवेति । सत्त्वगुणपायशाब्द्यात्माऽऽवृत्तिकदुस्त्रिभृतिरेव भोगः । न एव च मुमुक्षुभिः शास्त्रादप्यनेन चित्त-मुद्धिद्वारा मत्ततः समाप्त इति ।

पठध्याय्यात्मकत्वेन पठना पाठयना चान्न कृत आरब्ध विद्यत्यर्थतः किन्नामक प्रकरणमिति बोद्धुमशक्यमस्मीति प्रथममहकरणेनैकस्मिन्प्राया-हिमन् मत्करणे पुनरप्युद्भवान्ते प्रकरणमूष्यपि मुद्रिता न मु प्रये दत्तेति तत एवाध्येतृभिः प्रकरणानि बोध्यानि ।

तदेव कृतेपि सशोधनयमे दृष्टिदोषादुद्धिदोषत्वाद्वा जाना अशुद्धी क्षाम्यन्ती गुणगूह्या विज्ञातो मामकीन अथ मरुतपिप्यनि, भविष्यति चानेन प्रीतो भगवान् सर्वात्प्राप्ती कमत्मानिरित्यशास्त्रे—

काव्याम् ई० १६२८ }
मार्गस्तितनवम्या बुधे }

विदुषामनुवर
हुण्डिराजशास्त्री

साख्यप्रवचनभाष्यस्य विषयसूचीपत्रम्

तत्र प्रथमे विषयाध्याये

सं० विषय	पृष्ठम्
१ नात्माचरणम् ।	१
२ आत्मसाक्षात्कारहेतुव्यवणादि ।	"
३ व्यवणाद्युपायकथनम् ।	"
४ अन्तरशास्त्रं साम्यस्यागतायत्वम् ।	२
५ ब्रह्ममीमामायोगान्ध्यामस्याविरोधः ।	३
६ आस्तिकदर्शनानां प्रामाण्यम् ।	५
७ षडध्याम्यास्तत्त्वसमाससूत्रैरपीनकृत्यम्	६
८ माध्यसनाया भान्वयत्वम् ।	"
९ साध्यशास्त्रीयचतुर्गुह्यप्रदर्शनम् ।	"
१० प्रथममूत्रम् ।	७
११ त्रिविधदुःखनिरूपणम् ।	"
१२ दुःखनिवृत्ते पुरुषार्थत्वसाधनम् ।	८
१३ दृष्टसाधनेन सर्वदुःखनिवृत्तेरसंभवः ।	९
१४ अदृष्टसाधनयागादिनापि नात्यन्तदुःखनिवृत्तिः ।	११
१५ आत्मनः स्वतो यधराहित्यम् ।	१२
१६ पुरुषस्य कान्देशावस्थानिमित्तवन्पराहित्यम् ।	१३
१७ प्रकृतिसंयोगात्पुरुषस्य बन्धव्यवस्थापनम् ।	१४
१८ मतान्तरेणाविद्याया बन्धहेतुत्वनिराकरणम् ।	१६
१९ आधुनिकभावावादखण्डनम् ।	२०
२० वासनानिमित्तः पुरुषस्य बन्ध इति मतस्य खण्डनम् ।	२२
२१ बन्धस्याभावकारणकत्ववादिना नास्तिकानां क्षणिकत्व- वादखण्डनम् ।	२३
२२ तत्त्वशून्यतावादिमतनिरासः	२७
२३ गतिकर्मण्या पुरुषस्य बन्धमङ्गीकुर्वता मतस्य खण्डनम् ।	२८
२४ बन्धसंयोगेऽविवेकस्य हेतुत्वम् ।	३०
२५ अविवेकोच्चेदहेतुकथनम् ।	३३
२६ बन्धमोक्षयोरात्मन्यनास्त्विकत्वम् ।	३५
२७ अनास्त्विकव्यवस्थानि सामान्कारेणैव निवृत्तिः ।	३६

२८ प्रकृत्यादिपञ्चदशपर्यायवचनम्, प्रकृतिस्वरूपकचनम् ।	२७
२९ प्रकृतेर्महत्तावाच्युत्पत्तिकथनम् ।	"
३० अचाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिः ।	"
३१ प्रकृतिसिद्धिः ।	३८
३२ पुरुषसिद्धिः ।	४१
३३ प्रकृतिनित्यत्वसिद्धिः ।	४६
३४ अविद्याप्रवृत्तम् ।	४७
३५ महद्ब्रह्मकारणो ह्यव्ययम् ।	४८
३६ प्रकृतेर्हेतुत्वे विमुक्त्ये च नियामकम् ।	४९
३७ कारणकारणयोरवस्तुत्वनिरासः ।	५०
३८ कर्मण उपाशानत्वाभावात् ।	५१
३९ कर्मणो मोक्षहेतुत्वनिरासः ।	५२
४० प्रमाणसामान्यव्यञ्जनम् ।	५४
४१ प्रत्यक्षलक्षणम् ।	५७
४२ ईश्वरसिद्धिः ।	५८
४३ पुरुषस्यैव स्रष्टृत्वासिद्धिः ।	६६
४४ अन्नकरणे मुख्यादिष्टानन्तरवर्जनम् ।	६०
४५ अनुमानशब्दो गणनम् ।	६२
४६ सामान्यतोदृष्टानुमानेन प्रकृतिपुरुषसिद्धिः ।	६३
४७ अकर्तृत्वात्तत्र कलमोक्षमाद्यनम् ।	६४
४८ प्रकृत्यनुमानेऽनुपलब्धवाचकप्रवृत्तम् ।	६५
४९ सत्त्वार्थसिद्धिः ।	६८
५० सत्त्वार्थसिद्ध्याविवक्षितस्वीकारेऽनवस्थापरिहारः ।	७०
५१ कार्यमात्रस्य माध्यम्यं प्रमाणकथनम् ।	७२
५२ हेतुहेतुमयो माध्यम्यम् ।	७३
५३ गुणानामप्यवसायार्थं वैधर्म्यम् ।	७४
५४ महत्तत्त्वादीनां कार्यत्वे प्रमाणम् ।	७५
५५ प्राण्यनुमानं विशेषविचारः ।	७७
५६ तारीराद्यतिरिक्तगुणसिद्धिः ।	७८
५७ प्रमाणरस्यारम्भतोऽविज्यमर्थम् ।	८०
५८ पुराबह्वसिद्धिः ।	८४
५९ आत्मव्यपनप्रवृत्तम् ।	८५
६० आत्मव्यपनम् ।	८६

द्वितीये प्रधानकार्याध्याये

६१ मृष्टिप्रयोजनम् ।	६३
६२ पुरुषेऽद्यस्त्वमृष्टिकथनम् ।	६४
६३ महदादीना पुरुषमोक्षार्थं स्रष्टृत्वम्	६५
६४ महत्त्वस्य लक्षणप्रमाणा वचनम् ।	६७
६५ अहङ्कारवर्णनम् ।	६८
६६ अहङ्कारकार्यपदजनम् ।	६९
६७ इन्द्रियाणा भौतिकत्वखण्डनम् ।	१००
६८ मनोनिस्पत्तिरित्यत्र ।	१०१
६९ गोलकानामिन्द्रियवन्निरासम् ।	॥
७० इन्द्रियैकत्वखण्डनम् ।	१०२
७१ नानकर्मैन्द्रिययोर्विपर्ययकथनम् ।	॥
७२ अन्न करणस्यामाधारणसाधारणभेदेन वृत्तिद्वयवर्णनम् ।	१०३
७३ समारहेतुपञ्चविप्रबुद्धिश्रुतिकथनम् ।	१०४
७४ करणानां प्रवृत्तिप्रकारः ।	१०७
७५ बुद्धेः प्रधानकरणम् ।	॥

तृतीये वैराग्याध्याये

७६ महाभूतोपनि ।	११०
७७ शरीरद्वयात्मश्रुतिकथनम् ।	१११
७८ ससारवधिवर्णनम् ।	॥
७९ शरीरद्वयस्वरूपम् ।	॥
८० स्थूलशरीरे प्रमाणकथनम् ।	॥
८१ लिङ्गशरीरपरिमाणकथनम् ।	११२
८२ सूक्ष्मशरीरविचारः ।	११३
८३ शरीरात्मवादिषावर्कमन्त्रखण्डनम् ।	११४
८४ निष्कलशरीरव्यापारवर्णनम् ।	११५
८५ समुच्चयविकल्पाभ्यां कर्मणो मोक्षजनने ज्ञानस्य सहकारित्वाभावः ।	११७
८६ उपामनज्ञानम्यापि नत्वज्ञानेन सह समुच्चयविकल्पाभावः ।	११८
८७ उपासनाफलम् ।	॥
८८ ज्ञानमाधनवर्णनम् ।	११९
८९ धारणादित्रयान् ध्यानसिद्धिः ।	॥

६० ज्ञानान्मोक्षोपसंहार ।	११६
६१ बन्धहेतुविषयैस्वरूपम् ।	१२१
६२ विषयपदेत्वशक्तिस्वरूपतद्भेदादिवर्णनम् ।	"
६३ तत्रघा मुष्टिवर्णनम् ।	"
६४ अष्टधा सिद्धिबन्धनम् ।	१२२
६५ तत्रादिमिद्रीनामतत्वातिवर्तनम् ।	१२४
६६ व्यष्टिमृष्टिप्रतिपादनम् ।	"
६७ व्यष्टिमृष्टिविभाग ।	१२५
६८ प्रजनितवाना पुनरुत्थानम् ।	१२६
६९ भङ्गापन्नरेण साध्यमते ईश्वरमिद्वि ।	१२७
१०० प्रधानमृष्टिप्रयोजनम् ।	"
१०१ प्रधानमृष्टिनिवृत्ते कलम् ।	१२८
१०२ प्रधानस्य मृष्टिनिवृत्ती हेतुवर्णनम् ।	१३०
१०३ पुरुषे बन्धमाशयोर्वास्तवत्वम् ।	१३१
१०४ बन्धमोक्षसाधनबन्धनम् ।	१३२
१०५ उक्तविवेक निष्पत्त्युपायबन्धनम् ।	"
१०६ जीव-मुक्तस्य मध्यविवेकावस्थत्वम् ।	१३३
१०७ जीव-मुक्तस्य शरीरावस्थानप्रकार ।	१३४
१०८ विवेकात्कृतवृत्त्यनाप्रवर्णनम् ।	१३५

चतुर्थे आख्यायिकाध्याये

१०९ तत्त्वोपदेशाद्विवेके राजगुणाख्यायिका ।	१३६
११० अ यार्थोपदेशाद्विवेके विज्ञावाख्यायिका ।	"
१११ परिग्रहदुःखे श्वेताख्यायिका ।	१३७
११२ प्रकृतिरयानेऽहिनिर्व्वयिनी कथा ।	"
११३ रत्नानुग्रीकारे छिन्नहस्तदुष्टान्त ।	१३८
११४ विवेकाग्राधनचित्तने बन्ध इत्यत्र भरताख्यायिका ।	
११५ द्वयोऽङ्गता वासन्ते मुञ्चमित्यत्र व्यतिरिक्तेण कथा ।	"
११६ नैराशने मुञ्चमित्यत्र विगतादुष्टान्त ।	१३९
११७ अनारम्भे नारायणे च दुष्टान्त ।	"
११८ तत्राप्राप्य ममाधिगिरी दुष्टान्त ।	१४०
११९ त्रिपमोन्नयने योगवैयर्थ्ये स्यादित्यत्र दुष्टान्त ।	"
१२० त्रिपमविसर्गने भेषदाख्यायिका ।	१४१

१२१ योगचर्याप्रयोजनवर्णनम् ।	१४२
१२२ रागिसङ्गेन दोषप्राप्तौ दृष्टान्त ।	१४३
१२३ वैराग्योपाधावधारणम् ।	"

पञ्चमे परपक्षनिर्जयाध्याये

१२४ मगलाचरणाक्षेपसमाधानम् ।	१४६
१२५ कर्मण ईश्वराधिष्ठानृत्वनिरास ।	"
१२६ प्रमाणासम्भवाज्ञेयसिद्धि ।	१४८
१२७ अविद्यातो बन्ध इति मतस्य खण्डनम् ।	"
१२८ अविद्याशब्दाद्यनिर्वचनद्वारा नस्या पुरुषधर्मत्वनिरास ।	१४९
१२९ प्रत्यक्षाभावाद्धर्माभाव इति मतस्य खण्डनम् ।	१५०
१३० धर्माऽर्मयो प्रमाणकथनम्	"
१३१ धर्मादीनामन्य करणधर्मत्वव्यवस्थापनम् ।	१५१
१३२ मुखादिसिद्धावनुमानप्रयोगदर्शनम् ।	१५२
१३३ अनुमानादीना प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वता चार्वाकाणा मतस्य खण्डनम्	"
१३४ व्याप्ते पदार्थान्तरत्वनिरास ।	"
१३५ व्याप्तेस्तत्त्वान्तरत्वमङ्गीकुर्वता चार्वाकाणा मतम् ।	१५३
१३६ शब्दार्थयोः सव्यवसायनम् शक्तिग्राहकवर्णन च ।	१५४
१३७ कार्यवतिमद्वेपि शक्तिग्रहव्यवस्थापनम् ।	"
१३८ वैदिकपदानामतीन्द्रियदेवतादिषु शक्तिग्रहप्रकारवर्णनम् ।	१५५
१३९ वेदानां पौरुषेयत्वखण्डनद्वारा स्वन प्रामाण्यव्यवस्थापनम् ।	१५६
१४० सदसतो प्रत्येक व्याप्तिखण्डनम् ।	१५७
१४१ अनिवचनीयताऽव्यवसायस्यो खण्डनम् ।	"
१४२ स्वमते सप्तमदुभयव्याप्तिमण्डनम् ।	१५८
१४३ स्फोटवादखण्डनम् ।	१५९
१४४ शब्दनित्यताखण्डनम्	"
१४५ आत्मानात्मनामभेदे बाधककथनम् ।	१६०
१४६ आनन्द आत्मन स्वस्वमिति मतस्य निरास ।	१६२
१४७ मनसो व्यापकत्वनिरवयवत्वयो खण्डनम् ।	"
१४८ साध्यमते प्रकृतिपुरुषभिन्नानामनित्यत्वव्यवस्थापनम् ।	१६३
१४९ वेदातन्यायाद्यभिमतमुक्तिपदार्थखण्डनम् ।	१६४
१५० इन्द्रियाणा भूतप्रकृतिकत्वनिरास ।	१६५

१५१ वैशेषिकन्यायाभिमतपदार्थनियमव्युत्पद्यो यजनम् ।	१६५
१५२ परमाणोनित्यत्वग्रहणम् ।	१६६
१५३ प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारव्यवस्थापनम् ।	१६७
१५४ परिमाणस्य चानुविध्यनिरामद्वारा तद्द्वित्वस्थापनम् ।	"
१५५ सामान्यव्यवस्थापनम् ।	"
१५६ सादृश्यस्य तत्त्वान्तरत्वनिराम ।	१६८
१५७ समवायग्रहणम् ।	१६९
१५८ क्रियाया अनुमेयस्वरूपनिरामद्वारा प्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनम् ।	१७०
१५९ शरीरस्य चाज्योतिरव्यवस्थापनम् ।	"
१६० आनिवाहिकशरीरव्यवस्थापनम् ।	"
१६१ इन्द्रियाणामप्राप्तप्रगतिव्यवस्थापनम् ।	१७१
१६२ चक्षुषस्तेजसत्वनिराम ।	"
१६३ चक्षुर्भूतिमाधनद्वारा तत्त्वव्यवस्थापनम् ।	१७२
१६४ इन्द्रियाणामज्योतिरव्यवस्थापनम् ।	"
१६५ स्थूलशरीरविवेकव्यवस्थापनम् ।	१७३
१६६ प्राणस्य देशरूपव्यवस्थापनद्वारा निमित्तत्वस्थापनम् ।	"
१६७ नित्यसुखमुपपादनम् ।	१७४
१६८ ममाधिसुषुप्तिश्चा माणस्य विज्ञेय ।	१७५
१६९ सुषुप्तौ ब्रह्मरूपत्वस्थापनम् ।	१७६
१७० जीवमुक्तस्य सम्वाग्व्यवस्थापनद्वारा शरीरधारणम् ।	"
१७१ वृक्षादीनां शरीरस्थापनम् ।	१७७
१७२ देहभेदेन धर्माधिकारप्रपञ्चनाय देहविभागप्रदानम् ।	१७८
१७३ नैयायिकानिमित्ततावेष्टादिनित्यव्यवस्थापनम् ।	१७९
१७४ ईश्वराभावेऽपि शृष्ट्युपयोगिमागमिद्विवेकव्यवस्थापनम् ।	१८०
१७५ धनार्थव्यवस्थापनम् ।	१८१

पष्ठे तन्त्राध्याये

१७६ देहाद्यतिरिक्तममाधनम् ।	१८१
१७७ दुःखनिवृत्तिमात्रस्य पुण्यार्थत्वम् ।	१८२
१७८ सुखोत्पत्तौ दुःखनिवृत्तिरनुपपत्तयस्य व्यवहारम् ।	१८३
१७९ ब्रह्मयोगस्य वाच्यत्वस्य निरूपणम् ।	१८४-८५
१८० मुक्तस्य पुनर्बन्धो दोषव्यवस्थापनम् ।	१८५
१८१ ज्ञानमाधनप्रदानम् ।	१८६

१८२ योगसाधनकथनम् ।	१८६
१८३ असप्रज्ञातयोगान्मोक्षा उपायध्वसवर्णनम् ।	१८६
१८४ प्रकृतेरेव जगद्धेतुत्वस्थापनम् ।	१८७
१८५ प्रकृतेर्विभुत्वव्यवस्थापनम् ।	१८८
१८६ प्रकृते पृथिव्यादिनवद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्थापनम् ।	१८८
१८७ मत्त्वादियुगानां प्रकृतिर्म्मन्निरामद्वारा तद्रूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१८९
१८८ प्रधानप्रवृत्ते प्रयोजनस्यावधारणम् ।	१९०
१८९ मुक्तस्य पुनर्वन्धवारणम् ।	१९०
१९० पुरुषबहुत्वव्यवस्थापनम् ।	१९०
१९१ उपाधिभेदाद्बन्धमोक्षव्यवस्थाया खण्डनम् ।	१९०
१९२ आत्मन स्वप्रकाशत्ववादखण्डनम् ।	१९१
१९३ अद्वैतश्रुते सद्वैतपरमया वर्णनम् ।	१९२
१९४ प्रपञ्चस्य मदा मयत्वस्थापनम् ।	१९२
१९५ पुरुषकर्तृत्वनिरासद्वाराऽहङ्कारे कर्तृत्वव्यवस्थापनम् ।	१९३
१९६ ब्रह्मरूपेणादिप्राप्तावपि ज्ञानेनैव मुक्तिरिति साक्यसिद्धान्तवर्णनम् ।	१९४
१९७ अदृष्टद्वाराऽत्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकुर्वता वैशेषिकाणां मतम् ।	१९५
१९८ साक्ष्यमतेऽदृष्टस्याहङ्कारघर्मत्वादात्मन साक्षादधिष्ठातृत्ववर्णनम् ।	१९५
१९९ जीवेश्वरविभागपरशास्त्रस्य जीवात्मविभागपरत्वप्रदर्शनम् ।	१९५
२०० अहङ्कारादिकार्यप्रदर्शनम् ।	१९६
२०१ प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावस्यानादित्वस्थापनम् ।	१९७
२०२ शास्त्रार्थोपमहार ।	१९८
२०३ साध्यशास्त्रप्रणेतु रपिबस्य विष्ण्ववतारत्वस्थापनम् ।	१९८
२०४ शास्त्रसमाप्ति ।	१९९

सभाष्यसांख्यदर्शनस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका

प्रथमाध्याये

सं० प्रकरणम्	पृष्ठम्
१ पुरुषार्थप्रकरणम् ।	१-१२
२ बन्धहेतुपरीक्षाप्रकरणम् ।	१२-३०
३ अविवेकोच्छेदप्रकरणम् ।	३०-३७
४ (प्रासङ्गिक) सकृत्पादनुमानप्रकरणम् ।	३७-४४
५ उपादानवादप्रकरणम् ।	४६-५१
६ मोक्षप्रकरणम् (प्रासङ्गिकम्) ।	५२-५३
७ प्रमाणप्रकरणम् ।	५४-६६
८ सत्कार्यवारप्रकरणम् ।	६६-७७
९ भोक्तृप्रकरणम् ।	७८-८२

द्वितीये

१ सृष्टिप्रयोजनप्रकरणम् ।	८३-८५
२ सृष्टिप्रक्रियाप्रकरणम् ।	८६-१००
३ द्वाविमर्भातिकत्वनिराकरणप्रकरणम् ।	१००-१०६

तृतीये

१ महाभूतप्रकरणम् ।	११०
२ शरीरोपादानप्रकरणम् ।	११०-११७
३ मुक्तिमाधनप्रकरणम् ।	११७-११८
४ ज्ञानसाधनप्रकरणम् ।	११६-१२०
५ बन्धसाधकप्रकरणम् ।	१२१-१२४
६ शब्दिसृष्टिप्रकरणम् ।	१२४-१२६
७ सृष्टिनिवृत्तिप्रकरणम् ।	१२६-१३२
८ विवेकसिद्धिप्रकरणम् ।	१३२-१३५

चतुर्थे

१ विवेकज्ञानप्रकरणम् ।	१३६-१४५
------------------------	---------

पञ्चमे

१ भगवदप्रकरणम् ।	१४६
२ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१४६-१४८
३ अविद्यानिराकरणप्रकरणम् ।	१४८-१५०

सं० प्रकरणम्	पृष्ठम्
४ धर्माद्यर्थमिद्विप्रकरणम् ।	१५०-१५३
५ शब्दप्रमाणप्रकरणम् ।	१५४-१५७
६ सुखादिसिद्धिप्रकरणम् ।	१५७-१५९
७ शब्दानित्यप्रकरणम् ।	१५९-१६०
८ आत्माद्वैतनिरासप्रकरणम् ।	१६०-१६२
९ मन प्रकरणम् ।	१६२-१६४
१० मनान्तरपदार्थव्यञ्जनप्रकरणम् ।	१६५-१७०
११ शरीरविशेषप्रकरणम् ।	१७०-१७१
१२ इन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वनिरासप्रकरणम् ।	१७१-१७३
१३ शरीरान्तरवादप्रकरणम् ।	१७३-१७४
१४ नित्यमुक्तिप्रकरणम् ।	१७४-१७६
१५ उद्भिज्जशरीरप्रकरणम् ।	१७७
१६ ईश्वरामिद्विप्रकरणम् ।	१७८

पष्ठे

१ आत्मोपसहारप्रकरणम् ।	१७८-१८०
२ मुक्त्युपसहारप्रकरणम् ।	१८०-१८७
३ जगद्धैतूयसहारप्रकरणम् ।	१८७-१९१
४ आत्मस्वभावप्रकरणम् ।	१९१-१९६
५ मृष्टिनामोपसहारप्रकरणम् ।	१९६

प्रकरणमसि ।

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

॥ ॐ नमः श्रीपरमात्मने ॥

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

चिद्वद्वरश्रोमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम्

प्रथमोऽध्यायः

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानचिनिवर्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदाधिरहं वदन्ति
नाल्लण्डता ख इव धर्मशताविरोधात् ॥ १ ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह सांख्यकृदाविरासीत् ।
नारायणं कपिलमूर्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥
नानोपाधिषु यज्ञानारूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्सामान्यमुपास्महे ॥ ३ ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महं ॥ ४ ॥
कालार्कमक्षितं सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
कलायशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये घटोऽमृतैः ॥ ५ ॥
चिदचिदग्रम्यमेवेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
सांख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयता मोक्षशो हरि ॥ ६ ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्याम्यैव गोचर ॥ ७ ॥

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
(वृ उ २।४।१) इत्यदिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाजन्याऽऽत्मसाक्षा-
त्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितम् । तत्र श्रवणादाबुपाया-
काङ्क्षायां स्मर्यते—

श्रोतव्यः श्रुतिनाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति ,

ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति शेष । तत्र श्रुतिम्य ध्रुतेषु पुरुषार्थ-
तद्देतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोधिनीरुपपत्ती पङ्ध्यायी-
रूपेण विप्रेरुशास्त्रेण कपिलमूर्त्तिर्मगवानुपदिदेश ।

ननु न्यायपक्षेऽपि काभ्यामप्येतेऽप्यर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्या-
मस्य गतार्थत्वं, सगुणनिर्गुणत्वादिचिरद्वरूपैरात्मसाधकतया तद्युक्ति-
भिरप्रत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि दुर्घट च प्रामाण्यमिति । मैषम् ।
व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् ।
व्याप्येऽपि काभ्यां हि सुषुप्तिदुःखाद्यनुपादतो देहादिमात्रविषयेकेनात्मा
प्रथमभूमिकायामनुमापितः, परस्मात् परस्मै प्रवेशासम्भवात् । तदीयं
च ज्ञान देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा
पुरुषे स्थाणुध्रमनिरासकतया फरचरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतन्मत्त्व-
ज्ञानं तद्वत् । अत एव—

प्रकृतेर्गुणमम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नमिदो मन्दान् कृत्स्नमिन्न विचालयेत् ॥

(गी ३।२९)

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानितमार्किकस्य अकृत्स्नविरत्यमेव
कृत्स्नविरत्तत्वापेक्षयोक्तं, न तु सर्वार्थज्ञातव्यमिति । तथा तदीयमपि
ज्ञानमपरव्येष्ट्यद्वारा परस्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति तज्ज्ञाना-
पेक्षयापि च साध्यज्ञानमेव पारमार्थिकं, परव्येष्ट्यद्वारा तज्ज्ञानमोक्ष-
साधनं च भवति, उक्तगीतायाक्येनात्माकर्तृत्वविरत्यर्थेव । कृत्स्न-
विरत्यसिद्धे । “तीर्णो हि तदा भवति हृदयस्य शोकान् कामादिकं मन-
स्य मग्नमान ” (वृ उ ४।३।२२) “सगर्भो लोहायनुमश्नरति ध्याय-
तीत्यलेलायतीत्य” (वृ उ ४।३।७), “म यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्य-
नन्यागतस्तेन भवति” (वृ उ ४।३।१६) इत्यादि सात्त्विकभुनिदाने ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि मयःशः ।

अहङ्कारमिमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

(गी ३।२७)

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

(वि पु ६।३।२२)

इत्यादिनास्त्विकमृतिज्ञानेन, व्याप्येऽपि कोनज्ञानस्य परमार्थ-
भूमी याधिरवाप्य । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम्, विषयिणाद्यं

देहाद्यतिरेकांशे बाधामात्रात्, “यत्परः शब्दः तत्र शब्दार्थः” इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकमिद्वयतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वाच्च शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति ।

स्यादेतत् । न्यायप्रवेशिकाभ्यामत्राऽविरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येव, ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात्, अत्र चेश्वरस्य प्रतिपिद्ध्यमानत्वात् । न चाऽत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्पसम्भवादिति बाध्यम्, चिनिगमकामावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकाव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्याद्यानुवदितुं शक्यते, आत्मनः सगुणत्वमिव, न तु काऽपि श्रुत्यादार्थीश्वरः स्फुटं प्रतिपिद्ध्यते, येन सेश्वरवादमर्थं व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।

अत्रोच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ (गी १६।८)

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराग्याद्यर्थमनुवादत्वौचित्यात् । यदि हि लोकायतिक्रमतानुसारेण नित्यैश्वर्यं न प्रतिपिद्ध्येत, तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति साध्याचार्याणामाशयः । सेश्वरवादस्य न कापि निन्दादिक्रमस्ति, येनोपासनादिपरतया तच्छास्त्रं सङ्कोच्येत । यस्तु—

नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

(म भा शां. प ३१६।२)

अत्र चः संशयो माभूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।

(म भा शा प ३०१।१०१)

इत्यादिवाक्यं, तद् विवेकांशं एव सांख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्य उत्कर्षं प्रतिपादयति, न त्वीश्वरप्रतिषेधादोऽपि । तथा पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपि च—

अक्षपादप्रणीते च काणादेः सांख्ययोगयोः ।

रपाज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीयं च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥

इति पराशरेपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् । तथा—

न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्यागममदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥

(म मा शां. प २१०।२२)

इतिमोक्षधर्मधाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टन्यवद्वारेण ब्रह्ममीमा
सान्यायवैशेषिकाद्युक्तः ईश्वरसाधनन्याय एव बाह्यो बलवत्त्वात् ।
तथा—

य न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

इत्यादिकौर्मादिव्याप्त्यै साहचर्यानामीश्वरसाधनस्यैव नारायणादिना
प्रोक्तत्वाच्च ।

किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुक्त्यो विषय उपकमादिभिरप्य
धृतः । तत्रांशे तस्य पाद्ये शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्याद्, 'यत्परं शब्दं
स शब्दार्थं' इति न्यायात् । साहचर्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्सा-
धनप्रकृतिपुरुषविशेषकायेव मुख्यो विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशपाद्येऽपि
नाप्रामाण्यं "यत्परं शब्दं स शब्दार्थं" इति न्यायात् । अतः साय
काशनया साहचर्यमेवेश्वरप्रतिषेधादो दुर्बलमिति ।

न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुक्त्यो विषयो, न तु नित्यैश्वर्य-
मिति पक्षस्तु शक्यते । स्मृत्यनुरादादोपप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्य (प्र. सू
३।१।१) अनुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वाऽय
धारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुक्त्यतया तु, 'अथात परब्रह्म-
जिज्ञासा' इति न सूचितमिति ।

एतेन साहचर्यविरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वनपि न
शङ्कनीयम् । प्रकृतितत्त्वातन्त्र्यापत्त्या 'रचनानुपपत्तेश्च, नानुमानम्'
इत्यादिब्रह्मसूत्र (२।२।१) परम्परानुपपत्तेश्च । तथा "स पूर्वेषामपि
गुरुः कालेनानवच्छेदात् (यो सू १।२६) इति योगसूत्रनदीयस्यास-
म्भाव्याभ्यां स्फुटमीशनिश्चयताऽवगमाच्चेति । तस्माद् अभ्युपगमयाद्
प्रौढिपादादिनय सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरत्वात् प्राचीना
सायोगाभ्यां न ह न विरोधः । अभ्युपगमयादथ शास्त्रे दृष्टं । यथा
पिण्डपुराणे—

एते मित्रदृष्टा दैत्यः । निरुल्पाः कथिता मया ।

छत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥

(नि पु १।१७।८३) इति ।

अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिपन्नार्थमास्तिरुदर्शनेष्वप्यंशतः श्रुति-
विरुद्धार्थवस्थापनम्, नेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं च । श्रुतिस्मृत्यवि-
रुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव । अत एव पद्मपुराणे ब्रह्मयोग-
दर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्युपपद्यते (प पु. ६।२६३।६६-७५) ।
यथा तत्र पार्वती प्रतीश्वरवास्यम्—

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छत्तयानेशितैर्मिप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै ॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमथार्थतः ।
निरीधरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय त्रिष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नगनीलपटादिकम् ॥
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।
मयैव रुधिरं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयेल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिश्रान्नैककर्म्यं तत्र चोच्यते ।
पातमजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ।
सर्गस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥ इति ।
अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्मान्निरिति ।

तस्मादास्तिरुशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा, स्वस्व-
विषयेषु सर्वेषाम् अत्राधात्, अविरोधाच्चेति ।

नन्वेवं पुरुषग्रहत्वांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमजादत्तं स्यात् ।
न स्यात्, अविरोधान् । ग्रहर्मीमासायामपि “अशो नानाग्रपदेशात्”
(अ सू २।३।४३-५०) त्यादिसूत्रजातं जीवात्मग्रहत्वस्यैव निर्ण-
यात् । साङ्ख्यमिद्वपुरुषाणामात्मत्वं तु ग्रहर्मीमासया बाध्यत-
एव । ‘आत्मेति तूपगच्छन्ति’ (अ सू ४।१।३) इति, तत्सूत्रेण परमा-
त्मन एव परमार्थभूमायात्मत्वाऽवधारणान् । तथापि च साङ्ख्यस्य
नाप्रामाण्यम् । व्यासहोत्रिजान्मते जीवस्यैतद्विरोधज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वे विरक्षितार्थे बाधामात्रान् । घनेन भुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्ता-
नाऽऽत्मैक्यमत्ययोभ्यां गृह्यकार्त्तार्थभेदेन अविरोध इति ग्रह-
र्मीमासाया (२।३।४३ भा) प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि तत्त्वसमाप्ताप्यस्यै. गृह्याया पीन-
रुक्त्यमिति चेत् ? मैवम् । संक्षेपविस्तररूपेणोपयोग्यपौनरुक्त्यान् ।
अन एवाऽस्या गृह्याया योगदर्शनस्यैव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता ।
तत्त्वसमाप्ताप्यं हि यत् संहितं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रवर्णनाभ्यां
निर्वचनमिति । विरोधमत्रयं यत् गृह्याया तत्त्वसमाप्ताप्योक्तार्थं
विस्तरमात्रम् । योगदर्शने त्वाम्यामभ्युपगमजादप्रतिषिद्धस्यैवैवस्वस्य
निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च साङ्ख्यसमाप्ताप्य-
मात्राया—

महर्ष्यां प्रवृत्ते चैव प्रवृत्तिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

(महाभा शा प ३०६।४३)

इत्यादिभ्यो भागताद्विराज्येभ्य । साङ्ख्या सम्यग्निर्देशेनाऽऽत्म-
कथनमित्यर्थः । अतः साङ्ख्यशास्त्रस्य योगरुदनया “तत्त्वार्त्तं साङ्ख्य-
योगाऽभिगम्यम्” (अने उ ६।१३) इत्यादि भुतिषु ।

एषा तेऽभिहितः भाग्ये बुद्धिर्योगे निरमा नृणु ।

(गी २।३२)

इत्यादिस्मृतिषु च साध्यशास्त्रे साध्यशास्त्रमेव भाग्यं, न पुनर-
योग्यं चर्चनीयमिति ।

तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रप्रवृत्त्यैवम् । यथा हि—रोगः,
मारोग्यं, रोगनिदानं, भैरज्यम् इति चत्वारो व्यूहा समूहाश्चिकित्सा-
शास्त्रस्य प्रतिपाद्या, तथैव हेयं, दानं, देयदेनु, दानोपायधेति चत्वारो
व्यूहा भोगशास्त्रस्य प्रतिपाद्या मयन्ति, मुमुक्षुभिर्ज्ञेयानितर्यान् । तत्र

त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा
चाऽविवेको हेयहेतुः । विवेकस्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन
वैषामुपकरणसंग्रहः ।

तत्रचादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं, तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं
प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्याऽवधानाय शास्त्राऽऽरम्भं प्रति-
जानीते—

(सू.)अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण भङ्गलरूपः । अत एव 'भङ्गलाचरणं
शिष्टाचाराश्' इति स्वयमेव पञ्चमाध्याये (५।१) वक्ष्यति । अर्थस्तथा
शब्दस्याधिकार एव । प्रश्नान्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भ-
वात् । ज्ञानाद्यान्तर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणतया तत्प्रतिपादनवैय-
र्थ्यात् । अधिकारमिश्राथत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाद्यलभप्रसङ्गाच्च ।
तस्मात् पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् ।
'तदुच्छिस्ति पुरुषार्थः' (६।७०) इत्युपसंहारो भविष्यतीति ।

अधिकारव्याधिक्रयेन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि
साध्याच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्द्वारा शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति ।
तथा च साधनाद्युपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन
निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः ।

त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्रात्मानं
स्वसंघातम् अधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम्—शारीरं मानसं च ।
तत्र शारीरं व्याध्याद्युत्थम्^१ । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्त-
मित्याधिभौतिकम्—व्याघ्रचोराद्युत्थम् । देवानग्निषाद्यादीन् अधिकृत्य
प्रवृत्तमित्याधिदैविकम्, दाहशीताद्युत्थमिति भावः । यद्यपि सर्वमेव
दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाऽजन्यत्वान्या मानसत्वाऽमान-
सत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां याऽत्यन्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्म-
साधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां
बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तरवाक्यार्थः ।

तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थम् । तच्च द्वितीयक्षणादुपरि स्वय-
मेव न हृद्यति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतो न तु प्रागेव नष्टमिति
न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव

१ वानपित्तश्लेष्मणा वैषम्येण जनिन शारीरम् ।' कामत्रोधनोभमोह-
मदमसरादीनां प्रतीयेन भवम् मानसिकञ्च ।

पुरुषार्थतया प्रवृत्ते पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रम्—“हेय दुःख-
मनागतम्” (यो सू २।१६) इति । निवृत्तिश्च न नाश, अपित्वती-
तावस्था, ध्वंस प्रागभासयोस्तानागततावस्थास्वरूपत्वात्, सत्कार्य-
चादिभिरभासानङ्गीकारात् ।

ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखमप्राप्ताणिकम् । अतः सपुण्य
निवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थस्य युक्तमिति । मैवम्, सर्वत्र हि
स्य स्वकार्यजननशक्तिर्यावद्द्रव्यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धम् । बाह्य-
दिशक्तिशून्यस्याग्न्यादेः काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरनागतावस्थ-
तत्तत्कार्यरूपा । इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्यतेत्यपि गीयते ।
अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसत्तानुमीयते, तन्निवृत्तिश्च
पुरुषार्थ इति ।

जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्धकर्मफलतिरिक्तानां दुःखानामना-
गतावस्थानां बीजाद्यानां दाह, विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश-
इत्यवान्तरविशेषः । बीजदाहव्याधिवासद्वकार्युच्छेदमात्रम्, ज्ञान-
स्याधिद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् । अत एव चित्तेन
सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमाणा-
भावादिति ।

ननु तथापि तु अनिवृत्तिर्न पुरुषार्थं सम्भवति, दुःखस्य चित्तधर्म-
त्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्यसम्भवात् । तु अनिवृत्तिशब्दस्य तु वानुत्पादार्थ-
कत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्ध्यत्वात् ।

यस्तु कण्ठचामीकरवत् सिद्धेऽप्यऽसिद्धस्य धर्मात् पुरुषार्थता-
स्यादिति, तत्रापि पुमादितुं न इति ध्वन्येन मननोत्तरं दुःखदा-
नार्थं निर्विध्यात्मनाश्रौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । वक्ष्यामस्म्यस्यैव रूपायै फल-
निश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति । प्रवृत्ते तु ध्वन्येन मननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानाभा-
वप्रामाण्यज्ञानाऽनाभ्यन्दिन फलभ्याऽसिद्धत्वं निश्चयोऽस्मीति । विश्व-
भवतु कदाचिद्गमादिना पुरुषेच्छाविषयत्वं तु गमाद्यस्य, श्रुतिस्तु
मोहनाशिनी कथं सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् ॥ “तरति शोकमा-
त्मयिन्” (छा ३ ७।१।३), “विहान् रूपं शोका जदानि” इत्यादिरिति ।

अत्रोच्यते । “न नित्यशुद्धशुद्धमुक्तमप्राप्तस्य तद्योगस्तद्योगादते”
(गां सू १।१०) इति हेयदेवत्यधारकमूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः समा-
धास्यते । तथाहि—प्रतिविम्वरूपेण पुरुषेऽपि सुखदुःखे स्त, अन्यथा
तयोर्मांस्यत्वा अनुपपत्तेः । सुखादिप्रदणं हि योगः, प्रदणं च तदा-
कारता । सा च कूटस्थचित्तौ गुडेरयोः कारयन् एतिनामो न नममय-
नीत्यगत्या प्रतिविम्वरूपरूपतायामेव पर्यवस्यति ।

अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बो “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” (यो सू १।४) इति योगसूत्रेणोक्तः । ‘सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव दृश्यते’ इति योगभाष्ये (२।१७) च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य प्रतिविम्ब उक्तः । अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्कटिक दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति—‘दुःखमवच मणि’ (सा सू २।३५) इति ।

वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यमानमुच्यते, स चाध्यास प्रतिविम्बं विना न घटेत् । ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माध्यास, अध्यासाज्ज्ञान ज्ञानमेव आध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि—

तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बान्ति मरसीव तदद्भुताः ॥

(यो वासि उपश ९।११३) इति ।

अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरो युक्तिसाम्यात् । प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरिणाम इति । तस्मात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाद्योऽस्ति । अतस्तेनैव रूपेण तद्विवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् । अत एव ‘दु एं मा भुञ्जीयेति’ प्रार्थनाऽप्यापामरं दृश्यते । तच्च दु एव भोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न सम्भवतीति सैव स्वन पुरुषार्थः । दु एव निवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तिवत् तादृष्येन न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः । किन्तु तज्जगो एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति ।

तदिदं दु एव भोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम्—“तस्मिन् निवृत्ते पुरुष पुनरिदं नापश्यं न भुङ्क्त” (यो. भा. ३।५०) इति । अतः श्रुताद्यपि दु एव निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदेतद्योगवातिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ॥

तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वय सङ्क्षेपेणोद्दिष्टम् । विस्तरस्तदनयोपशान्नचितेति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदितरेषां हानोपायत्वप्रत्याचष्टे सूत्रजातेन—

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

लौकिकादुपायादानादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति । कुतः ? धनादिना दु एव निवृत्तेः पश्चादधनादिक्षये पुनरपि दु एव अनुवृत्ति

दर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुति — “अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति
चित्तेन” (पृ. उ. ४।५।३) इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचाद् दुःखाऽनिवर्त्तकत्वे कथं तत्र
प्रवृत्तिस्तथाह—

प्रात्यहिकुक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात्
पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्याया दुःखनिवृत्तात्त्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति ।
यथाकथञ्चित् पुरुषार्थस्यैव त्वेस्त्येव । कुत ? प्रात्यहिकस्य क्षुद्रदुःखस्य
निराकरणरूपेण तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादि-
त्यर्थः । अतो धनाद्यर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यते इति भावः । कुञ्जरशौचादि-
कर्मप्राप्तदुःखनिवर्त्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥

न च दृष्टसाधनज्ञो मन्दपुरुषार्थो विबोद्धेय इत्याह—

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद् हेयः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

न च दृष्टसाधनज्ञो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राऽभिज्ञे
हेयो दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुत ? सर्वासम्भवात्—सर्वदुःखेषु
दृष्टसाधने प्रतीकारासम्भवात् ।

यथापि सम्भवन्तत्रापि प्रतिप्रदपापाद्युत्पद्यु ग्राऽऽपद्यकत्वमाह-
सम्भवेऽप्येति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायान्तररीत्यादिदुःखसम्पर्कापद्य-
म्भावादित्यर्थः । तथाच योगसूत्रम्—“परिणामतापतस्कारदुःखैर्गुण-
वृत्तिपितोधाद्य सर्वमेव दुःखविषेकिन” (यो. सू. २।१५) इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेदनिवर्त्त-
प्रयोजकः । तथा च स्मर्यते—

यन्न दुःखेन सम्मिश्रं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अमिलापोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

(महा भा. समाप नीलकण्ठी १।४) इति ।

तथाह—

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनाऽग्राध्यम्य मोक्षस्य दृष्टसाधनमाध्यमान्यादिस्य उत्कर्ष-
पान् तेषु दुःखसत्ताऽप्यधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणत्वादेरपि ।

मोक्षस्योत्कर्षे प्रमाणं 'सर्वोत्कर्षश्रुते'रिति—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा च सन्तं प्रियाप्रिये 'न स्पृशत' (छां उ ८।१२।१) इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥५॥

ननु मा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदु खनिवृत्तिः, अदृष्टसाधनात् तु वैदिककर्मणः स्यात्—'अपाम सोमममृता अभूम' (ऋ वे ८।४८।३) इत्यादिश्रुतेरिति तत्राह—

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोस्त्यन्तदु खनिवृत्त्यसाधकत्वे यथोक्ततद्धेतु-
त्वे चाऽविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायामुक्तम्—

दृष्टवदानुश्रयिकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥

(सां का २) इति ।

शुनोरनुश्रयत इत्यनुश्रयो चेदः । नद्विहितयागादिरानुश्रयिकः । स दृष्टोपायवदेवाऽशुद्ध्या हिंसादिपापेन विनाशि-सातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः ।

ननु 'वैधर्हिंसाया' पापजनकत्वे यत्तद्विनिष्टाननुबन्धीष्टसाधन-
त्वरूपस्य विध्यर्थन्यानुपगमिरिति चेत् ? न । वैधर्हिंसाजन्यानिष्टस्येष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयरू-दुःखाधिरूदुःखाऽजनकत्व-
रूपस्य यत्तद्विनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याऽक्षतेः ।

यत्तु वैधर्हिमातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदमत् ।
सङ्कोचे प्रमाणाऽभावाम् । युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मोऽपि युद्धादौ क्षाति-
यधादिप्रत्यक्षापरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।

त्रयीधर्ममधर्मात् किम्पाकफलसन्निभम् ॥

(मार्क पु १०।३१)

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः"
(छां उ ८।१५।१) इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिवृत्तेरिष्टसाध-
नत्वमेव वक्ति, न तु वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं
योगवार्तिके (२।३४) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

"न कर्मणा प्रजया घनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"

(तै आ. १०।१०) इति ।

‘तमेव त्रिदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय’
(श्वे उ ३६, चतु ३१।१८)

इत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपातादिभिरस्मृतत्वं गोणमेव मन्तव्यम्—
‘आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ ।

(२।८।९०) इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टाऽदृष्टोपाययो साक्षात्परमपुरुषार्थाऽसाधनत्वे साधिते
तदुपायानाङ्गाया विवेकज्ञाननुपायो यत्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानम
विवेकाप्यदु पदेच्छेदशरीरं क्षानोपाय इत्याशयेनादावपि विवेक
मेवेतत्प्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिदोषयति प्रघट्टकेन—

न स्वभावतो यदस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दु स्थात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वम्योक्तया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव ।
तस्य बन्धस्य दुःखे न म्यामाधिकत्वं यक्ष्यमाणलक्षणमस्ति, यतो
न स्वभावतो यदस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य धीनस्य विधेरनुष्ठान
नियोज्याना घटते । न ह्यग्ने रजामादिकादीर्ण्यानमोक्ष सम्भवति,
स्यामाधिकस्य यावद्दृश्यमाधित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

‘यद्यात्मा मलिनोऽस्नच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः’ ॥

‘न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्नन्मान्तरातैरपि’ ॥

(कृ पु ३।२।१०-१३) इति ।

यस्मिन् सति कारणविलम्बाद् विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति
तस्य तत् स्वमाधिकम्, इति स्यामाधिकत्वलक्षणम् ।

ननु सर्वदोषलम्भापत्तदुःखस्य म्यामाधिकत्वशङ्क्य नास्तीति चेन्न,
प्रिगुणात्मरसत्वेन वित्तस्य दुःखस्य भावनेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिमयात्
सदा दुःखानुपलब्धिप्रदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःख-
स्यामाधिक्यत्रादिभिरीक्षित्तम्यैवात्मनाभ्युपगमात् । अर्धपमाण-
नादादेय मोक्षोऽस्त्यतिचेन्न, ग्रहं यस्तो विमुक्तः स्यामिति बन्ध-
नामानाधिरूपेणैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

अथत्यनुष्ठानं तेन विमित्यत आह—

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

म्यमात्रस्य यावद्दृश्यमाधित्वान्मोक्षान्ममेव । तत्साधनोपदेश
धुनेरनुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठान स्यात्, तत्राह—

नाशकयोपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाऽशक्त्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति, यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्त्यस्योपाये स उपदेशो न भवति । किन्तूपदेशाभास एव । 'बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति' न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते—

शुक्लपटवद् वीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यापायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविक शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च वीजस्य स्वाभाविक्यऽप्यङ्कुर-
शक्तिरग्निनापनीयते । अतः शुक्लपटवद् वीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यापाय पुरुषे सम्भवतीति, तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते—

शक्त्युद्भवानुद्भवान्यां नाऽशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाऽशक्त्याय स्वाभाविकतायापायोपदेशो लो-
कानां भवति । कुत ? शक्त्युद्भवानुद्भवान्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यदेराधिर्भाष तिरोभावमेव भवति, न तु शौक्ल्यङ्कुरशक्त्योर-
भायो भवति । रजकादिभ्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपट भृष्ट-
वीजयो पुन शौक्ल्यङ्कुरशक्त्याधिर्भाषादित्यर्थः ।

नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्तिथि चेन्न,
दुःखाऽत्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवान्, श्रुतिस्मृत्यो-
पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च । न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च
दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वं कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना
शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनाऽनिर्मोक्षापत्ति-
रिति ॥ ११ ॥

सम्भवतो बन्ध निराकृत्य निमित्तम्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्र-
जातेन (१०-५५) । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्युपायोच्छे-
द्यत्वं न घटते, यनागतात्पण्यसूक्ष्मदुःखस्य यादृद्बन्धभाषित्वादित्या-
शयेन नैमित्तिकत्वं निराकियते—

न कालयोगनो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? व्यापिनो

नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा नुकाऽमुक्तसकलपुरुष सम्बन्धान् । सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः ।

अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते, ध्रुतिस्मृतिपुक्तिमि सिद्धत्वात्, किन्तु यद्येभित्तिकत्वं पाकजरूपा दिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव वन्दे प्रतिविध्यते, पुरुषे बन्धस्योपाधि कत्वाभ्युपगमात् ।

ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि न्हकारान्तरसम्भवाऽसम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् ? एवं सति यत्सयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तत्रैव सहकारिणि ल्यायगाद् बन्धो युक्तः । पुरुषे बन्धस्य उद्धारस्योपाधिकत्वे नाभ्युपपत्तेरिति एतन्नेमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । पुनः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तानुक्ताऽ-
मुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धानुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थानो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

तत्त्वानविशेषरूपतायां देहरूपा याऽवस्था तन्निमित्ततोऽपि न पुरुषस्य बन्धः । पुनः ? तस्याऽवस्थायां देहधर्मत्वात्, अचेतन धर्मस्यादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गानुक्त स्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं ? तत्राह—

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

'इति' शब्दो हेतुर्वै । पुरुषस्याऽसङ्गत्वाद्यवस्थायां देहमात्रधर्मस्य मिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्याऽवस्थारूपविचारस्वीकारे विकारहेतु संयोगादयं तद्ग प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्ये च ध्रुति — 'न यदप्र किञ्चित् पदयत्यन्त्रागतस्तेन भवति, असङ्गो एष पुरुष' इति (पृष्ठ उप ४।३।६) । सङ्गश्च संयोगमात्रे न भवति, कालदेश तन्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । ध्रुतिस्मृतिषु पञ्चपञ्चमजलेनेत्र पञ्च पयस्याऽसङ्गतायां पुरुषाऽसङ्गतायां दृष्टान्ताधरणात् ॥ १५ ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वाद्निप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिगिह्यकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः, धर्मगतमनामधर्म-
त्वात् । अन्यधर्मण साक्षादन्यस्य वन्दे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु
स्य स्योपाधिकर्मणा बन्धाद्वीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्यन्तरमाह—

अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सह-
कार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पन च प्रागेव निराकृतं, 'न कालयोग'
(सां सू १।१२) इत्यादिसूत्र इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन
चित्तम्यैवास्तु, दुःखस्य चित्तधर्मनायाः सिद्धत्वात्, किमर्थं पुरुष-
स्यापि कृत्यते बन्ध इत्याशङ्क्यायामाह—

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः ।
पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्कारादयमोगस्वीकारे
सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषमोग्यता स्यादियमक्रामायात् । ततश्चायं
दुःखभोगोऽयं च सुखभोगोऽयमिति रूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येत्यर्थः ।

अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो
बन्धः पुरुषेऽपि रवीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोग प्रतिविम्बरूप एवेति
प्रागेवोक्तम् । प्रतिविम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुरुषां
सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तवृत्तिरोगे पुरुषस्यानादि स्वस्वामि-
भावे सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्यात् (१।४) अयं सिद्धान्तः सिद्धः ।
चित्ते च पुरुषस्य सत्त्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावरमिति । यत् 'चित्त-
स्यैव बन्धमोक्षी, न पुरुषम्येति' श्रुतिस्मृतिषु गीयते, तद् विम्बरूप
दुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥ १७ ॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति—

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेत्; न, तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद् बन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या अपि
बन्धकृत्वे 'संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र' (१।१२) वक्ष्यमाणमस्ति । संयोग-
विशेष विनापि बन्धकृत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः ।
प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पादे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद् बन्धने-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्वन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोग-
विशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्त-
मनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति—

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योग-

स्तयोगाहते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगाहते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धः

स्वप्नकोऽस्ति, अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्योपाधिकृत्यलाभाय नम्रद्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः, स्यात् पापज रूपम्, तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्त्तते । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकृत्यं कल्प्यम्, कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः, पतुत्तयेन तेनैवोपपत्तायस्माभिस्तद्वत्त्वनात् । धृतिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो क्षीपशिपावत् क्षणमहुराया धृतेराशुविनाशित्वेनेव तद्वर्माणः दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिप्रियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो, न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्दानोपाय इत्यपि वक्रोक्तिकलम् । तथा च स्मृतिः—

यथा ज्वलद्गृहादिलट्गृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोपप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥ इति ॥

धैर्येपिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्ये तदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावनुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते, तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुनरुपस्थोपाधि संयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते, स्थनो दुःखाद्यनन्मयादित्यर्थः । तदुक्तं सारे—

यथा हि केवला रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

(स्ती पु ११।३१) इति ।

नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावस्य च नित्य शुद्धत्यादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यनश्यत्वम् । नित्य शुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखाद्युक्त-
त्यम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्य पारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्यादीं च श्रुतिः—‘अयमात्मा नन्मात्रो नित्य शुद्धो युद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुः’ (नृ उ २।१२) इत्यादि ।

नन्यस्य मननशास्त्रत्यादयश्च युक्तिरपि घटत्येति चेत्, सत्यम् । ‘न तद्योगस्तद्योगादतः’ इत्यनेन नित्यशुद्धत्यादीं युक्तिरप्युक्तं । तथाहि—आत्मनि नियत्यविमुक्त्यादिकं तावन्व्यायादिदर्शनेनैव सति तम् । तत्र नित्यस्य विमोरात्मनो यद्योगं विना दुःखाद्यल्लविकारं यागो न भवति, तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसंस्मृतकारणस्य तदुपादानं पारणत्यमेव शुचम्, लाघवात् । सर्वविकारेऽन्तःकरणस्यैवान्यप-

व्यतिरेकाभ्यां च, न पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनश्चो-
पादानस्य युक्तम्, कारणद्वयकल्पने गौरवात् ।

नन्वहं सुखी, दुःखी, करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादा-
नस्यसिद्धिः ।

इति चेन्न, अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्त पातित्वेनाश्रमाप्य-
शङ्काम्बुजितनयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्तकर्तृकानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बल-
त्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरग्रे वक्ष्यत इति दिक् ।

अथ सूत्रस्यैवार्थः कारिकायाप्युक्तः—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चैतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं मनस्युदासीनः ॥ २० ॥

(सां का)

कर्तृत्वमत्र दुःखित्यादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगसूत्रे
ऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थः उक्तः—‘द्रष्टृदृश्ययोः सयोगो ह्येव हेतुरिति’
(२।१७) । गीतायां च—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥

(१३।२१) इति ॥

प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि—

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

(क उ १।३।४) इति ।

नच कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारणत-
या कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् ।

जन्माऽपरनाम्नः स्वस्वबुद्धिमाद्यपन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र
संयोगशब्दार्थत्वात्, योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धि-
वृत्त्युपाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषिकादिष्वेव भोगजनकता
वच्छेदकत्वेनाऽन्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् । अतो न
सुषुप्त्यादौ बन्धप्रसङ्गः । स्वत्वं च स्वस्वभुक्तवृत्तिवासनावस्थम्,
यत्किञ्चिद्वृत्तितत्संस्काराद्यवाहोऽप्यनादिरतः स्वस्वामिभावव्यव-
स्थितिः ॥

कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाद्भोकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गो
प्रसज्येपाताम् । अतोऽत्राऽविवेक एव योगशब्दार्थः, न तु संयोग
इति ।

तत्र । 'तद्योगोऽप्यविवेका' इति (१।५) सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण चक्ष्यमाणत्वात् । 'स्यस्यामिशक्त्यो-
स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः', 'तस्य हेतुर्धियेति' (द्वि. पा २३-२४)
सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च ।

किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादायपि
प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः, मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य
च संयोगत्वे आत्माश्रयः, पुम्प्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति ।
तस्माद्विवेकातिरिक्तो योगो यत्कल्प्यः । स च संयोग एव,
अन्यस्याप्रामाणिकत्वात् । संयोगश्च न परिणामः, सामान्यगुणातिरि-
क्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यपहारात् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगत-
त्वरूपधिभुत्वानुपपत्तेः ।

नापि संयोगमात्रं सङ्गः, परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दाद्यन्ताया
यत्कल्प्यत्वादिति ।

ननु तथापि कथं नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्मद्वदादिहेतुरनित्य-
संयोगो घटते ?

इति चेन्न । प्रकृते परिच्छिन्नाऽपरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदाय
रूपतया परिच्छिन्नगुणायच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् ।
धृतिस्मृतिसिद्धत्यान् प्रवृत्तिसंयोगशोभयोरिति । एतच्च योगयार्त्तिर्गो-
(१।१८-२०) प्रपञ्चितमस्माभिः ॥

अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यनैयानयो संयोग इत्याह ।

तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिष्कर्षस्यानुपपत्तेः । अनि-
त्यत्वे किमपराद्ध संयोगेन, परिणामित्यापत्तेः समानत्वात् । भोग्य-
भोक्तृयोग्यताया संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिष्वनुसृतत्वेन अप्रामाणि-
कत्वाच्चेति । तस्मात्संयोगविशेष एवात्र बन्धादयद्वयहेतुतया सूत्र-
काराभिप्रेत इति स्वयं बन्धहेतुरवधारितः ॥ १९ ॥

इदानीं नास्तिनामिप्रेता अपि बन्धहेतुयो निराकर्तव्या । तत्र, 'यद्व-
मिशो ददायलोऽद्वययादौ विनायक' (अमरकोश १।३।१४) इत्य-
नुदासनादिसिद्धा दानिकधिज्ञानात्मयादिनो बौद्धप्रमेदा एवमाहुः—
नास्ति प्रवृत्त्यादि दाता एवमव्ययः, येन तत्संयोगादौपाधिकत्वा-
त्स्थितो वा बन्धः स्यात् । किन्तु क्षणिकविज्ञानमन्तानमात्रमतिर्नाप्य-
तत्तम्, अन्यत् सर्वं सांभृतिकं संनृनिधाधिया मिथ्याज्ञानागया, तत्र
एव बन्ध इति ।

तथा च तैत्तिकम्—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसवित्तिमेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति ॥

तन्मतमादौ निराक्रियते—

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपिशब्दं पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया, अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्ध-
योगः ।

अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तथा बन्धानौचित्य-
त्वात् । न हि म्बाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव
इति चेन्न । स्वयं सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात् ।

विज्ञानाद्वैतध्वणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाम्यासाम्युपगमविरो-
धाच्च ।

बन्धमिभ्यास्त्वध्वणेन बन्धनिवृत्त्याप्यफलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं
बद्धायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानाऽसम्भवादिनि ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया बन्मुत्वं स्वीक्रियते तथा स्वाम्युपगतस्याऽवि-
द्यानृत्यस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विज्ञानोयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

विज्ञाविद्याया बन्मुत्वे शपिरविज्ञानसन्तानाद्विज्ञानीयं द्वैतं प्रस-
ज्येन । तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः ।

सन्तानान्तं पातिष्यक्तीनामानन्त्यात् सज्जानीयद्वैतमिष्यत एवेत्या-
शयेन विज्ञानीयेति विरोपणम् ।

नन्वविद्याया अपि ज्ञानविरोपत्वादविश्यापि कथं विज्ञानीय-
द्वैतम् ?

इति चेन्न । ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाऽ-
विद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाम्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विज्ञानी-
यैवेति ।

एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियत इति श्रमो न
कर्तव्यः । ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रो बन्धस्याऽनु-
क्तत्वात् । 'अविभागो वचना (वे सू ४-२-१६) दि'त्यादिसूत्रैर्ब्रह्म-

मीमांसाया अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वेनस्याविद्यादिव्यास्तवत्वेऽप्य-
विरोधाच्च ।

यत्तु चेदन्तिब्रूवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं दृश्यते तन्
तेषामपि विज्ञानवाद्येरुद्देशितया युक्तमेव,—

मायावादमसञ्जास्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपद्मपुराणम्याशिवयान्यपरम्पराभ्यः । न तु तद्वेदान्तमतम्—
'वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्' ।

इति तद्व्याख्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रतिपा-
दित्यं, विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे सजातीयद्वैतस्या-
प्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यय-
म्यैव साक्षात्प्रतिपाद्यते ।

अनयेष च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नगौडानां मायावादिनाम-
विद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं चेद्विदितव्यम् ।

अस्मन्मते त्वविद्याया कूटस्थानित्यतारूपपारमार्थिकसत्त्वाभा-
वेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यद्योक्त-
बाधाऽनयस्याऽऽ । एव योगमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

पुन शङ्कते—

विद्वद्बोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विद्वदं बहुभयं सदसच्च सदमद्विलक्षणं वा तद्रूपेणापिद्या-
यत्तव्या । अतो न तथा पारमार्थिकवैतनमङ्ग इति चेद्विदित्यर्थः ।

एवम तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद् वक्ष्यति (५।१६), तत्र सत्त्वा-
सत्त्वे व्यक्ताऽप्यक्त्यरूपस्याद्विद्वदे एव न भयन इति सूचयितुं विद्वद-
पदोपादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति—

न ताद्वरूपदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् ।

अपि घाविद्याया माशदेव दुःखयोगाद्व्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेना-
विद्याक्षयानन्तरं प्रारम्भमोगानुपपत्तिः, बन्धपर्यायस्य दुःखमोगस्य
कारणतादादिनि ।

अस्मदादिमते तु नायं दोषः । संयोगद्वारैवाविद्याकर्मोदीनां बन्ध-
हेतुत्वात् । जन्मात्यश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्य-
तीति ॥ २४ ॥

पुन शङ्कते—

न वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं पदपोडशादिनियतपदार्थवादिनः ।
अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्य-
भ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति—

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सद्ब्रह्मोऽन्यथा

बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो माऽस्तु, तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरोधस्य
सदसदात्मकपदार्थस्य सद्ब्रह्मो भवद्वचनमाग्राच्छिष्याणां न सम्भ-
वति ।

अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य सद्ब्रह्म स्यादित्यर्थः ।
ध्रुत्वादिर्न चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति । युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धध्रु-
तेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ॥

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

(सौर ११।२९)

इत्यादिसौरादिवान्धानां त्वयमर्थः—

‘निकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम्’ ।

(चूलिकोप ३)

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायास्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति, पूर्वं-
पूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् ।

नापि परमार्थसती भवति । अर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविल-
क्षणत्वात् । नाऽपि तदुभयात्मिका विरोधाच्च । अतः सदसद्भ्याम-
निर्वाच्या, सत्येऽत्रैवसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या ।

किन्तु मिथ्याभूता लयाप्यव्यावहारिकासत्त्ववती, परिणामि नि-
त्यतरूपव्यावहारिकसत्त्ववती चेति । पतञ्जले (१।६१, ६५) प्रपञ्च-
यिष्याम इति द्विक् ।

एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाण्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि माया
वादे योजनीयानि ॥ २६ ॥

अपरे नास्तिका आहु - 'क्षणिका बाह्यविषया सन्ति तेषा वास
नया जीवस्य बन्ध' इति । तदपि दूषयति—

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मन प्रदाहरणेनानादिर्या विषयवासना, तन्निमित्तकोऽपि
बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु समी-
चीनः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह—

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरत्त्ररुभावोऽपि देशव्य-
वधानात् स्मृद्धनस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्त स्थ एवात्मा । तस्याऽऽभ्यन्तरस्य ॥
बाह्यविषयेण सहोपरज्योपरत्त्ररुभावोऽपि सम्भवति ।

कुत ? स्मृद्धनस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव, देशव्यवधानादित्यर्थः ।
संयोगे सत्येव हि वासनाद्य उपरागोदृष्टः । यथा मज्जिन्टाग्रयो ।
यथा वा पुष्पकटिकयोर्मिति । अपिदाध्देन स्वमतेऽपि संग्रामादि
समुद्घोषते । स्मृद्धनपाटलिपुत्री विप्रकृष्टौ देशविज्ञेयौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमारमनो विषयदेशे गमनाद्विष-
यसंयोगेन विषयोपरागो धत्तव्यस्तथाह—

द्वयोरेकदेशालब्धोपरागात् व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयो बद्धमुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागात्
बन्धमोक्षप्ययस्या स्यात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते—

अदृष्टवशाचेत् ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागलाभ
इति चेद्विपर्ययः ॥ ३० ॥

परिहरति—

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकाररुभावः ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमाद् द्वयो बर्तुमोक्षयोरेककालात्मनेन नोपका-
र्योपकाररुभावः । न बर्तुनिष्ठादृष्टेन मोक्षनिष्ठो विषयोपराग सम्भ-
वतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते—

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वद्व्य-
धिकरणेनैवाद्येन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भा-

धानादिना संस्क्रियेत ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते । हि यस्मात् तत्र
तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्यात् एका आत्मा नास्ति, यो
जन्मोत्तरकालोनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्य-
सिद्धिरित्यर्थः ।

अस्मन्मते तु स्थैर्याभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टमानाधिकरण्यमे-
वास्ति । पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठाऽदृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा
पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मतेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु चन्द्रस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा
चन्द्रोऽस्तित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—

‘स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

१ ननु न पुनरयमक्षणिकताभावहति भावादीना, बाधके सति समारो-
पितगोचरत्वात् । तथाहि—अस्ति हि बाधक वत्तन् तदक्षणिक यथाघटप-
दादि । सञ्च विवादास्पदीभूत शब्दादिरिति स्वभावहेतुः, भावमात्रानुबन्धि-
सः इत्यप्यपरवान् । ननु पूर्वापरभावविकलकालमात्रावस्थितिलक्षणाया क्षणि-
कताया न च सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः ? इत्यम्—सर्वोपाख्यानिरूपणा भावाना
सत्ता न तु अर्थक्रियाकारित्यातिरिक्ता । एवञ्चायं क्रियाकारित्वं सत्ता भावा-
माम् । सा च क्रमाक्रममाभ्या व्याप्ता, तृतीयप्रकारविरहात् । एव च भावना
तासु तात्त्वयं क्रियासु क्रमाक्रमौ परस्परपरिहारवन्तौ प्रत्यक्षत एव चकास्त ।
तदेव परस्परपरिहारवन्तौ क्रमाऽक्रमौ परिच्छिद्यत् प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षिपति ।
दूषयविशेषणरहितोऽपि तदनुपपन्नो दूष्यमानतादात्म्यनिषेधात्मकतया तदभा-
वव्यवहाराय पश्यते पिशाचादीनामिव । तथाहि क्रमाक्रमरूपप्रकारद्वयसमा-
तिज्जितगरीरा अर्थक्रिया न प्रकारा-रादृमवितुमर्हति । पदार्थनामर्थक्रिया
क्रमाक्रममाभ्या व्याप्ता । तौ च स्थिरादव्यावनमानौ अर्थक्रियाभवि व्यावर्तयत ।
वृषणा सिद्धयामिव । अयमेव बौद्धादीनामत्य-तदुक्त स्थिरकार्यासिद्धेरिति ।

बन्धस्येति शेष । भावस्तूक्त एव ।

अत्रायं प्रयोगः । विज्ञादास्पद बन्धादि क्षणिकं सत्त्वात् दीपशि
खादिप्रदिति । न च घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसम्भवात् । एतदे
वोक्त स्थिरकार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते—

न प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेष ।

यदेवाहमद्राक्ष तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यसिद्धे,
क्षणिकत्वस्य बाधात्, प्रतिपक्षानुमानेनेत्यर्थः ।

तद्यथा बन्धनादि स्थिर सत्त्वात् घटान्दियदिति धम्मन्मत एषानु-
ल्लङ्घनसत्त्वेन न स्वरप्रतिपक्षना । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनेन
क्षणिकत्वमप्यप्यपरेणमिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

‘मदेव मौम्येदमग्र आसीन्’ (छा ६।२।१), ‘तम एवेदमग्र आसी’
(मैत्रा ५।२) इत्यादिश्रुतिभिः, कथमसत् सञ्जायेते ।

(छां उ ६।२।२)

स्यादिधौतादियुनभिश्च कार्यकारणात्मकाग्नित्वमपञ्चे क्षणिक
त्वानुमानस्य विरोधान्न क्षणिकत्वं कन्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिहृष्टान्ते क्षणिकत्वमिदं न क्षणिकत्वानुमान
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकतागदिनां मृदूघटादिस्यलेऽपि कार्यकारणभावे प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येतेत्याह—

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा प्रमिश्रयो ?
तत्र नाद्यो, विनिगमकामायादिस्य इति मायः ॥ ३८ ॥

नान्त्य इत्याह—

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणम्यापायकाले उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्त्यर्थाच्चिरयादपि
न क्षणिकत्वादेः सम्भवति कार्यकारणभावः । उपादानकारणानुगततयैव
कार्यानुमयादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिरूपैव दूषणान्तरमाह—

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि ॥ ४० ॥

यत् पूर्वस्य भावकाले उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभिचारा-
दन्ययव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव इत्यर्थः ।

तथाहि—यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं, यदा चोपादानाभावस्तदो-
पादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपादानोपादेययोः कार्यकारण-
भावग्रहो भवति ।

तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयाऽन्वयव्यतिरेक-
व्यभिचाराभ्यां न कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव
कारणनास्तु, तत्राह—

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्यान्निमित्त-
कारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादाननिमित्तयोर्विभागं सर्व-
लोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहुः—‘विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन यन्धोऽपि
विज्ञानमात्रं स्वप्रपञ्चार्थवत्’ । अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारण-
मस्तीति । तन्मतमपाकरोति—

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वम्, बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्ध-
स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्हृदयवद्देतुक्रमिथ्यात्वानुमानेन
बाह्यवस्तुनोभयो बाधनीयो, ऽत्रभवताम् । श्रुतिस्मृतौ अपि स्त—
‘चिद्धीदं सर्वं’ (नृसिं उ. २।७) तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न
संसृतिः (कूर्म. २।१।३२) इत्यादौ ।

इत्यतो दूषणान्तरमाह—

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि बाह्यभावे शून्यमेव प्रसज्येत, न तु विज्ञानमपि । कुत ?
तदभावे तदभावात् बाह्यभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विज्ञानप्रती-
तेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात् । विज्ञानप्रामाण्य-

स्य क्वाप्यसिद्धत्वाच्च । तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि बाह्यतयापल्लापा-
द्येत्यर्थः ।

मन्त्रनुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षा इति
चेन्न । शून्यवादिनामेव तत्र विवादात् ।

अथासतापि प्रमाणेन वस्तु सिद्ध्यति । विषयायाधस्यैव प्रामाण्य
प्रयोजकत्वात्, न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्य इति चेन्न । एवं सत्य
न्तप्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन क्वाप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्यायोगात् ।

अथात्मन्मन्त्रेऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विज्ञेय प्रमाणादित्रेष्टव्य
इति चेत् ।

त्रायानं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् । यदि परिणा-
मित्वं तद्वाम्नाभिरर्पादशमेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकप्रमाणानामिष्टम् । शुक्ति-
रज्जनादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽम्नाभि प्रतिपेधान् । यदि पुन प्रतीय
माननामात्रं तदापि तादृशरेख प्रमाणैर्याहार्यस्यापि निश्चिप्रसङ्गात् ।
लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमानेनैव बाधन्तु विज्ञानेऽपि न
मान इति ।

एतेनाधुनिकानां चेदन्तिप्रधानामपि भनं विज्ञानयादतुल्ययोगेऽ
भनया निरस्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु कृट-
न्धत्वरूपा पारमार्थिकमत्तामेव बाह्यानां प्रतिपेधन्ति, न तु परिणामि-
त्वरूपा व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यमंशमुपैति वं ।

परिणामादिसम्भूता तद्वस्तु नृप तद्य हिम् ॥

वस्तु राजेति यल्लोके यत्तु राजमटादिकम् ।

तथान्यथ नृपेत्यं तु न मत् मङ्कल्पनामयम् ॥

(वि पु २।१३।९४-९५)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैव बाधत्वाद्यगमादिति ।
मङ्कल्पनामयमंश्वरादिमङ्कल्पवचितम् । एतेन 'विज्ञानमयमेतत्तद्वदो
मयगच्छत' (३।१-१६) इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहकृषिणा
विष्णुना मयुस्त्वयोऽपि तत्त्वमेवोपदिष्टम्, ते त्वनधिकारादिदोषैर्वि-
परीतार्थप्रदणेन विज्ञानवादिनो नास्मिन्वा यम्युरित्यवगन्तव्यम् ।
तदेतन्मयं प्रहर्षमासाभाष्ये (१।१।२-४) मायायादनिरामनप्रम-
दतो विम्वारितमम्नाभि ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं, तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तम् तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः, प्रत्यवतिष्ठते—

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्म
त्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वम् । यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति । यश्च विना-
शो स मिथ्या स्वप्नवत् ।

अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरेभाग्रमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसर्वं सा-
वृत्तिकं, न पारमार्थिक बन्धादि । ततः किं केन बध्येतेत्याशयः ।
भाधानां विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्येति । विनाशस्य वस्तु-
स्थभावात् । स्थभाव तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पनिहरति—

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्विनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव,
नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशसम्भवात्, कार्याणामपि
विनाशासिद्धेऽपि । घटो जीर्ण इति प्रत्ययवदेव घटोऽनीत इत्यादि-
प्रतीत्या घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धे । अव्यक्तायाश्च
कार्यातीतताभ्युपगमेऽस्मन्मनप्रवेश एव ।

किञ्च विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य
पुरुषार्थः सम्भवत्येवेति ।

कश्चित्तु व्याचष्टे—शून्यं तत्त्वमित्येज्ज्ञानां कुस्मितवादमात्रं, न पुन-
रत्र युक्तिरस्ति, प्रमाणसत्त्वासत्त्वविकल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गी-
कारे तेनैव शून्यताज्ञतिः, अनङ्गीकारे प्रमाणाभावात् शून्यसिद्धिः ।
स्वतः सिद्धौ च त्रिरूपनाद्यापत्तिरित्यर्थः इति ॥

न च—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(माण्डूक्य का २३०)

सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

(शि पु. ७।२।७।३६-७)

इति धृतिस्मृतिभ्यामपि दृश्यं तत्प्रतया प्रतिपाद्यत इति घट्टयम् ।
 पुरुषाणां निरोधायमात्रस्यैव तादृशीषु धृतिषु तत्त्वतयोक्तत्वात् ।
 पूर्वोक्तस्यान्यास्या पुरुषस्यैव प्रकरणान् । चिद्विनिविधचिदाकाश
 स्यैवैतादृशस्मृतिषु तत्प्रतया प्रतिपादनाच्च ।

ब्रह्मोक्तं गगनाकारं नभस्तुल्यं यष्टुःस्वरम् ।

प्रियद्रामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मैव गीयते ॥

इत्यादिवाक्यान्तरैरेकैवाक्यत्वादाकाशदृश्ययो पर्यायत्वादिति ।
 मनोमदत्तराष्ट्रपिलान्न करण विषद्रामि चिदाकाशे लीनम् ॥ ४० ॥

दूषणान्तरमाह—

उभयपक्षममानश्चेत्त्वादयमपि ॥ ४१ ॥

क्षणिकत्वाद्यिज्ञानोभयपक्षयो समानश्चेत्त्वान् तुल्यनिरस्तनदेतुष-
 त्वादयमपि पक्षो चिदवर्णात्यनुपपन्नं । क्षणिकपक्षनिरासदेतुर्हि याप्र-
 भिज्ञानुपपत्त्यादि दृश्यत्वादेऽपि समान । तथा विज्ञानपक्षनिरासदेतु-
 र्याद्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदपि दुर्गतिरूपनया तत्साधनतया या दृश्यतेषाम्नु पु-
 षार्थ इति तर्कन्यते, तदपि दुर्घटमित्याह—

अपुनरुपायं तन्मुभयथा ॥ ४२ ॥

उभयथा अत परतश्च दृश्यतया पुनरुपायं न सम्भवति,
 स्यनिवृत्त्येवैव सुखादीनां पुनरुपायत्वात् । स्थिरस्य च पुनरुपायान्मु-
 पगमादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तदेव बन्धकारणमित्ये नाम्निवृत्तयानि दूयितानि । इदानीं
 पूर्वनिरस्त्याद्यदिष्टाव्याप्तिश्चसम्मान्यायप्यन्यानि बन्धकारणानि निर-
 स्त्यन्ते—

न गतिविशेषात् ॥ ४३ ॥

प्रकरणाद् बन्धो लभ्यते । 'न गतिविशेषात्' शरीरप्रवेशादि
 रूपादिषु पुनरुपाय न बन्ध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१ अनुपपत्तिः कारणममिति सर्वेषु पुनरुपायि' इति । अमिनिना
 प्रमाणं । अत्र पुनरुपायः प्रकरणस्य निरुपपत्त्यात् । अत्राप्यानुपपत्तिः इति
 न्याया न प्रमाणं । पुनरुपायस्य विनाशनिवृत्त्यात् । अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः
 न निवृत्त्यात् । अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः
 अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः अत्राप्यानुपपत्तिः

अत्र हेतुमाह—

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुतिस्मृत्योरिदलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु, तथाच श्रुतिरपि—‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मे (इष्टे उ ३१३) स्यादित्याशङ्कामपाकरोति—

मूर्तत्वाद् घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्तः परिच्छिन्नः स्यात्क्रियते' तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिमुपापदयति—

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्त्यनु-
रोधेनाकाशन्येवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणम्—

घटसंयुतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

(ब्र. वि उ १३)

‘शुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमाशो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ (इष्टे उ ५८) इत्यादिश्रुतिः । ‘नित्यः सर्वगः स्थाणुः’ (भगवद्गीता-
द्वि अ २४) रित्यादिका च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयव-
त्वापत्त्या विनाशित्वम्, ‘अणुत्वे च देहव्यापिष्ठानाद्यनुपपत्तिरित्या-
दिश्च युक्तिरिति । अत एव—

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुमफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

(महा भा शां प ३०।४९)

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्येत
इति ॥ ५१ ॥

१ मान्यमने परमाणोरपि कार्यत्वमेव—‘नाणुनि’यता तत्कार्यत्वश्रुते’
इत्यादिमूत्रेण पत्रमेव दयमाणत्वान् ।

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणाऽदृष्टेनापि साक्षात् पुरुषस्य बन्धः । कुत ? पुरुषधर्म-
स्यामात्रादित्यर्थः । पूर्वं विहितमिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो
निरास्यते (सू १।१६) । अत्र तु तज्जन्त्यादृष्टेनेत्याधिकविभागाद-
सौनरूपस्यम् ॥ ५२ ॥

नन्यन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात्, तत्राह—

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धनत्कारणयोर्मिप्रसमत्वेऽतिप्रसक्तिः, मुक्तस्यापि बन्धापत्ति-
रित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना स्वमात्रादिकर्मान्नैरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोरप-
त्तिर्न घटते, अतिविरोधादिति साधारण बाधकमाह—

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वं 'माक्षी चेता केचलो निर्गुणश्चे'
(इति उ ६।११) त्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दो बन्धहेतु
परीक्षा समर्पितः ॥ ५४ ॥

तदेवं 'न स्वमात्रतो बद्धस्ये' त्यादिना (सू १।१७) प्रघट्टकमेत-
न्प्रतिबंधनं प्रवृत्तिपुरुषधर्मयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरप्यधीति
(सू १।१९) ।

तत्रेयमाशङ्क्य—

ननु प्रवृत्तिव्ययोगोऽपि पुरुषे स्वमात्रविकृत्यादिविकल्पप्रभः कथं
न भवति ? सयोगस्य स्वमात्रविकृत्यकालादितिमिषवत्त्वं हि मुक्त-
स्यापि बन्धापत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं समाना एवेति ।

तामिमामाशङ्क्य परिहरति—

तन्योगोऽप्यविवेकात् समानस्यम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तप्रयोगोऽपि पुरुषस्याविवेकाद्व्यपेक्षमाणत्वादेव वि-
निमित्तान् सयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां समानस्यमस्तीत्यर्थः ।
न चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति, न तेषां पुनः सयोगो भवतीति ।

नन्यविवेकोऽत्र न प्रवृत्तिपुरुषधर्मद्विभागात्कारणं, संयोगान् प्राग-
मत्याम्, किन्तु विवेकप्रागमायोऽविवेकाद्व्यपेक्षमाणत्वात् वा । ननुम-
यमपि न पुरुषधर्मः, किन्तु बुद्धिधर्मः एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगोऽति
प्रसङ्गदोषमाभ्यस्येयेति चेत् ?

मैवम् । विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात्, तथा च प्रकृतिबुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती स्ववृत्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थयातिप्रसङ्गाभावात् ।

तदुक्तं कारिकाया—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कजवन्धनदुर्भयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

(सां. का २१ इति ।)

स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयो कैवल्यार्थं चेत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु 'धाड्मात्रं न तु तच्च चित्तस्थिते' (१।५८) रित्यागामिसूत्रे यक्ष्यामः । अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च । अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्नोक्तः ।

ननु भोग्यभोक्तृमात्रनियामकत्वेन फलस्यत्यानादिस्य स्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु, किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरित्यत इति चेत् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदमद्योनिजन्मसु ॥

इति गीताया (अ० १३ श्लो० २१) सङ्काल्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणान्, वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्च, अन्यथा ज्ञानतो मोक्षस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेश्च ।

अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकारणं भवति, तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यत इति ॥

उच्यते । अविवेकापेक्षया कर्मादीनामिव परस्परयैव पुरुषसम्बन्धः । तथाऽविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते । कर्मादिरुं त्वविवेकाख्यहेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाऽविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति ।

अयं चाऽविवेकोऽगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्यलाभिषिक्त एव विवक्षितः । 'बन्धो विपर्ययात्' (सू. ३।२४), 'विपर्ययभेदा पञ्चे' (सू. ३।२७) त्यागामिसूत्रद्वयात् 'तस्य हेतुविविधे' (२।२४) ति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतावचनाच्चान्यथात्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विशेषौचित्यात् । न

पुनरपिरेकोऽऽत्राभावमात्रं विरेकप्रागभावो वा, भुक्तम्यापि बन्धा-
पत्ते, जीवन्मुक्तस्यापि भाविर्विरेक्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्ति-
द्वारा पुनरन्यप्रसङ्गाच्च, तथाऽऽगामिसूत्रस्य (१।५६) ध्वान्तदृष्टा-
न्तानुपपत्तेश्च, अभावस्य ध्वान्तवदाथरक्तत्वाऽऽसम्भवात्, तथा वृद्धि-
ह्यासाद्यप्यविरेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति ।

अस्मन्मते च वासनारूपस्यैवाविरेकस्य संयोगाद्यजन्महेतुतया
तमोवदानरक्तवृद्धिह्यासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । 'तस्य हेतुर्पिच्येति'
पातञ्जलसूत्रे (२।२४) च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्याधीनं व्या-
ख्यातम् ।

ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च
'पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते' (गी १३।२९) इत्यादिव्याख्येयस्यऽभिमाना-
द्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताद्यसंयोगहेतुतायगम्यते ।

अत एव चाऽविद्या, नाभावोऽपि तु विद्याविरोधि ज्ञानान्तरमिति
योगभाष्ये व्यामर्शेयैः प्रयत्नेनाग्रहृतम् । तस्मादविरेकाविषयोऽस्तुन्य-
योगक्षेमनयाऽविरेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् ।

अथ चाऽविरेकस्त्रिधा संयोगाद्यजन्महेतुः, स्वास्तादृशमाधर्मोत्प-
त्तिद्वारा रागादिदृष्टद्वारा च भवति । 'सति मूले तद्विपाका' (द्वि १३)
इति योगसूत्रात् । 'कर्तास्मीति नियद्व्यते'—इति स्मृते, 'पीतरागज-
न्मादर्शना' (३।१।२५) इति व्यायसूत्राच्च ।

तदुक्तं मोक्षधर्मोऽपि—

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनश्च करणर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

(शा. प २।३।२१)

तस्मात् तर्पणमकाद्रागाद् बीजाज्जायन्ति जन्तवः ॥

(शा २।३।१०) इति ।

'रागस्त्यपिरेककार्य' इति योगसूत्राभ्यामप्येतत् प्रत्येतत्प्यम्,
समानतन्त्रन्यायान् । तस्य सूत्रद्वयं—'हृदयमूलं धर्मादाय', एतत्
मूलं तद्विपाको जन्तव्युत्पत्तिः' (सो सू २।२-१३) इति । हृदयस्थ-
विद्यादिपञ्चकमिति (सो सू ५।३) ।

अविरेकस्य बन्धजनने द्वारजानं च विण्डीकृत्येभ्यस्तीतायामु-
क्तम्—

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःखं तथेतरत् ।
 रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे आन्तिनिगन्धनाः ॥
 कार्यो ह्यस्य भवेदोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।
 तदोपादेयं सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

(कृ पु २५२०) इति ।

एतदेव न्याये सूत्रितम् । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिष्याहानानामुत्त-
 रोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति (न्या सू १।१।२) । तदेवं
 संयोगात्पुण्यजन्मद्वारा बन्धात्पुण्यहेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेयहेतु-
 प्रतिपादित ॥ ५५ ॥

इत पर क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिं प्रति-
 पादयति । अन्तरान्तरा बोधव्यूहानपि विस्तारयिष्यति ।

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्तिरजनादिव्यले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्का-
 रस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छित्तिर्भवति, ध्वान्तवत् । यथा ध्वान्त-
 मालोकादेव नियतकारणाग्रश्यति नोपायान्तरेण, तथैवाऽविवेकोऽपि
 विवेकादेव नश्यति, न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेतदुक्तं योग-
 सूत्रेण—'विवेकस्यातिरिक्तविप्लवा हानोपाय' (द्वि पा २६) इति ।
 कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि । 'योगाद्भानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञान
 दीप्तिराविरेकरूपाते' (द्वि पा २८) इति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा
 ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति ।

प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः ।

विद्यां चाग्निद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अग्निघ्नया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

(ईशा मं १२)

इति श्रुतौ, 'सहकारित्वेन चे'ति (अ. ३ पा ४ सू ३३) वेदा-
 न्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वाप्रधारणात् ।

ज्ञानिनाऽज्ञानिना वापि यावदेहस्य धारणम् ।

तावद्गोश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेष्व । 'उपमर्दं चे'ति (अ. ३पा ४सू-१६) चेदान्त सूत्रेण तु कर्मत्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव, ज्ञानस्य मुख्यतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म, ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा 'गुणलोपे न गुणिन' इति न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूत कर्मैव त्याज्यं जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मते ऽपि विषेकद्वारता विनाऽविवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः ।

अथ सूत्रे ध्वान्तस्यालोकनाद्यत्यवचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव, न स्वालोकाऽभायः । अस्ति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययाना ध्रुम त्यानीचिरस्यात् । नच क्लृप्तेनैवोपपत्तायतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यम् । एवञ्च सति विज्ञानमात्रेणैव हरमयन् सर्वव्यवहारोपपत्तायतिरिक्तकल्पनागौरवेण बाह्यार्थप्रतीतेरपि बाधापत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाद् गौरवं न क्षेपायेति ।

ननु विषेकज्ञानं विनाप्यविषेकाद्यज्ञानभ्यन्तीना स्वस्थानुत्तीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तत्राशकत्वं किमयमिष्यत इति चेत् ? अविवेकशब्देन तद्भाषनाया एव पूर्वसूत्रे (१५५) व्याख्यातवान् । अनागतावस्थस्याविषेकस्यास्मन्मते नाशसम्भवाद्येति ॥ ५६ ॥

ननु प्रवृत्तिपुरुषाविषेक एव चेत्वं संयोगद्वारा बाधहेतुमन्योर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि द्वेष्टाद्यभिमानमत्वेऽपि मोक्ष स्यात् । तच्च ध्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह—

प्रधानाविषेकादन्याविषेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविषेकान् कारणाद्योऽन्याविषेको पुरुषाद्यविषेको जायते कार्याविषेकस्य कार्यतयानादिकारणाविषेकमूलकस्यात् । तस्य प्रधानाविषेकधाने अत्यवश्यं हानमित्यर्थः । यथा शरीरादात्मनि विविकते शरीरकार्येषु रूपादिव्यविषेको न सम्भवति, तथा पृष्ठस्य त्यादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविकते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मवेषु पुरुषादिव्यभिमानो नोत्पत्तमुत्सहने नुन्यन्यापाम्, कारणनाशाद्येति भावः । तदेतन्मम्यते—

विश्राधारपटन्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतेरिरमे चेत्वं प्यायिनां के स्मरादयः ॥ इति ।

धिरमो धिरामस्त्यागः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि क्वचिदुच्यते, तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् । अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति ।

ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यऽभिमाने किं प्रमाणमहमह इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न ।

मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गी स्या मा च नारकी ॥

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं धिनानुपपत्तेः, अतीतानां बुद्ध्या-द्यखिलकार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् । प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैरुपरिणामत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणम-नमिति ।

न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति, पुरुषस्यापि लिङ्गशरीरसंयोगधियोगरूपयोर्जन्ममरणयोः पारमार्थिकत्वादिति धा-व्यम् ।

‘न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाप मृत्वा भविता वा न मूयः’ । (भगवद्गीता द्वि २०) इत्यादिवान्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशा-भिमानरूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् ।

किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न शक्यते, बुद्ध्या-दीनां कार्यत्वात् । अन. कार्येभ्यः अभिमानव्यवस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव नियामकतया सिद्ध्यति, लोके दृष्टत्वात्, कल्पना-याश्च दृष्टानुसारित्वात् । यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्य-धान्यादिव्यभिमानः, सुवर्णाभिमानाच्च तल्लन्यकटकदिव्यभिमानः, तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमानतद्वासनयोश्च योजा-ङ्कुर्यदनादित्वाच्च तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का । ननु पुरुषे चेद् यन्धमोक्षौ विवेकाऽविवेकी स्वीकृतौ, तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्येति (१।१९) स्वोक्तिविरोधः । तथा च,—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(मां का २।३२)

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । ता परिहरति—

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तम्यतेः ॥ ५८ ॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं सर्वं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिबिम्बमात्रत्वात् न तु तत्त्वं तस्य माय । अनारोपितं अपालौहित्यवदित्यर्थः । अतो नोक्तविरोध इति भावः । 'स समान सद्गुणौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' (५८ अ ॥ २१ ॥ ३१७) इत्यादिश्रुतयस्तत्र प्रमाणम् । पुरुष समानो लोक-योरेकरूपः । इयदाध्याम्या नानारूपन्यस्योपाधिकत्वमुक्तम् । यथा चोक्तम्—

बन्धामौक्षौ मुरं दुःखं मोहापनिश्च मायया ।

स्वप्ने यथात्मनः रुयातिः मंसृतिर्न तु वास्तवी ॥ इति ॥

मायया भावाद्यप्रकृत्योपाधिकीत्यर्थः ।

नन्वेवं तुच्छस्य बन्धस्य दानं कथं पुरुषार्थं ? धान्यधर्मोऽस्यापि विरेकः विरेकस्यान्यस्य बन्धमोक्षसरीशारे कर्मादिभिरपि नाप्य-वश्येति चेदत्रोक्तप्रायमपि पुनः प्रपन्न्यते ।

यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धो कृत्तिरूपौ च विषेशविरेकौ चित्त-स्यैव, तथापि पुरुषे दुःखप्रतिबिम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्वानं पुरुषार्थं, दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनात् । एवं यस्मै पुरुषाय प्रवृत्ति-रविरेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वाननाप्रज्ञानं तमेव स्वयोगद्वारा यज्जाति नात्यम् । तथा यस्मै विषेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा मोक्षयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि घटन-इति । कर्मादिभिर्यन्धाम्युपगमे त्वेयं ध्यायत्या न घटते । कर्मादीनां साक्षिमास्यत्याभावेन नाज्ञानं पुरुषेऽप्रतिबिम्बनादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे वाङ्मात्रं तर्हि धयणेन शुभ्रत्या या तस्य बाधो भवन्, किमर्थं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं विषेक-ज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुनयेति, नग्राह—

युक्तिनोऽपि न बाध्यते दिष्टदूढवदपरोक्षहते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्भननम् । अपिवाप्य धयणमनुष्यार्थं । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिकं धयणमननमात्रेण न बाध्यते साक्षात्कारं विना । यथा दिष्टदूढस्य जातस्य वाङ्मात्रमपि दिग्दर्शित्वं धयणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनैत्यर्थः । प्रवृत्ते चेदमेव बाध्यम् यत् पुरुषे

चन्द्रादिवृद्धिनिवृत्तिर्न त्वमावसाक्षात्कारः, श्रवणादिना तदुत्पत्ति-
सम्भावनाया अप्यभावादिति ।

अथवेत्थं व्याख्येयम् । ननु नियतकारणात् तदुच्छित्तिरित्यनेन
(१।५६) विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तम्, तज्ज्ञानं किं श्रवणादि-
साधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह युक्तितोऽपीत्यादि-
सूत्रम् । अविवेको युक्तितः श्रवणतश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते,
विवेकापरोक्षं यिना दिङ्मोहवदित्यर्थः । साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कार-
विशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वावृत्तिः ॥ ५९ ॥

मदेव विवेकसाक्षात्काराभ्योक्ष प्रतिपाद्य इतः परं विवेकः प्रति-
पादनीयः । तत्रादौ प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकेन सिद्धौ प्रमाणान्यु-
पन्यस्यन्ते—

अचाञ्चुपाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बह्वैः ॥ ६० ॥

अचाञ्चुपाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूलभूतत-
त्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृतिपुरुषादीनां
मनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति । यथा धूमादि-
भिर्जनितेनानुमानेन बह्वैः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानाऽसिद्धमप्यागमात्
सिद्ध्यतीत्यपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानु-
मानस्य मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च कारिका—

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चाऽमिदं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

इति (ईश्वरकृष्णोक्ता का ६) ॥ अनेन च सूत्रेणेव मननशास्त्र-
मित्यवगम्यते ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ग-
हसूत्रं वक्ष्यमाणाऽनुमानोपयोगिकार्यकारणमायमपि प्रदर्शयति—

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतो
ऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रे-
भ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि च वैशेषिका गुणा संयोगविभागवत्त्वात् ।
लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च

१ मत्तं ननु प्राग्वरमिष्टमुपपन्नं च न च रजः ।

मुत्तरजमेव तमः प्रदीपवत्प्रार्थतो वृत्तिः ॥ (सा का. १२)

गुणशब्द पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपदग्रन्थकप्रिगुणात्मकमहदादि-
रज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्विव्याणां या साम्यावस्थाऽ-
न्यूनातिरिक्तावस्था न्यूनाधिकमायेनासद्वत्तावस्थेति यावत् ।
अकार्यावस्थेति निरुक्तम् । अकार्याऽवस्थोपलक्षितं गुणसामान्य
प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते पैषम्यावस्थाया प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतिरजयनाथ । सत्त्वादना-
मनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यापत्तनाय गुणेति । महदादिभ्यापत्त-
नाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्यस्वरूपादिरूपा
पुरुषोपकरणतया गुणाश्च सधन्तीति । तद्वन्न प्रकृते स्वरूपमेवोक्तम् ।
अस्या विशेषस्तु पञ्चाद्वक्ष्यते ।

प्रकृते कार्यं महान् महत्तत्त्वम् । महदादीना स्वरूपं विशेषश्च
वक्ष्यते । महत्तत्त्व कार्यमहद्भूतं अहद्भूतस्य कार्यद्वय, तन्मात्राण्यु-
भयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं यागाव्यन्तरमेदेनैकादशविधम् ।
तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगमम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण इति ।
इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थस्यूहः । एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्ती-
त्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यान्तर्य गणशब्धो घञ्तिः ।

अथ च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात्तु
गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थमत्रे हि
ततोऽपि पुरुषस्य विवेकव्यतया तदसद्वद्व्यूननापत्तेन । एतेन साङ्ख्ये
नामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीयः । द्विकाली-
याकाशमेव 'दिगालायाकाशादिव्य' (३।१२) इत्यागामिगुत्रान् ।

एत एव पदार्था परम्परप्रवेशाप्रवेष्टाभ्या क्वचिन् तन्ने एकमेव,
क्वचित्सु* पट्, क्वचिन्* पोडश, क्वचिन् सद्गुणान्तरैरप्युपदिश्यन्ते ।
विशेषस्तु सारम्यपैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम् । तथा चोक्तं मागधने —

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टान्तराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तन्ने तत्त्वानि मरेशः ॥

(भा १।२७८) ।

इति नानाप्रसङ्गानां तत्त्वानाम् ऋषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषा किमशोभनम् ॥

(भा. ११।२२।२५) इति ॥

एते च पदार्था श्रुतिष्वपि गणिता । यथा गर्भोपनिषदि—‘अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः’ (३) इति । प्रश्नोपनिषदि च—‘पृथिवी च पृथिवीमात्रा चे’ (४।८) त्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकाया व्याख्याताः—

मूलप्रकृतिरधिकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

(सां का ३) इति ॥

एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रथावस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यधिरोधः । लयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति । तदुक्तम्—

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविरुल्लिप्तम् ॥

अधिकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (१।१।४-५) ऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरेणोपपादितम् ।

विशेषस्तथा यत्, सेध्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाऽधिभागाद् ईध्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरीध्वरवादे तु त्रिवेणिवदन्योन्याऽधिभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्य-सूक्ष्मावस्थाया महदादेरधिभागादात्मैकं तत्त्वमिति । तथाच वक्ष्यति—‘नाऽद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति’ (१।१।५४) ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचाक्षुषाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन—

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते (१।६० सूत्रतः) । स्थूलं तावद्याक्षुषमेव । तच्च तन्मात्रकार्यतयोक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्राणामनुमानेन स्थूलविवेकतो बोध इत्यर्थः । आकाशसाधारण्याय स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं, शान्तादिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाः,—

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरस्ते न मूढाद्याविशेषिणः ॥

(वि. पु. १।२।४३)

इति चिष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः । तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढादयै स्थूलगतशब्दादिविशेष शून्या, एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादिनन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च वेद्यादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येष, सुखाधिक्यादिति ।

अत्रेदमनुमानम् अपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुण यद्द्रव्योपादानकानि स्थूलत्वाद्, घटपटादिवदिति । अत्रानवस्थापत्या सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्ययस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्वाधक्यतिरेकेणाऽपरिहार्यम्, श्रुतिस्मृतयधेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति—

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभराप्पयम् ॥

(वि. पु. १।२।२० २१)

इति चिष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्धयद्भूतयोर्ध्व शब्दस्पर्शादि मत्त्वे भूतकारणतश्चुतिस्मृतय एव बाधिका मन्ति । धातोर्द्रव्य-
प्राप्तजातीयविशेषगुणयत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयोरपि भूतरथापत्या स्वस्य स्वकारणतयानुपपत्तेरिति ।

नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति चेत्, स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकमात्रेणान्योऽन्यं संयोगविशेष एव । दृष्टिदादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रत्नरूपादिहेतुत्वदशानाम् । दृष्टानुसारेण मग्राधयहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वगम्यमेव ताविकाणां परमाणुषु रूपरूपत्वं तु हेतुम् । न जानीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणा रम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः । इयमरेणुमदत्त्यादिविषययत्तया देरेय तैरपि हेतुत्वाभ्युपमादिति दिक् ।

इन्द्रियानुमानाद्याशानुमानवद्दर्शनवचनानिभिः प्रत्यक्षमिर्गुलि मिरयेति तदत्र मोक्षम् । तस्यान्तरेण तस्यान्तरानुमानानामेव प्रकृत्यादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तां योगमायोत्पत्तिप्रियेय

ग्राह्या । यथा अहङ्कारच्छब्दतन्मात्रम् । ततश्चाऽहङ्कारसद्वृत्तच्छब्द-
तन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एव क्रमेणैकैकगुणशृङ्ख्या
तन्मात्राण्युत्पद्यन्ते इति । या तु—

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

वलवानभवद्वायुस्ततः स्पर्शो गुणो मतः ॥

(वि पु १।२।३८)

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूत-
चतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव मन्तव्या । आकाशादीनि
जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्थस्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्रा-
स्योपष्टम्भत परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तै पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तरकारण-
तयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिक्रमन्त-
करणद्रव्यं, न त्वभिमानमात्रम् द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्,
सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाह-
ङ्कारादयद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्यमनुमानम्—तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमान-
यद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यस्यात्, यन्नैवं तन्नैवम् यथा
पुरुषादिरिति ।

नन्यभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेद्, अहं गौर इत्यादिवृत्त्यु-
पादनतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धे । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेक-
मात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तरक ।
'बहुस्यां प्रजायेय' (छा. उ ६।२।३) इत्यादिवृत्तिस्मृतिस्यस्तावद् भूता-
दिवृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिवृत्तिपूर्वकसृष्टौ कारणतयाभिमान-
सिद्धः । तत्र चैकार्यसमवायप्रत्यासर्त्येवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्व
लाघवात् कल्प्यत इति ।

नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ
तदन्त करणनाशे तद्धिमितघटनाशः स्यात्, न चैतद्युक्तम्, पुरुषा-
न्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवम् । मुक्त-
पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्त करणमोक्षोत्तरमुच्छेदात्, न तु
परिणामसामान्यस्यान्त करणस्वरूपस्यैवोच्छेदः । 'कृतार्थं प्रति

नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वा (द्वि पा २२) दितियोगसूत्रे मुक्त-
पुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादि-
पि हिरण्यगर्भादङ्कार एव कारणमस्तु, न कुलालाद्यदङ्कारस्तथापि
सामान्यव्याप्तिं न व्यभिचारः । समष्टिपुद्गवाद्युपादानिकैव द्वि सृष्टि
पुराणादिषु सादृश्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते, न तु तदसद्व्यष्टिपुद्गवाद्यु-
पादानिका । यथा मदापृथिव्या एव स्यात्परजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु
पृथिव्यंशलोष्टाद्वैरिति ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुच्यस्यान्तःकरणस्य महदादय-
बुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोग-महद्भारद्वयं निश्चय
वृत्तिमद्वयव्योपादानकम् निश्चयकार्यद्वयत्वात्, यत्रैवं तत्रैव न यथा
पुदपादिरिति ।

अत्राप्ययं तर्कः । सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य
पश्चाद्भिन्नमप्यते अयमहं मयेद् कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत्
सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्वयकारणानाहुताया वृत्त्यो कार्यकारणभावेन
तदाध्ययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते । कारणस्य वृत्ति
लाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैतत्सर्गिकत्वादिति । श्रुतावपि 'स ईशाश्चक्रोः
(वृ १।४।२) तदक्षने (छा उ ६।२।३) स्यादौ सर्गाद्युत्पन्नवृत्तिरस्य
तद्विरतापिल्लुहिरत्यगम्यते इति ।

यद्यप्येकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं लापवान् ।

गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्भूत इ ।

मनो महांश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लैङ्गात् । 'पञ्चवृत्तिर्मनोयद् व्यपदिश्यते' (गौ० १२) इति
वेदान्तसूत्रेण प्राणरुष्टान्तत्रिधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन यदुक्तं
निर्दिष्टम् । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिमिरिष भ्रमसंशयनिद्राप्रोधादिवृत्ति
मिरपि स्वसमग्रहृथानन्तान्तःकरणपक्षे । पुद्गवादिद्वयव्ययस्यया मन
आदिप्रयोगस्य पानञ्जलादिसर्गसाग्नेष्यनुपपत्तेश्च । तथापि यदापरं
स्मियावान्तरभेदमाधिर्याग्तःकरणप्रये प्रम. कार्यकारणमायधोल.,
योगोपयोगिभुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्त्रव्यम्, तदुक्तं यदाष्टे-

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥

एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।

सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्त चेतोमनोऽभिधा ॥ इति ॥

अहमर्थोऽन्त करणसामान्यम् । अत्र ध्याये यीजाङ्कुरन्यायेन परस्परैवान्त-करणबुद्ध्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्याख्यायस्थामेषाः क्रमिकान्निविधा परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्ता-वृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेधान्तर्भाव । अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धाघन्तर्भाव ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बाध इत्यर्थः । अन्त करणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रिय-ज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धम्, श्रुतिस्मृति-प्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिः कार्यत्वेऽयं प्रयोग-सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मरुद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्म-कत्वात्, कान्तादिवदिति । कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चाप्रानुकूलस्तर्कः, श्रुतिस्मृतयोऽपीति भन्तव्यम् ।

ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं सुखीत्याद्येधानु-भवात्, तत्तत्त्वं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न । सुखाद्यात्मक-बुद्धिकार्यतया स्तस्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकर्त्वासिद्धे, श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च ।

किञ्च यस्यान्यन्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव-सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते । तस्य निमित्तत्वं परिकल्पयान्प्रस्योपादा-नत्वरूपने कारणद्वयरूपनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुख-प्रदणायाम्मन्त्रये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखन्वाप्त-दोषाद्यहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयाऽवयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादि-कल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम्—

तत् सन्तु चेतस्यधरापि देहे ।

मुषानि दुःखानि च किं भमात्र ॥ इति ॥

(मार्क ३७।३८)

अहं सुप्रीत्यादिप्रत्ययस्तु, अह धनोत्यादिप्रत्ययवत् स्वप्न्यामि
भाराद्यमन्वन्धविषयः । तेषां प्रत्ययानां समग्रायसम्बन्धविषय
कत्वध्रमनिरामार्थं तु सुगिदुग्धिमूढेभ्यः पुरुषो विधिच्यते शास्त्रे-
प्तिनि । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मनाऽवधार्यकार्यसमवायात् ।
अस्तु या शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च
बुद्धिमात्रप्राप्तत्वं फलनत्वात् । यत्तु विषयसम्प्रयोगकाले शान्तिमुक्तं
सारिनकं सुषुप्त्यादौ ध्यस्यते, तदेव बुद्धिधर्म आरमसुखमुच्यते इति ।

यद्यपि वैरोपिकाया अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारण-
व्यवस्थामनुमिमते, तथापि बहुलभ्रुतिस्मृत्युपोढलनैनास्माभिरनुमितैव
व्यवस्था मुमुक्षुभिरुपादेया । मूलरीधिव्यदोषेण परानुमानानां दुर्बल-
त्वात् । अत एव 'तर्काप्रतिष्ठाना' इति (अ २ पा १ सू-११)
वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा भनुनापि—

आपं धर्मोपदेशं च वेदशान्नाऽपिरोपिना ।

यस्तर्केणाऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(मनु १२।१०६)

इति वेदाधिकृततर्कस्यैवार्थनिधायकत्वमुक्तम् । तस्मान् 'धोतस्य-
भ्रुतियाप्येभ्यो मन्तर्यधोपपत्तिभिः' इत्यादिवाक्येभ्यः ध्वजगमा
नार्थकमेव मननं फलयन् । अन्यापारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं
पुरुषेऽपि सुगदुग्धादिस्वरेण तेषामनुमानं बहुलभ्रुत्यादिपरोधाद्
दुर्बलमिति दिक् । प्रवृत्तिगतविशेषं च पञ्चाङ्गस्याम ॥ ६५ ॥

नन्वगिलजडेभ्यः पुरुषविवेकः एव मुनी देतुमन् किमर्थं लडा
नामन्योऽन्यपिरेकोऽत्र दर्शित इति चेत्, प्रवृत्त्यादिप्रयोगोपासनया
सत्त्वगुणसर्वविशेषस्यात्यवेक्षितत्वादिति । कार्यकारणमुद्रया प्रवृत्ति
पर्यन्तस्यानुमानेन विवेकः सिद्धिमुक्त्या यथोक्तकार्यकारणमाय-
न्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तराणां अनुमानास्तथा सिद्धिमाह—

संततपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संदननमारम्भजनयोगः । स चायवयायवस्यमेवान् प्रवृत्तिवार्थं

साधारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विद्यादास्पदं प्रकृतिमहदादिक परार्थम्-स्येतरस्य भोगाऽपवर्गफलरुम् संहतत्वात्, शय्यासनादिव-दित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुष सिद्ध्यति । तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः ।

पातञ्जले च—‘परार्थं संहत्य कारित्वा’ (कै पा २४) इति सूत्र-कारेणानुमानं कृतम् । तच्च यथाश्रुतमेवान्त्याऽवयवसाधारणम्, इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते, नित्य-प्रकाशरूपत्वात्, पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिबृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । अत्र च ‘न वा अरे/सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती’त्यादिश्रुति (बृह उ २।४।५) स्मृतयोऽनुकूलतर्काः ।

अन्यच्च सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधः । न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति, अहं सुप्तीत्येव सुखानुभवाविति । अपि च संहन्यमानानां यद्गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणा-मनेकैतन्यगुणरूपनायां गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूप-पुरुषः सर्वसहतेभ्यः परं कल्पयितुं युज्यत इति ।

अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तम्, पुरुषार्थ-स्याऽखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् । अत एव सर्गाद्युत्पन्नपुरुषं प्रकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्यते—

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

(वि पु १।४।५१)

गुणसाम्यात्तनस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ।।

(वि पु १।२।३३)

इत्यादिक्षेत्रज्ञाऽधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं गुण-व्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति । तदेवम-चाश्रुपाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता (सू १।६०) ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकौट-
स्थसिद्धयर्थम्—

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

अयोर्विशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम् । अनवस्था
पत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु—

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमः ।

(म भा शां प ३३४।३१)

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुरपत्तिप्रयणात् पुरुष एव प्रवृत्तमूलं
भवतु, पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न
पुरुषकौटस्थ्यद्वानि, तथाच स्मर्यते—

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ॥

इत्याशङ्क्याह—

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येक-
स्मिन्अविद्यायां यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परया पर्ययसान् अविध्यति,
पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र पर्ययसान् नैव नित्या प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते, महत्तत्त्ववाराणां तथा
पेश्यापि जडतत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधानमाह—

समानः प्रवृत्तेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

यस्मिन्तस्मिन् प्रवृत्तेर्मूलकारणाविवारे द्वयोर्वादिप्रमियादिनोराधयो-
समानः पक्षः । एनदुक्तं भवति—यथा प्रवृत्तेरुत्पत्तिः भूयते, एवम-
विद्यायां भवि ।

अविद्या पञ्चपर्यया प्रादुर्भूता महात्मनः ।

(वि. पु १।५।५)

इत्यादिपाक्यैः । अत्र पक्षस्या भवदयं गौण्युत्पत्तिर्पुंनस्या । तत्र
च प्रवृत्तेरेव पुरुषसंयोगादिमिथ्यमित्यतिरूपा गौण्युत्पत्तिर्मुंनता,—

संयोगलघुणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोः ।

इति कौर्मवान्धे प्रकृतिपुरुषयोगौणोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्या-
याश्च वापि गौणोत्पत्त्यश्वनात् तस्या अनादिता । वाक्यानि तु प्रवाह-
रूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद् व्याख्येयानीति ।

अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रिनः (१।८)मतो
न तस्याधिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चाचरम् ।

कारणं सकलस्याऽस्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्वनादिति भावः । तथाच
पुरुषस्यैव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः । नित्यत्वश्वनादित्यपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादान उगत । प्रकृतिधर्मश्चाऽविद्या
जगन्निमित्तकारणम् । तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत्तु,—

अविद्यामाहुरन्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां चै पञ्चविंशकम् ॥

(म मा शां. प ३०३।२)

इति मोक्षधर्मं प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनम् । तत्तु तदु-
भयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरस-
तीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे
स्वस्यकारणाऽपेक्षया भूतान्तं कार्यज्ञानमविद्येत्युक्तम् । स्वस्यापेक्षया
च स्वस्यकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु
प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत् श्रुतिस्मृत्योर्वासाधार्यमेवानूचते ।
अन्यथा 'अस्यूलमनण्वहस्वमि' (घृ उ. ३।८।८) स्यादश्रुतिविरोधा-
पत्तेरिति मन्तव्यम् ।

मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति'
(श्वे उ २।१०) श्रुतौ, 'अस्मान्मायां सृजते विश्वमेतत्, तस्मिंश्चान्यो
मायया सन्निरुद्धः' (श्वे उ ४।९) इति पूर्वप्रक्रान्तमायाया प्रकृति-
स्वरूपतायचनात्,

सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्वहुप्रजाः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न तु ज्ञानसाध्या अपिद्या मायाशब्दाद्यौ,
नित्यत्वानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो, गुणत्वे च
तदाऽधारतया प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषस्य निर्गुणत्वादित्य- । अथ द्रव्य-
गुणवर्मपितृक्षणयाऽस्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न । तादृशपदार्था
प्रतीतेरुक्तत्वादिति (१।२४) ॥ ६९ ॥

नन्येयञ्चेत् प्रकृतिपुरुषायनुमान्यकारोऽस्ति तर्हि सर्वेषामेव कथं
विवेकमनन ॥ आप्यते, तथाह—

अधिकारित्रैविद्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

ध्वणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध्यमोत्तमा
इत्यतो न सर्वेषामेव मनननियमः । कुतर्कादिभिर्मन्दमध्यमयोर्बाध-
सत्प्रतिपक्षतान्त्रमवादित्यर्थः । मन्दैर्हि यौद्धाद्युक्तकुतर्कजातेनोक्ताऽनु-
मानानि दास्यन्ते । मध्यमैश्च युद्धाद्युक्तेरेव विरुद्धामहिम्नैः सत्प्रति-
पक्षितानि क्रियन्ते । अत उक्तमाधिकारिणामेवैतादृशमननं भवतीति
भावः ।

प्रकृते स्वरूप गुणसाम्यं प्रागेयोक्तम् । सूक्ष्मभूतादिकं च
प्रतिपक्षमेवास्तीति ॥ ७० ॥

अवशिष्टयोर्मन्दद्वद्द्वारयो स्वरूपमाह सूत्राभ्याम्—

महदारूपमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदारूपमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिरूपम् । मननमत्र निधाय ।
तद्वृत्तिरिति युद्धिरित्यर्थः ।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मरूपम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं युद्धित्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो युद्धेरेवापकार्यत्वापगमात् ॥ ७१ ॥

परमोऽद्वद्द्वारः ॥ ७२ ॥

तन्मनान्तरो ॥ सोऽद्वद्द्वारोर्तातयद्वद्द्वारोऽभिमानवृत्तिरूप इत्यर्थः ॥ ७२ ॥
यतोऽभिमानवृत्तिर्योऽद्वद्द्वारोऽतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपगमप्रमाणाह—

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम्, यत् त्रिगुणं व्याख्याय बीजद्वयपादाद्व्यापास्ता ॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोध- इत्याशङ्का-
यामाह—

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्याया प्रकृतेर्हेतुताद्वारादिषु
महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतेऽणूना घटादिहेतुता द्व्यणुकादि-
द्वारैवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं
नियामकं ? तत्राह—

१५७२३

पूर्वभावित्वे द्वयोरैकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुं प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्या
परिणामित्वेन कारणताहान्याऽन्यतरस्या कारणत्वौचित्यमित्यर्थः ।
पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम् । पुरुषस्य संज्ञित्यकारित्वे परार्थ-
त्वापत्त्याऽनपत्त्या । असंज्ञित्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः ।
प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु ।
पुरुषे तु स्वामित्वेन द्रष्टृत्वोपचारः । यथा योद्येषु वर्तमानौ जयपरा-
जयो राजन्युपचर्यते, तत्फलसुखदुःखमोक्षवृत्तेन तत्स्यामिस्थादिनि ।

किञ्च धर्मिग्राहकप्रमाणेन कारणतयैव प्रकृते सिद्धौ नान्यकारणा-
काङ्क्षास्ति । यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृत्वा पुरुषसिद्धौ नान्यद्रष्टा-
काङ्क्षेति ।

अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवद् घन्य-
त्यमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ।
ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः । अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वा-
नपायेन पुरुषस्याऽपरिणामित्वं सिद्धयति । तदुक्तं योगसूत्रेण—‘सदा
ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणामित्वा’दिति (कै पा १८) ।
तद्भाष्येण च ‘सदा ज्ञानविषयस्य तु पुरुषस्याऽपरिणामित्वं परिदीप-
यती’ति (शर २०) । सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैरुदा विश्व-
प्रकाशत्वं तथा वक्ष्याम ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्पुंगवत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि परिपादयति—

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वोपादानत्व-
मत्र हेतुगर्भविशेषणम्, परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति ।

ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते, प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयाद-
तिरिक्ता न भवति 'सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादि' त्यागामिष्यमात्
(६।२०), योगसूत्रमाप्याभ्या स्पष्टमनघृतत्वाच्च (२।१८१९) ।
तेषां च सत्त्वादीना लघुत्वचलत्वगुस्त्यादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्ये
सति विद्वद्भवन्ते, स्पष्टादिहेतव संयोगविभागादयश्च नोपपद्यन्ते
इति ॥

अधोव्यते परिच्छिन्नस्वमत्र देशिकामायप्रतियोगितावच्छेदकाऽय
च्छिन्नत्वम् । तदभावाच्च व्यापकत्वम् । तथाच जगत्कारणत्वस्य
देशिकामायप्रतियोगिनान्यच्छेदकत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्य
वसितम् । यथा प्राणस्य स्थापितजह्ममाचयितलशरीरस्यापक्यं प्राणत्व
सामान्येनोच्यते, प्राणत्वकीना सरं देहामन्वन्धात्, तद्वत् प्रकृते
र्व्यापकत्वमिति । प्रकृतेरकियैकत्वादिकं च साधर्म्यैधर्म्यसूत्रे
(१।१२८) प्रतिपादयिष्याम ॥ ७६ ॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात्, अपि तु—

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्चयणाच्च । 'मथ यद्वत्त्वं तन्मत्स्यं' (छां
उ ७।७।१)) मित्यादिश्रुतिषु करणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्य
यगमात्, श्रुत्यन्तरेभ्यधेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणता निरूपयति—

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावाच्च वस्तुसिद्धिर्माषोत्पत्तिः शशशृङ्गाजगदुत्पत्त्या
मोक्षाद्यनुपपत्तेर्मददर्शनाद्येत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु जगदप्यवस्तुंयास्तु म्यमादियदिति, तत्राह—

अयाघाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

म्यप्रपदार्थम्येव प्रपञ्चस्य बाधः अत्यादिप्रमाजैर्नास्ति । तथा
शङ्कपीतिमादेरपि दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति । दोषकरणे प्रमा
णामायादित्यतो न कार्यम्यावस्तुत्वमित्यर्थः ।

ननु 'वाचारम्मण विचारो नाप्रवेद्यं मृत्तिवेद्येय माय'मित्यादि
श्रुति (छान्दो० ६।१।४) मित्थं प्रपञ्चस्य बाधो, बाधायाऽविद्यायप
दोषोऽपि म्यकारणेऽस्मीति चेन्न । मृत्तृष्टान्नामिद्वयम्यानुपपत्त्या

स्वकारणापेक्षयास्थैर्यरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वान्धानाम्, अन्यथा सृष्ट्यादिवान्यविरोधाच्च ।

किञ्च श्रुत्या प्रपञ्चवाधे आत्माश्रयः । स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया वाधेन तद्व्योधितार्थं पुनः सशयापत्तिश्चेति । अत एव बाधाबाधादि-
वैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्नखपुष्पादितुल्यत्वमतिनिर्गन्वेन
प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम्—‘वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति’ (वे-सू-
२९-आ-२ अध्या२) ‘उपलभ्येष्टेति’ (२।२।३०) च । ‘नेति नेती’
त्येवंविधवाक्यानि (वृ, उ २।३।६) च विवेकरूपण्येव, न तु स्वरूपतः
प्रपञ्चनिषेधपराणि—‘ग्रहणैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति’ वेदान्तसूत्रात्
(३।२।२२) । एवमन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभि-
र्योक्तानि ॥ ७९ ॥

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति (१।७४) यदुक्तं, तत्र हेतुमाह—

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्वृत्तत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेत ।
कारणस्याऽभावेऽसद्वृत्तत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं
वस्तुभूतकार्यसिद्धिः । कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानरूपन-
येति तत्राप्याह—

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो । मूलकारण-
त्वम्, गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्ट्यानुसारेणैव
भवति । वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्व न क्वापि दृष्टमित्यर्थः ।
अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीनामप्युपलक्षकः, गुणत्वाऽविशेषेण तेषामप्यु-
पादानत्वायोगात् । ‘अश्रुप’ पटलादिवदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु
प्रधानस्य सत्तामात्रमेव इति ॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वाऽपरिणामित्वपरार्थत्वाऽपरार्थत्वाभ्यां पुम्प्रकृ-
त्योर्विवेको दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाऽविवेकनाशद्वारा परम-
पुरुषार्थहेतुत्वं, न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुतास्तीति यत् प्रागु-

कम् 'अचिरोपशोभयो'रिति (११६) सूत्रेण तदेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः —

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाऽऽवृत्तियोगा-
दपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपिदाब्देन 'न दद्यात् तत्सिद्धिरिति' (११७) प्रागुक्तदृष्टमनुश्रय । गुरोरेनुश्रूयत इत्यनुश्रयो चेद । तद्विहितो यत्पादिरानुश्रविकं कर्म । तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थमिति । यत्न कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्ति-
सम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थस्याभावात् इत्यर्थं कर्मसाध्यस्य चाऽनित्यत्वे
श्रुति - 'तद्यप्येह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयत' (छा उ ८।१।६) इति ।

'न कर्मणामन्यधर्मत्वा' इति सूत्रेण (सा नृ १।१६) पूर्वं
कर्मणा बन्धो निराहृत । इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपौनरु-
क्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं
निराहृतप्रत्ययमिति पुनरादाहृतं नोदेतीति चेत् । बन्धहेतुत्वेनाऽप्येके
सिद्धेतत्पुरुषार्थापिनेकजत्वेन कर्मणा तन्नीयतस्यैवस्योपपत्तेरिति ॥ ८१ ॥

नन्वेवं पञ्चाङ्गविद्यारूपेणोपायनाद्यकर्मणा तीर्थंमरणादिकर्मणा
च प्राप्तलोकं गन्तव्यानावृत्तिर्धृतिः कथमुपपद्यते, तत्राह —

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्चुतिः ॥ ८३ ॥

तमानुश्रविककर्मणि प्राप्तलोकगतानां याऽनावृत्तिर्भवति सा तत्रैव
प्राप्तविवेकस्य मूलं या । अन्यथा हि प्राप्तलोकादप्यावृत्तिं प्रतिपादयन्तो
पाकशान्तराणां निरोध इत्यर्थः । तथापि साध्यनावृत्तिर्विवेकज्ञानमैव
फलं, न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च पक्षोऽप्याये (१० १६)
प्रपञ्चयिष्यति । प्राप्तमीमांसाभाष्ये (भ ४ पा ४) च तयोर्वाक्या-
भ्युदाहृत्यास्माभिर्व्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं नदाह —

दुःखानाद् दुःखं जलविमोहान् जात्यविमोहः ॥ ८४ ॥

मातृधनिकान्तु हिमादिशेषेण दुःखात्मकमोहोऽयं दुःखाद् दुःखं
दुःखार्थं भवति, न तु जात्यविमोहोऽप्येवमिति । दुःखविमोह
सत्यतिदूर एव तिष्ठति । यथा जात्यविमोहजलविमोहाद् दुःखाऽ-
नित्यतिरेकं भवति, न तु जात्यविमोह इत्यर्थः । तदुक्तम् —

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥

(भा १।८।५२) ॥ इति ॥

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थाना विष्णुपार्षदानामपि जयविजयादीना
पुनः राक्षसयोनौ दुःखधारेति (भा ३।१५।१६) । कारिकया चेद-
मुक्तं—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिश्चयातिशययुक्तः ।

(सां. का. २) इति ॥ ८४ ॥

ननु निष्कामादन्तर्यागजपादिरूपकर्मणो न दुःखं, प्रत्युत मोक्ष. फलं
श्रूयत इति, तत्राह—

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखाद् दुःखं भवति । कृत. ? साध्य-
त्वाविशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणा-
त्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकै
अमृतत्वमानशु' रित्यादिश्रुतिभ्यश्च (तै आ १।१।१०) कर्मणो न
साक्षान्मोक्ष फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन । एके केचि-
देवाभृतत्वमानशु. प्रातवन्तो, न सर्वे । अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञान
जन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु भग्नमतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वाऽविशे-
षादिति तत्राह—

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभारमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथोक्तबन्ध-
निवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलम् । ध्वंसश्चाविनाशी,
न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं, येन नाशितया दुःखं तत्
स्यात् कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत
इति । अतो ज्ञानस्थाऽक्षयत्वाच्च समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानाच्च
पुनरावृत्तिः सम्भवति, अविवेकाऽऽख्यकारणनाशादिति सिद्धम् ।
तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपाया प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते ।

‘आत्मा या अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्य’ (श्रु उ २।४।५, ४।५।६)
इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्युक्तम्यते । कर्मादिकं त्वन्य
मनग्रादिप्रमाणानां शुद्धादिकरमेवेति—

द्वयोरेकतरस्य चाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा
तत्साधकतमं यत्तत् त्रिविधं प्रमाणम् ८७ ॥

असन्निकृष्ट प्रमाणत्वेनाल्लोऽनधिगत इति यावत् । परम्भूत
स्वार्थस्य घन्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा । ना च द्वयोर्बुद्धिपुरुष-
योरुभयोरेव धर्मो भवतु, किं वैकल्यमात्रम्योभययैव तस्या प्रमाया
यत् साधकतमं फलयोगस्यच्छिन्नं कारणम्, तच्च त्रिविधं वक्ष्य
माणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिन्यायतन्नायानधिगतेति । अमन्यायतन्नाय
यस्मिन् इति । संशयव्याघर्तनाय तत्रधारणमिति ।

अथ यदि प्रमाणं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा बुद्धिबुद्धिरेव
प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा नृत्तेन्द्रियमप्रिययां
दिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येयः, न प्रमातेति । यदि च पौरु-
षेययोगो बुद्धिबुद्धिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदानुभयमेव प्रामादेन
प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाणस्य उद्धार परस्परयैव मयंयेति
भाष्यः ।

पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवेन पुरुषनिष्ठयोध प्रमेत्युक्तः । पुरुषार्थं
मेव कारणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवोच्यते । अतो
ऽत्रापि न एव मुख्यं सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधरूपस्य नियतया
कथं फलत्वमिति चाप्यम् । केवलस्य निरवयवेऽप्यर्थोपरतस्य कार्यं
तयात् । पुरुषार्थोपरतस्यैव वा फलत्वादिति ॥

अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकार्यार्थमप्रिययां लिङ्गमानादिना
याऽऽदी पुद्गेर्योकारा वृत्तिर्जायते । तत्र येन्द्रियमप्रिययां प्रत्यक्षा
वृत्तिरिन्द्रियविज्ञाद्युदरादिना नयनादिगतविज्ञादिदेवे विज्ञाया
कारवृत्त्युदयादिति विज्ञेयः । ना च वृत्तिरर्थोपरता प्रतिविम्बरूपेण
पुरुषारूढा सती भावने । पुरुषस्यापेक्षामित्याया बुद्धिषु स्यतो
ऽर्थोकाररूपमस्यात्, अर्थोकारताया एव कार्यप्रवृत्त्यात्, अर्थस्य
दुर्ध्वत्वादिति । तदेतद् वक्ष्यति ‘अपारम्भिकयोरिव मोक्षराम
विन्त्यमिमान’ (६।२८) इति । योगसूत्रं च ‘वृत्तिस्तारूपमित्येति’
(१।४) । स्मृतिरपि—

तस्मिन्निर्दिष्टे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तदद्रुमाः ॥

(यो वासि उप शम ९१।११३) इति ।

योगभार्यश्च-‘बुद्धे. प्रतिसवेदी पुरुष’ (२।२०) इति । प्रतिध्व-
निवत् प्रतिसवेद.संवेदनप्रतिबिम्बस्तस्याधय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां
कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः । असङ्गतया
स्वनोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारता धिना च संयोगामात्रेणार्थ-
ग्रहणस्यातीन्द्रियाविस्थले बुद्धावदृष्ट्यादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धि
वृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलवलात् कल्प्यते । यथा
रूपरतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति । रूपधत्त च न
सामान्यतः प्रतिबिम्बप्रयोजक शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्ब-
दर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यम् ।
स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिबिम्बमिथ्या-
त्वसिद्धान्तक्षनेरिति । प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो धिन्वाकारो
जलादिगत इति मन्तव्यम् ॥

केचित्तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति, तथा
वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता, न तु चैतन्ये वृत्ति-
प्रतिबिम्बोऽस्तीत्याह ।

तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकरत्वात् ,
धिनिगमनाधिरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूप-
तयान्योन्यप्रतिबिम्बसिद्धेश्च । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयता-
रूपत्वसिद्ध्याऽऽन्तरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्या-
च्चेति ।

ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति, तन्मते ज्ञानव्यक्ती-
नामनुगमरुधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगत-
व्यवहारानुपपत्तिः ॥

केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः ।
तदप्यसत् । अनुभूयमानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने
गौरवादिति ॥

ननु तथापि स्वस्योपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषय-
तास्तु, स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमाद् अलमाकाराख्यप्रतिबिम्बद्वयेनेति

चेन्न । प्रतिविम्बं चिना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्त-
वृत्तियाम्नायत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथाच विषयताल्लक्षणस्य विषय-
सामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्मादचेनन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयता
रूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्ब सिद्धः । अधिहन्तु योगनान्तिके
(२।२०) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

अत्रायं प्रमात्रादिविभागः—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥
प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।
साक्षादर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥
अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्ये चेतनः ।
विष्णवादेः सर्वमाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावात् ॥

इति ॥ ८७ ॥

ननु—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकात्मिकं रश्मिः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतः ॥

(भ गी. १३।३३)

इत्यादियाफयेषूपमानादि प्रवृत्तिपुरुषविषयेके प्रमाणमुपन्यस्तम्,
तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति, तत्राह—

तत्सिद्धौ सर्वमिदं निर्वाचयसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्य-
सिद्धयति, गौरव्यादित्यर्थः । अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोपन्य-
स्तम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च श्राव्यं च त्रिविधममम् ।
त्रयं सुनिश्चितं त्रयं धर्मशुद्धिमभीप्सना ॥

(मनु १।२।१००) इति ।

उपमानेति श्राव्यानां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः । अनुपलब्ध्यादीनां
च प्रत्यक्षे प्रवेशः इति । उक्तप्राक्ये चेदमनुमानमभिप्रेतम् । भाषाद्

तलमस्तर्कं कृत्स्नं स्वव्यतिरिक्तेनैकेन प्रकाश्यं स्वयमप्रकाशत्वान्
त्रैलोक्यवदिति । तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधि
प्रकाशव्यवहारनियामकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशेष-
लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—

यत् सम्यग्दं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं
तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्यग्दं भवत् सम्यग्दवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धि-
वृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् ।
तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति
निष्कर्षः । 'वृत्तिः सम्यग्दार्थं स्पर्शतीत्यागामिसूत्रात् (५।१०७) न
वृत्ते सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धि-
वृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखानुस्या वाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारो
ल्लेखिनी भवतीति नासम्भवः ॥ ८९ ॥

ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, सम्यग्द-
वस्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वं न समाधत्ते—

योगिनामथाह्यप्रत्यक्षत्वाद्न दोषः ॥ ९० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यम् । योगिनश्चागह्यप्रत्यक्षकाः । अतो
न दोषो, न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥

यास्तर्प समाधानमाह—

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्यग्वाद्वाऽदोषः ॥ ९१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव, तथापि न दोषो, नाव्याप्तिः । यतो लीन-
वस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य सम्यग्धो घटत
इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासन्निकृष्टवाची । सत्कार्यवादिनां
ह्यतोतादिकमपि मूर्खानोऽस्तीति तत्सम्यग्धः सम्भवेदिति व्यवहित-
विप्रकृष्टेषु सम्यग्धहेतुत्रिधया लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयश्च
व्यापकत्वं, वृत्तिप्रतिग्रन्धकतमोनिवृत्त्यादिश्चेति ।

इदं चात्राऽववेयम् । यत्सम्यग्दं सदिति पूर्वसूत्रे (८९.) बुद्धे-
र्धसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतात्वाभावात् प्रत्यक्षसामान्ये वाह्यार्थसाधारणे

बुद्धयर्थसन्निकर्ष एव कारणम् । इन्द्रियसन्निकर्षस्तु चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षेषु चिशिष्यैव कारणानि ।

तन्वेयमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजमधिभावेऽपि बुद्ध्या बाह्यार्थप्रत्यक्षा-
पत्ति । मेघम् । तम प्रतिग्रन्थेन तदानीं बुद्धिसत्त्वस्य वृत्त्यसम्भवात् ।
तच्च तम, फटादिद्वयेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण, कदाचिच्च योगजधर्मेणा-
पमार्यते, अज्ञानसंयोगेन नयनमालिङ्ग्यम् । न चैवं 'तद्धेतोरेव तद-
स्तिवनि' न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव बाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतु-
तादृशप्रतियोग्यम् । सुषुप्त्यादौ तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतियन्धकत्वसिद्धे ॥

सत्त्वाज्जागरण त्रिधाद्रजसा रस्ममादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

(भा ११।२५।२०)

इत्यादिस्मृतिभ्य सुषुप्त्यादौ वृत्तिप्रतियन्धकान्तराऽसम्भवाच्च ।
चाक्षुषपटुत्वावपि तमसः प्रतियन्धदर्शनाच्च ।

यत्तु शुष्कनार्जिका सुषुप्तौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानमामात्रे तज्ज्ञानो-
योगं कारणं कल्पयन्ति । तदसत् । त्वमिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि केवल-
पुद्धा रस्मभ्युद्य मर्गप्रत्यक्षध्वजात् । त्वज्ज्ञानोयोगानुत्पादेऽपि तमस-
एव निमित्ततायाः यत्कथ्यताम् । केवलनर्कस्याऽप्रतिष्ठादोषप्रस्तत्वा-
च्चेति दिक् ९१ ॥

तनु तथापीभ्यस्मत्प्रत्ययेऽन्याति, । तस्मिन् निमित्तत्वेन सन्निकर्षाऽ-
जन्यत्वादिति, तत्राह—

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥

ईश्वर प्रमाणाभावात् दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वरप्रतिषेध एव-
हेदिना प्रोक्त्यादेर्नयेति प्रागेव प्रतिपादितम् । अयथा दोषवराऽभावा-
दित्येवोच्यते ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निकर्षजन्यज्ञानोक्त्यमेष प्रत्यक्ष-
लक्षणं विवक्षितम् । आत्रात्य च ज्ञानत्वमाश्रयात्प्रज्ञात्वेति
माय ॥ ९२ ॥

भुविस्मृतिभ्या कथमीशो न मिद्वयोरयास्तुत्या तर्कवितोषं
लौकिकमेव बाधकमाह—

मुक्तपद्धयोरन्यनराभावात् तत्तिमद्भिः ॥ ९३ ॥

स ईश्वरोऽभिमत किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्वन्द्यो वा ? अन्यतरस्या-
प्यसम्भवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकमिमानरागाद्यभावात् ।
यद्धत्वेऽपि मूढत्वान्न सृष्ट्यादिक्षमन्वमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

नन्येवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राह—

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासा सिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

यथायोगं काचिच्छ्रुतिमुक्तात्मन केवलात्मसामान्यस्य हेयता-
ऽभिधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था । काचिच्च
सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरादे-
रेवानित्येश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणनित्यत्वादिमत्त्वाद्युपासा
पदेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते, लोके
सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारः इति । तत्राह—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते, तदायं दोषः स्यात् ।
अस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्रष्टृत्वादिरूपमित्यते,
मणिवत् । यथाऽयस्कांतमणे सांनिध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं, न
सङ्कल्पादिना, तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण
परिणमनम् । इदमेव च स्वोपाधिस्रष्टृत्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

(यो वा ४।५।३०-३१) इति ॥

‘तदेकं बहु स्याम्’ (छा उ ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्तु, कूलं
पिपतिपतीतिवद् गौणी, प्रकृतेरामन्त्रगुणसंयोगात् । अथवा
बुद्धिपूर्वसृष्टिबिषयमेतादृशवान्यजातं, न त्वादिसर्गपरम्, तस्याऽ-
बुद्धिपूर्वस्वरूपस्मरणादिति भावः । यथा कौर्म—

इत्येष ग्राह्यः सर्गः संक्षेपात् कथितो मया ।
अबुद्धिपूर्वकस्त्वेव ब्राह्मीं सृष्टिं निगोधत ॥

(कृ पू १।४।६६) इति ॥

अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धयजन्यत्वेन मूढोवे गौरवमिति ॥ ९६ ॥
न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण स्रष्टृत्वादिकमपि
स्थान्येऽपि सद्गुणादिपूर्वकेषु भूतादिष्वपिलेपु विशेषकार्येऽपि
सर्वपुरुषाणामित्याह—

विशेषकार्येऽपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुपज्यते । अन्तःकरणोपलक्षितस्यैव
जीवशब्दार्थत्वं पष्ठाध्याये (सू ६३) वक्ष्यति । तथा च विशेषकार्यं
विसर्गादये व्यष्टिसृष्ट्यापि जीवानामन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेतनानां
सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं, न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्र
रूपत्वादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वत्र ईश्वरो नास्ति, तर्हि येदान्तमदापाक्यार्थस्य
विवेकस्योपदेशोऽन्धपरम्पराशङ्कयाऽप्रामाण्यं प्रज्येत, तत्राह—

सिद्धरूपयोद्बृहत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥

द्विरप्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात्तद्वक्तृकाऽऽयु-
यंदादिप्रामाण्येनावधृताद्यं वाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमिति शेषः ॥ ९८ ॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि मुख्य
मधिष्ठातृत्वं कस्येत्याशङ्क्यामाह—

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाद्बोद्धव्यमधिष्ठातृत्वं ॥ ९९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सद्गुणादिद्वारकं प्रत्ये-
ष्यम् । नन्वाधिष्ठातृत्वं घटादिवद्येतेन न युज्यते, तत्राह—लोदयन्
तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि नमन्तोदयद्यतनोऽज्ज्वलित
भवति । अतस्त्वस्य चेतनायमान्नपाऽधिष्ठातृत्वं घटादिभ्यामृतमुप-
पद्यत इत्यर्थः ।

नन्वेवं चेतन्येनास्तःकरणस्योऽज्ज्वलने चित्ते सन्नित्यमग्निरदेष
स्यादिति चेन्न । नित्योऽज्ज्वलचेतनस्य संयोगविशेषमात्रस्य, अथवा
संयोगविशेषजन्यचेतनस्य प्रतिबिम्बस्यैवान्तःकरणोऽज्ज्वलमरूपस्यात् । न

तु चैतन्यम् अन्तःकरणे संक्रामति, येन सङ्किता स्यात् । अग्रेरपि हि प्रकाशादिकं न लोदे संक्रामति, किन्त्वग्नियोगविशेष एव लोहस्यो-
ज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वाभिप्रायः चेन्न । सामान्य-
गुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अथं च संयोग-
विशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्वेगरूपात् परिणामाद्भवतीति फलवत्त्वात्
कल्प्यते । पुरुषस्याऽपरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भ-
वादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने
हेतुः । ननु प्रतिविम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना
व्यर्था, प्रतिविम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति
चेन् । मैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते, दर्पणे
मुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकर्तृविरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्श-
नानुपपत्तेः ।

अयमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ 'चिच्छायापत्तिरिति 'चैतन्या-
ध्यास' इति 'चिदावेश' इति चोच्यते । यच्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्ब-
स चारुद्विपर्ययैः सह बुद्धेर्मानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य
बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽ-
प्यनौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकार-
पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिविम्बरूप एव पर्ययस्यतीति
दिक् ।

स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये (२।२०, ४।२२) व्यास-
देवैः सिद्धान्तितः । "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसक्रमा च परिणा-
मिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तदवृत्तिमनुपतति । तस्याश्च प्रातर्चैतन्शेष-
प्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्ति-
रित्याख्यायत" इत्यादिना । योगवातिके (२।२०, ४।२२) चैतद्विस्त-
रतोऽस्माभिः प्रतिपादितम् ॥

कश्चित् तु 'बुद्धिगतया चिच्छायायां बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमि-
च्छादिभिर्ज्ञानस्य सम्मानाधिकरण्यानुभवादित्यस्य ज्ञानेनान्यस्य
प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तत् आत्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्षणीयम् ।
परं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे 'चिद्व्यमानो भोग' (१।१०४) इत्यागाभि-
सूत्रद्वयविरोधः । पुरुषे प्रमाणाऽभावश्च, पुरुषलिङ्गस्य भोगस्य
बुद्धावेव स्वीकारान् ।

न च प्रतिविम्बान्यथालुपपत्त्या विम्बमूतः पुरुषः सेत्स्यतीति

वाच्यम् । अन्योन्याध्यात्, पृथग्विश्वसिद्धौ बुद्धिस्थैतन्यस्य प्रति
विम्बतासिद्धिः, प्रतिविम्बतामिद्धौ च तत्प्रतियोगितया विम्बसिद्धि-
रिति ।

अम्पन्मते च धातुतया पुरुषसिद्धयनन्तर तस्य ज्ञेयत्वान्यधानुप-
पत्त्या प्रतिविम्बसिद्धौ नान्योन्याध्यायः ।

अथ वृत्तिसाक्षिनया विम्बरूपश्चेतनं सिद्धीतीति चेत्, तर्हि
साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्युचितम् । उभयोर्मातृत्वकल्पने गौरवान् ।
वृत्तिज्ञानघटज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुभवाच्च ।

किञ्च सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे 'भोक्तृभावा' (१।१४३) दिव्या
गामित्वेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुद्धयेत । अथ बुद्धिगतचिच्छा-
यारूपेण सम्बन्धेन विम्बमप्येव ज्ञानं, न तु चित्तौ बुद्धिप्रतिविम्ब-
कल्प्यत इत्येतादन्मात्रतया चेत् तस्याज्ञयो घण्येत । तदप्यसत् ।
सूर्यादेः स्वप्रतिविम्बरूपसम्बन्धेन जलादितत्स्थितस्तुभासकारणाऽ-
दर्शनात्, किरणैरेव तदुभयभासनात् । भरुमरीचिकादीं तु म्याध्यस्त-
जलादिभासकारणं दृष्टमेवेति दृष्टानुमारेणास्माभिधिनी बुद्धिप्रतिविम्ब-
एव सर्वावमानहेतुतया सम्बन्ध कल्पित इति ।

यथोक्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि न ।
'नक्तुंरपि फलोपभोगोऽप्राप्तवत्' (१।१०५) इत्यागामित्वेण
ज्ञानप्रवृत्त्योर्व्यधिकरण्यस्य दृष्टान्तेनोपपादयिष्यमाणत्वात् । बुद्धे-
सङ्कल्पेन देहप्रियायामित्राणां संयोगविशेषादेरेव नियामकत्वा-
दिति ॥ ९९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्यानुमानं लक्षयति—

प्रतिपन्धदृशः प्रतिपद्विज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिपन्धो ध्याति । ध्यातिसिद्धान्ताद् ध्यापकज्ञानं वृत्तिरूपमनुमान-
प्रमाणमित्यर्थः । अनुमितिन्तु पोरपेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

भासित्वं योग्यता । वेदस्याऽपीकन्यतायाः पञ्चमाख्याये (५।४६-
५०) यद्व्यमाणत्वात् । तथाच योग्यं शब्दमन्त्रम्यं ज्ञानं शब्दज्ञानं
प्रमाणमित्यर्थः । फलं च पीरुनेयं शब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह—

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति । अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं त्रयत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयक पूर्ववत् । यथा धूमेन यद्वयनुमानम्^१ यद्विजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः । द्यतिरेकानुमानं शेषवत् । शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरमेदानुमानम्^२ पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् । यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय ध्याति-प्रहात् पञ्चधर्मतायत्नेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिद्ध्यति । यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवरवानुमानम् । अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुडारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति ।

तत्र सामान्यतोदृष्टादनुमानाद् द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रकृते सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मकत्वात्, सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वान्, तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतोदृष्टमेवापेक्ष्यते । तद्यथा प्रधान परार्थसहस्यकारित्वाद्, गृहादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयं पुरुषं प्रधानादिपदत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राग्गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

१ पूर्वतो बह्निमान् धूमान् ।

२ पृथिवी इतरभ्यो भिद्यते गजवत्त्वात् । यत्रैव तत्रैवम् ।

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमादयसिद्धिदका तथा पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशङ्काया तस्या स्वरूपमाह—

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्येतादृशो भोगसिद्धिरित्यर्थः । पुण्ड्रेभोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चित् पणिनामित्वमधर्मस्यादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चिनी भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितायाः फलरूप्यादिदानिरित्याशयः ।

तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं पुरुषा महं पुरुषे प्रतिबिम्बितं सद्भासते । अनोऽर्थोपरतवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः, प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे हस्ततया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं शिशुपुराणे—

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै त्रिधात्मने नमः ॥

(वि पु ११४।३५) इति ॥

राज्ञो हि करणवर्गं न्यामिने भोग्यजातं समपर्यतीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थश्चाभ्यवहरणम्, आत्मसात्करणमिति यावत् । न च देहादिचेतनान्तेषु नाधारण । विशेषस्तयम्—अपरिणामित्वात् पुरुषस्य त्रिष्वभोग प्रतिबिम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति ।

अयमेव च परिणामरूप पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिबिम्बिते, 'पुण्ड्रेभोग इवात्मनी' (शिशु घ का २।०९) न्यादिगिरिति मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलरूपाप्यनातिशयः । चिदवसानताया एवोभयमिदित्ययचनादिति ॥ १०४ ॥

ननु वस्तुरेव लोके त्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा मञ्जरा पत्रमञ्जारोत्यदु पभोग इति । तन् कथं पुष्टिजनधर्मादिकलस्य तुगाचात्मिकाया अर्थोपरतवृत्तिरुत्प्रेर्भोगः पुरुषे घटेनेत्याशङ्क्यामाह—

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽग्राण्यवत् ॥ १०५ ॥

पुष्टिकर्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तद्वर्तुरपि पुरुषस्य तुल्यः, अप्राप्तवत् । यथान्वरुणस्याग्रादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः ।

अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः ।
सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमाभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते
इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणः पुरुषे
एव फलमुत्पद्यते इति मुख्यसिद्धान्तमाह—

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति । सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोग-
स्यैव फलत्वात् । अनो मोस्तृनिष्ठमेव फलं भवति, 'शास्त्रविहितं
फलमनुष्ठातरीति । शास्त्रेषु कर्तुं फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया
भोगात्पसिद्धेः कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवार्हः
सुखे इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना,
सा पुत्रो मे भूयादितिषत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य
साधनम् । अतः स एव फलमिति मुख्य सिद्धान्तः ।

भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रजत् कार्यता
बोध्या, सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् भोगस्य फल-
त्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्यतारूपस्वत्व-
सम्यग्धेन सुखं दुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु । तेन सम्यग्धेन धनादेरिष्ट
सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेय-
सिद्धेरपि फलमाह—

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे सति उभय-
मपि सुखदुःखे न भवतः । 'विद्वान् हर्षशोकौ जहाति' इति श्रुतेर्न्या-
याद्येत्यर्थः ॥ १०७ ॥

संक्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ । तयोः प्रकृतिपुरुषयो-
रनुमानेऽद्यान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमाप्तिं यावद् विचार्याः । तत्र
चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधक्रमपाकरोति—

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-

मिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामाप्रतो घटाद्यभाजवत् प्रत्यक्षेण चार्थोक्तैः प्रकृत्याद्यभाज साधयितु न शक्यते । यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति, अतिदूरत्वादिदोषान् । इन्द्रियघातेन्द्रियप्रदाभ्यां चेत्पर्यं । सामग्रीसमवधाने सति अनुपलब्धस्यैवामावप्रत्यक्षहेतुता । प्रकृत्याद्युपपत्त्ये तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धात् सामग्रीसमवधानमिति भावः । अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकाया परिगणिता —

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनुरस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहारात् ॥

(सां० का० ७) इति ॥

समानाभिहारः सजानीयसचलनम् । यथा माहिर्ये भग्नमिधना-
न्माहिर्यस्याग्रहणमिति ॥ १०८ ॥

नन्यतिदूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपपत्त्ये किं प्रतिबन्धकमिति, तत्राह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयो पुरोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोस्तुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादित्यर्थः । सूक्ष्मत्वं च नाणुरमम्, विभक्त्यापनम् । नापि पुरुषत्वादिकम्, दुर्बल-
त्वात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धका जातिः । योगप्रधर्मस्य घोषो
जकनवा प्रकृतिपुरुषादीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातितादृश्यं च न
दोषाग्रहम् । अथवा नित्यवयवद्रव्यत्वमेवाऽत्र सूक्ष्मत्वं, योगप्रधर्मस्यो
त्तेजक एवेति ॥ १०९ ॥

नान्यमात्रादेवानुपलब्धिमन्त्रये विमर्षे सौक्ष्म्यं कल्प्यते अन्यथा
च दाशष्टकादेरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः किं न स्यादिति, तत्राह—

कार्यदर्शनात्तदनुपलब्धिः ॥ ११० ॥

कार्थान्यथानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धीं सार्यां तेषां सूक्ष्मत्वं
कल्प्यते । अनुमानान् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिमन्त्रयेनामायाऽतिनिर्णयानु-
माननुपपत्त्यर्थः ॥ ११० ॥

अत्र दातुं—

चादिप्रतिपत्तेस्तदभिद्विरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्ते प्राक् सिद्धं स्यात्, तदा तदाधारतया नित्या प्रकृति सेतस्यति, कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । चादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति—

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत् कार्यं, तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्याऽन्यतरस्य कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्य कारणं सिद्धमेव । तत एव च परिणामिन सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमयादेन वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्तते । अतो न सत्कार्यवादिश्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११२ ॥

परमार्थत परिहारमाह—

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतवर्त्तमानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते, तदा त्रिविधत्वनुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीताविधर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादयस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभायो घटाद्यभाव स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावेऽपि स्वरूपनो विशेषाऽङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रप्रसङ्गात् ।

अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न । असत् प्रतियोगिनः प्रागभावादियु विशेषकत्वाऽसम्भवादिति ।

तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव यक्तव्या । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपनौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाऽभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे अग्रस्ये ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतः । तदतिरिक्तमावद्वये प्रमाणाभावादिति दिक् । अधिकं तु पातञ्जले (यो या ४।१२) द्रष्टव्यम् ।

एवमत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपाऽनपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्र-

सङ्ग इति वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिमिति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गी-
कारात्, प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव सामर्थ्यकृत्य
न्ताभावेत्यसम्भवाच्च । तस्मान्नास्मत्सिद्धान्तेऽभावोऽतिरक्तः ।

किञ्च घटो ध्वस्तो, घटो भार्वा, घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियाम-
कतया किञ्चिद्वस्त्याकाङ्क्षायां तद्भाववरूपमेव कल्प्यते लाघवात् ।
अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतथ सत्कार्यसिद्धिरित्याह—

नासदुत्पादो नृशृङ्गयत् ॥ ११४ ॥

नरशृङ्गतुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अत्र हेतुमाह—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

मृगेव घट उत्पद्यते, तन्तुप्रेय पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं
प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्ते प्राक् कारणे कार्यासत्तायां
हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति, येन कञ्चिदेवासन्तं जनयेत्, नेतरमिति ।
विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमशक्त्या । स एव च विशेषोऽस्मा
मि कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यते इति ।

एतेन यद्वैशेषिका प्रागभावेमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति,
तदप्यपान्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्, भावानां
दृष्ट्यादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेपु म्यनो विशेषे भावत्वापत्तिः ।
प्रतियोगिकर्षविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतोऽभावानाम-
विशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकस्य युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह—

सर्वत्र सर्वदा सर्वान्मस्मवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वे न सम्भवेदि-
त्याशयः ॥ ११६ ॥

इतथ नामदुत्पाद इत्याह—

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम्, अन्यस्य दुर्बलत्वात्, ला

घवाच्च । सा शक्ति कार्यम्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्त्यकार्य-
करणाभासत उत्पाद् इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च—

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्ते प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते, तस्माच्च सत्कार्य-
सिद्ध्या नासदुत्पाद् इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोर्भेदानुप-
पत्तिरिति । उत्पत्ते प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतिः—“तद्धीर्वं
तर्ह्यव्याकृतमासीत्” (बृ उ १।४।७) । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”—
(छा उ ६।१।७) । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्’ (मैत्री उ ५।२) । “आप
एवेदमग्र आनु” (बृ उ ५।११) इत्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते—

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्ति-
योगो न सम्भवति । असत सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेद्दि-
श्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति—

नाभिन्न्यक्तिनियन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिन्न्यक्तिनिमित्तकौ । अभि-
न्न्यक्तिन उत्पत्तिव्यवहारोऽभिन्न्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः, न
स्वसत सत्तयेत्यर्थः ।

अभिन्न्यक्तिश्च ॥ ज्ञानं, किन्तु वर्तमानायस्या । कारणव्यापारोऽपि
कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कारण-
व्यापारादभिन्न्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया
लैङ्गिकव्यापारेणाऽभिन्न्यक्तिमात्रं, तिलस्यनेलस्य च निर्णीडनेन,
घानस्यनण्डुलस्य चाग्रघातेनेति ।

तदुक्तं वाशिष्ठे—

सुप्तभावस्थया चरुपद्मरेखा शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदागती ॥ इति ॥

प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवतुत्यक्तेः प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः । नाशस्त्यनादि-
भावस्य कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लौङ् श्लेषणे (धा पा १।३३) इत्यनुशासनात्प्रत्ययसूक्ष्मतया
कारणेष्वविभागः । स एवातीताप्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अना-
गताप्यस्तु लयः प्रागभावा इत्युच्यत इति शेषः । लीनकार्यव्यक्तेस्तु
पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति, अत्यभिज्ञाद्यापस्या पातञ्जले निराकृतत्वात् ।
परंपरामिद्यास्माकमप्यनागतावस्थायां प्रागभावावस्थायां अभिव्यक्ति-
हेतुत्वाच्चेति ।

नन्यतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न हानागतसत्तायामिव
श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैयम् । योगि-
प्रत्यक्षेणान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोऽभयोरेव सत्त्वसिद्धेः, प्रत्यक्ष-
सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानमपि प्रत्यक्षेणा-
सिद्धयापत्तेः । तस्माद्वियामौःसर्गिकप्रमाण्येनाऽसति बाधके योगि-
प्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति निरूपयति । योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च
श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवर्तिनः प्रपञ्चितमिति विद् ।
तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिर्नाशमप्यद्वारायुक्तौ ।

नन्यमित्यनिरपि पूर्वं स्मृती याऽस्मृती धा ? अद्यं कारणव्यापारान्
प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः । कारणव्यापारश्च
विफलः । अन्त्ये चाभिव्यक्त्याऽपि स्वकार्यमिच्छाशक्तं, अन्त्ये
व्यापारमिव्यक्तेरभिव्यक्त्यद्वीकारादिति ।

अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् स्वकार्याणां सदा स्वप्राप्त्यु-
पगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद् घटयन् नदभिव्यक्तेरपि वर्तमानाऽप्यस्वयां
प्रागसत्त्वेन तदसत्त्वानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारादेशणान् । अनागता-
वस्थायां च स्वकार्यमिच्छान्तमप्यऽक्षते । नन्वेवमसद्व्यवहारोपरोध-
इति चेत्, प्रकारभेदस्योक्तव्यान् । नन्वेवमपि प्रागभावावस्थायां कारण-
प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्बलमिति । मैयम् । अयस्यानामेव परम्परा-
भावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु स्वकार्यमिच्छान्तरकार्यमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या, तथा
चानयस्येत्यादादृगाह—

परम्पर्यतोऽन्वेष्टव्या योजादुरवत् ॥ १२२ ॥

परम्पर्यन्तः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम् । बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजाङ्कुराभ्यां चात्रायमेव विदोषो, यद् बीजाङ्कुरस्थले कमिकपरम्पर्यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्पर्येति । प्रामाणिकत्वं तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये (३।१३, ४।१२) वदद्भिर्व्यासदेवैरपोयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो लोकदृष्टोपन्यस्तः ।

यस्तुतस्तु जन्मकर्मविधिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् । तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गाऽवधिकत्वेनानवस्थाविरुद्धेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गो हि वृक्षं चिनैव बीजमुत्पद्यते द्विरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिव्य इति श्रुतिस्मृतयोः प्रसिद्धम्—

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥

१५७२३ (वि पु २।७।३२)

इति विष्णुपुराणादिनाम्नैरिति ॥ १२२ ॥

यस्तुनस्तवनवस्थापि नास्तीत्याह—

उत्पत्तिबद्धाऽदोषः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात्, तथैवात्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या, लाघवात् । अत उत्पत्तादिव्याभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथेयमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत् एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्या प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः ।

नन्वेवं महदादीनामेव प्रागऽसत्त्वमिष्यताम्, किमभिव्यक्त्याख्यायस्याकल्पनेनेति चेन्न । “तद्धीद तर्ह्यव्याकृतमासीत्” (बृ आ १।४।७) इत्यादिश्रुतिभिरव्यक्तवस्थया, सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः । तथाप्यभिव्यक्ते प्रागभावादिस्योकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनाम तादयस्यानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात्, तादृशभावनवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् ।

अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यन् तेऽप्यमानौ प्रागभावप्रध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्याऽनागतानीतावस्थेभावरूपे प्रोच्येते । वर्तमानताया चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद् व्यतिरिक्तोच्यते, घटादेरवस्थाप्रयवस्थानुमतादिति । अन्यन् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्मात्स्वधिकशङ्कावकाश इति विकृ ॥ १२३ ॥

“कार्यदर्शनान् तदुपलब्धे” (सा ख १।११०) इति सूत्रेण कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तम् । तत्र क्रियत्पर्यन्तं कार्यमित्यन्वधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्यं जातम् । न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विषयिणम्, हेतुमत्त्वादीनामग्लिङ्गकार्यसाधारण्यात् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं निपरीतमव्यक्तम् ॥

(सां. का. १०)

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताद्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तद्विङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति धार्यार्थः ।

तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्तम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापिष्यम् । सक्रियत्तम् अभ्ययनायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वमिषासाधारण्येन कारणत्वात् कार्यकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्मस्य यत्तु शक्यते । प्रवृत्तिक्षोभान् सृष्टिप्रयत्नेन प्रवृत्तेरपि कर्मवत्तयात्र सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेऽत्र स्वर्गमन्त्रेण मिश्रत्यम्, सगैर्द्वयासाधारण्यमिति यावत् । न पुनः सज्जातीयानेकान्यनिकृत्यम्, प्रवृत्तागतव्याप्ते, प्रवृत्तेरपि स्वस्यापत्तेरुपपत्त्यात् । “मत्त्वादीनामतदमेतत् तदुपपत्त्यात्” (सां. सू. ६।३९) इत्यागामिसूत्रादिति । आधितत्वं चापयवेत्यिति ॥ १२४ ॥

कार्यकारणयोर्मन्त्रे हेतुमत्त्वादि सिद्ध्यतीत्यत्र कारणानिरिक्तकार्ये-
मिदो प्रमाणान्वाह—

आश्रुत्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तस्मिद्धिः

प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तस्मिद्धिर्द्विधाऽवयवकार्यस्य कारणानिरिक्तस्य सिद्धिः । अत्रिदं प्रमाणम्

प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्थौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति । यथाऽध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारण-वैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकता-रूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । क्वचित्तु आदिशब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवभ्योऽतिरिक्तस्य चञ्चलाव-यवनिः ।

तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धि-र्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्य-कारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते । अत्यन्नाभेदे मय्याधारत्वासंभ-वादित्यर्थः । कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणान्तिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां दर्शितम् ॥ १२५ ॥

इदानीं कार्यसाधर्म्यस्तथा कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति—

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदि-शब्दमाह्वय्य कारिकायामुक्ता —

त्रिगुणमविवेकिनिययः सामान्यमचेतनं प्रमथयति ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ इति ॥

(सां फा ११)

अयं सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदा-दिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थाने वने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहानामपि ध्वनात् कार्यकारणयो-स्त्रिगुणत्वं समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽज्ञैरेव दृश्यम्, भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूयकारित्वं, विषयत्व तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम्, पुरुषभेदेऽ-प्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि-परिणामि । व्यक्तं-कार्यम् । प्रधान-कारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यमपि कारिकाया दर्शि-तम्—

१ गुणत्रयममहङ्गागं तु प्रधाने सत्त्वादीनानवस्थानम् । अत्रेदमपि क-
पादान्तरं दृश्यते ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनैरुमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं निपरीतमव्यक्तम् ॥

इति (स का. १०)

यद्यैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तिकत्वेऽपि नैकत्वक्षतिः ॥

महान्तं च ममावृत्य प्रधानं ममाम्बितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः महत्त्वं चापि विद्यते ॥

(चि पु २।७।२५)

इति विष्णुपुराणेनासंदेयताप्रवचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तियदुक्तं सिद्धिरिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाद्यानां अगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामग्रान्तर-
मपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति, विविधजन्यकारणत्योपपत्तये च, ॥ लोक-
रूपात् कारणाद्विचित्रकायाणि सम्भवन्तीति—

प्रीत्यप्रीतिविपादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां मत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यैर्धर्म्यं,
कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिघटेषु धर्मोऽ-
न्तःकरणोपादानत्वाद् 'अन्यकार्याणाम्' इत्युक्तम् । भद्रादिशब्दमाह्या
पञ्चशिखाचार्यरुक्ता । यथा सत्त्वं नाम प्रसादश्लाघ्याभिष्यङ्गप्रीति-
तितिक्षासम्तोपादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । एष रजोऽपि
शोकादिनामभेदं समासतो दुःखात्मकम् । एषं तमोऽपि निद्रादिनाम
भेदं समासतो मोहात्मकमिति ।

अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्वप्रवचनादागामिसूत्रे च सत्सुखाद्यैर्धर्म्यं
माणस्यात् मत्त्वादानीं अर्थार्थं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु गुणानां
मननं सत्सुखात्मकतायुद्धमध्यभेदाद्योपपद्यते । न घटोपिकोता
सुखादय एव मत्त्वादिगुणा इति । मत्त्वादित्रयमपि व्यतिभेदादनन्तम् ।
अन्यथा हि विभुमात्रे गुणयिर्मदंविद्यमानं कार्यं विध्यमिति
सिद्धान्तो नोपपद्येत । यिमदंऽयान्तरभेदान्ममयात् ॥ १२७ ॥

गुणानां मत्त्वादीनामेवैकव्यक्तिमात्रेण वृद्धिद्वानादिकं नोपपद्यते ।
तथा परित्यक्तमर्थं च तन्ममूदरूपस्य प्रधानस्य परित्यक्तमप्यपराया
श्रुतिस्मृतिसिद्धमेकदाऽसङ्ख्यप्रमाणत्वादिकं नोपपद्येत । अतोऽसङ्ख्ये

गुणानां त्रित्वसङ्ख्योपपादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यवैधर्म्यं प्रतिपादयति—

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अथमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेन सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिहासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मेण सत्त्वादिरजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पृथक् । एव गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति ।

वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं येति पाठः प्रामादिक एवेति ।

अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं न्यादिति वाच्यम् । त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादिरुमुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिरु चोक्त कारिका—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपश्चार्थतो वृत्तिः ॥

(सा का १३) इति ॥

अर्थतः—पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नासङ्ख्यव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत्, कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरमंथुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रमवाप्ययम् ॥

(वि पु १।२।२०)

इति धिष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् (यो. धार्ति. २।१८-१९) ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनान्
कार्यस्य नास्ति प्रमाणयेन तेषां हेतुमत्त्वं साधर्म्यं स्यात्, तथाह—

उभयान्यत्यात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादिपञ्चभूतान्तं विधादास्पदं तावन्न पुरुषो, भोग्यत्वात् ।
नापि प्रकृतिः मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वान् । अत्र प्रकृतिपुरुष-
भिन्नं तत् । भिन्नतयाच कार्यं घटादिवदित्यर्थं ॥ १२९ ॥

ननु विज्ञातशक्तिः कदाचिन्मोक्षायपपत्तेर्यिनाशित्वमपि तेषाम्
सिद्धमित्याशङ्क्या कार्यस्य हेतुमत्तराण्याह—

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद् देशिकामात्रप्रतियोगिनावच्छेदकजातिमत्त्वादि-
त्यर्थं । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वंऽपि न तत्र व्यभि-
चारः ॥ १३० ॥

किञ्च—

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपजासादिना क्षीणं हि पुरुषादितरमप्रादिभिः समन्वयेन समनु-
गतेन पुनरुपधीयते । अतः, समन्वयान् कार्यस्यमुन्नीयत इत्यर्थः ।
निरत्यस्य हि निरत्ययजनयाऽवयवघातुप्रवेशरूपं समन्वयो न घटन इति ।
समन्वये च भ्रुतिः प्रमाणम् मनः प्रकृत्य—‘एवं ते स्वोभ्य षोडशानां
कलानामेकं कलाऽतिशिष्टाभूत् । भान्नेनोपममादिता प्राग्जालीम्’
(छा उ ६।७।६) इति । योगसूत्रं च—‘आत्यन्तरूपरिणाम प्रकृत्या-
पूरान्’ (छा २ सू) इति ॥ १३१ ॥

किञ्च—

शक्तित्वेति ॥ १३२ ॥

करणत्वहेत्यर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं यन्मुरादिपदिनि
माय । पुरः साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रवृत्तेर्नास्तीति प्रवृत्तिर्न करणमिति ।
अतो महत्त्वस्य करणतया कार्यस्येति सिद्धे सुतरामप्येषामपि कार्यस्यम् ।
इति शब्दश्च हेतुवर्गसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये विशिष्टकार्यं स्वीकियते तदापि तदस्य
प्रवृत्तिः पुरुषो घेति सिद्धं न समोदितम् । प्रकृतेः पुरुषो प्रमात्य परे

णामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेकव्याचित्यत्रेवास्माकं तात्पर्यो-
दित्याह—

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्धाने कार्यत्वहाने यदि परिणामो तदा प्रकृति । यदि वा अपरि-
णामो भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमप्युभयमिदं स्यात्, तत्राह—

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषमिश्रत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादियन् प्रमाणा-
भावात् । अकार्यं हि कारणतया वा मोक्षतया वा सिद्ध्यति, नान्यथे-
त्यर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्त
विशेषमाह—

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं यदुक्तं
तत् तादृश्यनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव कर्तव्यम् ।
“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” (छां उ ६।२।१), “तम एवेदमग्र
आसीत्” (मै आ ५।२) इत्यादि श्रुत्यनुसारात् । तद्यथा—महदादिकं
स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तुपादानकं कार्यत्वात्, शिलामध्यस्थ-
प्रतिमाद्यत्, तैलादियद्येत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव (१।६१-६५
भा) दर्शितः ॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थमाह—

अव्यक्तं त्रिगुणाह्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिध्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मम् ।
महत्तत्त्वस्य हि सुखादिर्गुण साक्षात् क्रियते, प्रकृतेश्च गुणोऽपि न
साक्षात्क्रियते इति प्रधानम् परमाव्यक्तम् । महत्तत्त्वं नु तदपेक्षया
व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्याकाङ्क्षायां
पूर्वोक्तं स्मारयति—

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रवृत्त्यनुमानगता विशेषा विस्मरतो विचारिताः । इतः परमध्याय-
समाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्या । तत्र वञ्चनादी
विशेषमाह—

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र धम्बुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधन-
मपेक्ष्यते, धर्मस्येवेत्यर्थः । अयं भावः—यथा प्रवृत्ते सामान्येनापि
साधनमपेक्षितं, धर्मिण्यपि विवादान् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षि-
तम्, चेत्तनापत्तारे जगदान्वयप्रसङ्गतो भोक्तव्यदम्पदार्थं सामान्यतो
वीक्षानामप्यपिवादान् धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो वीक्षैरपि म्यी-
क्रियते तत्तद्विलारोहणादिषु धर्मज्ञानभ्युपगमात् । अतः पुरुषे विवेक-
नित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

‘संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य’ (११६६) इत्युक्तमूत्रेणापि विवे-
कानुमानमेवाऽभिप्रेतम्, न तु तत्र पुरुषस्य स्वयंवेवाप्रत्यक्षतयमभि-
प्रेतमिति । तत्र धाक्षे विवेकमनिशात्त्वम्—

शरीरादिक्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रवृत्त्यन्तं यद्यनुविंशितनिरात्मकं यन्तु ततोऽतिरिक्त-
पुमान् भोक्तव्यः । भोक्तृत्वञ्च इन्द्रियमिति ॥ १३९ ॥

अथ हेतूनाह सूत्रे—

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यत् स्वयं संहतं प्रवृत्त्यादिकं परार्थं भवति तद्व्यादिषन् । मनोऽ-
संहतं संहतदेहादिभ्यः परः पुरुष सिद्धयतीत्यर्थः । अयं च हेतु-
संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र (११६६) व्याख्यानं । उक्तम्यादि
हेतोः पुनरुपगमो हेतुवर्गमङ्गलनाथं ॥ १४० ॥

विश्व—

त्रिगुणादिविपर्ययान् ॥ १४१ ॥

सुगदुःखमोक्षात्मकस्यादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादौना हि य-
सुखाद्यात्मकस्य धर्मः न सुखादिवैपरीत्यं न सम्भवति, स्वयं सुखादि
प्रदाने कर्मकर्तृविरोधान्, धर्मिभुग्भारिण्य सुखाद्यनुभवादिने ।

ननु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्वयदिति चेन्न । एष सति बुद्धेरेव सुखादिरूपलौघित्यात् । पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं-सुखी, दुःखी, मूढः इत्यादिप्रत्यास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः, तत्त्वामित्येनाप्युपपत्तेश्च । बुद्धेः सुखादि-मत्त्येनाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्या ह्यहंबुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयो मित्याद्यानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बकल्पनायां च गौरवा-दिति ।

आदिशब्देन चात्र 'त्रिगुणमविवेकि विषय' (सा का ११) इति कारिकोक्ताऽविवेकित्यादयो ग्राह्याः । तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्या ॥ १४१ ॥

किञ्च—

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तृरधिष्ठातृन्यासाधिष्ठेयेभ्यः । प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्तैत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः । स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तृरधिष्ठानाद् भोगायतननिर्माणमिति (५।११४) वक्ष्यमाणसूत्रान् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इति शब्दो हेतु-समाप्तिः ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलनरुं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमेव व्याहृत्येत, कर्मकर्तृविरोधान् । स्वस्य साक्षान् स्वभोक्तृत्वानुपपत्ते-रित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव (१।९९ भा) व्याख्याता । अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगः, 'चिद्वसानो भोगः' (१।१०४) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥

किञ्च—

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चेद्भोक्तुः स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तो-च्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरादीनां विनाशित्वान् प्रकृ-तेश्च धर्मिग्राहकमानेन दुःखस्याभात्यसिद्ध्या कैवल्याऽसम्भवान् ।

न हि म्यमात्रस्यात्यन्तोच्छेदो घटन इत्यर्थः । अत्र कंचित्कार्यं प्रवृत्ते-
रिति सूत्रपाठः प्रानादिकत्वादुपेक्षणीयः ॥

महानपरार्थमात्रं त्रिगुणादिनिर्णययावधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्मि मां कुरुमायात् कंचित्कार्यं प्रवृत्तेश्च ॥

(सां का १७)

इति कारिकात् कंचित्कार्यं प्रवृत्तेश्चेति पाठात्, अर्थासङ्ग-
तैवेति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतिनिरातिरिक्ततया पुरुषः साधितः, इदानीं पुरुषगतो
विशेषो विशेषस्फुटोत्तरणायानुमीयते—

जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

यैनेपिक्वा आहुः—प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनसंयो-
गागच्छानादिर प्रकाशो जायते इति । तत्र । त्रिकं जडस्याप्रकाशस्य
लोष्टादं प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः सूर्यादिषु प्रकाश-
म्यरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदेक्यं न सम्बद्धं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥

(श्रु पु अ० २३१० इति)

यथा दीपः प्रकाशात्मा इत्यो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानान्मानं तथा विद्यान् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

(श्रु पु अ० २३११)

प्रकाशन्यं च तेजमत्यव्येतन्येष्वनुगतमनण्डोपाधिरनुगतमवयवा-
दादिति ॥ १४६ ॥

ननु प्रकाशम्यरूपस्येऽपि तेजोवदमधमिमाधोऽस्मि, न वा ?
तत्राह—

निर्गुणन्यात्र चिद्धर्मा ॥ १४७ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपस्येति मिडे तन्मयस्यमात्रेणान्य
ध्ययदारोपपत्तौ प्रकाशात्प्रकथमकल्पनागौरवमिन्द्रियेण योऽध्ययम् ।
तेजसश्च प्रकाशात्प्रकथमिन्द्रियेणान्येऽपि म्येऽनुपपत्त्यारेण प्रदान् प्रकाश-
तेजसोर्बद्धं चिद्धर्मा । आत्मनस्तु ज्ञानात्प्रकाशात्प्रदक्तां प्रदक्षं

नान्तीत्यतो लाघवाद्धर्मधर्मिभावशून्य प्रकाशरूपमेवाऽऽत्मद्रव्यं
कल्प्यते । तस्य च ॥ गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्चेति ।
तथाच स्मर्यते—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

(सौ पु ११।२६ इति)

ननु निर्गुणत्वे एव का युक्तिरिति चेन् । उच्यते । पुरुषम्येच्छा-
द्याम्नायस्त्रितया न सम्भवन्ति, अन्यताप्रत्यक्षात् । अन्यगुणाङ्गीकारे
परिणामिन्वापत्तिः । तथा चोभयोरेव प्ररुनिपुरुषयोः परिणामहेतुत्व-
रूपने गौरवम् । आन्ध्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्या ज्ञानेच्छा-
दिगोचरसंशयापत्तिश्च । तथा जडप्रकाशयोगस्योक्तत्वाद्यपि न नित्य-
म्यानिम्पज्ञानमम्भ्य इति । इच्छादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव
लाभ्यात् मिद्वयति । मन संयोगस्यान्मनश्चोभयोस्तद्धेतुत्वे गौरवात् ।
गुणशब्दश्च विशेषगुणप्राचीत्युक्तमेव । अत आत्मा निर्गुणः ।

अपि च ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषां मोक्षानुपपत्तिः,
अहं कर्तुंति बुद्धेरेव गीतादिष्वदष्टोत्पत्तिहेतुनोक्तत्वात् । तस्याश्च
तन्मने मिथ्याज्ञानत्वाभावेन तत्प्रज्ञाननिवर्त्यत्वामम्भ्यात् । अत
श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्यात्मनोऽकर्तृत्वमस्माभिरुच्यते । अकर्तृत्वाद्याहण-
मुज्जाद्यभाप । ततश्च मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कर्तृत्वमीये लाघवावन्त-
र्दृश्यगुणत्वापच्छेदेनैतत् कल्प्यते । जन आत्मा निर्गुण इति । यद्यो-
क्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवन् प्रोक्तं
चिद्विषय प्रतिपादितम् ।

यथा—

अमम्भयति ममेव दिग्भूम्याकाशरूपिणि ।

प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशम्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये मत्तामुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीमाप्तादयो त्रिमलात्मनः ॥

(यो वा श्रु ५५-५६) इति ॥१४६॥

ननुहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं
निद्वयति, गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनाऽद्वोपत्तादिति । तथाह—

६ सां०

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षवाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेयं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाच्चिदमत्वादिकं प्रसाध्य-
ते, किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भ-
वति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव बाधात् । यद् गौर
इत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्षपलेन
देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि युक्तयो बाधिता म्युरिति जितं
नाम्निकैः ।

निर्गुणत्वे च श्रुतयः - "माही चेता केपलो निर्गुणश्च" (इवेता
उ ६।११) इत्याद्या । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयः - "अकर्ता चेतस्य चिन्मात्र
सन्निदेकरसो ह्ययमात्मा" इत्याद्या इति सर्वज्ञत्वादिधृतयस्तु राहो
शिर इतिवद्भौतिकविरूपानुवादमात्रा । विधिनिषेधश्रुतिमर्थे निषे-
धश्रुतेरेष पल्लवस्यान्-भयात् आदेशो नेति नेति न तेनस्मादिति
नेत्यन्यत् परमस्मिन् इति (घृ उ ३।६) श्रुतेः ।

किञ्चाज्ञानामहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्यरूपनायामेव गौरवम् ।
अनाद्यविद्यादोषस्याऽनुवर्त्तमाननया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो
भ्रमज्ञानान्त पानित्येनाप्रामाण्यशङ्काश्चिदितरथाप्येतरप्रक्षयाधने लाघ-
वतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि नमर्थमिति ॥

नन्वात्मनो नित्यज्ञानम्यरूपत्वे कीदृशं लाघवमिति चेत् । उच्यते ।
नैयायिकादिभिरन्येन करणव्यवसायानुव्यवसायो तदाध्यक्षेति चरपार
पदार्था कल्प्यन्ते । अस्माभिस्त्यक्तं करणं व्यवसायस्थानीया च तद्वृ-
त्तिरनन्तानुव्यवसायस्थानीयाश्च नित्यकप्रानरूप आत्मेति त्रयं पदार्थाः
कल्प्यन्त इति ॥ १४८ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते,
सदा प्रकाशानन्तादिति । तत्राह—

सुषुप्त्यागमाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यवस्थाप्रत्ययस्य बुद्धिनिष्ठस्य माक्षित्वमेव पुसीत्यर्थः ।
तदुक्तम्—

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिपृच्छयः ।

नामां प्रिलभणो जीवः माक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

(भाग ११।१३।७) इति

तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः ।

तत्र जाग्रदवस्थेत्येन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वभावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विविधाऽसमग्रलयभेदेन । तत्राह्नये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति-किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति । अन्यथोत्थितस्य सुख-महमस्यासमित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण-‘मुग्धेऽर्हसम्पत्तिः परिशेषात्’ (प्र सू ३।२।१०) इति ।

समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिरामान्याभावो मरणादाविष्य भवति । अन्यथा ‘ममाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ग्रह्यरूपते (सां सू ५।१।१६) त्यागामिसूत्रानुपपत्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिवृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्तत्साक्षी न भवति, पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारादेरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां स्वप्रतिबिम्बिताना प्रकाशनमिति वक्ष्यामि (सां सू १।१६१) । अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति ।

म्यादेतन् । सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिवृत्तिरित्यते, तर्हि जाग्रदाद्यवस्थान्वित्ववृत्तीनां वृत्तिग्राह्यत्वस्योच्चार एव युक्त इति ध्येयां तत्साक्षिपुरुषकल्पना । स्वगोचरवृत्तत्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति ।

मैत्रम् । नियमेन स्वगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापतिर्गौरवं च स्यात् ।

किञ्चाह सुषुप्तीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्धिकल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया लाघवेन नियमेनैकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते । अहं सुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिवृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्रस्योच्चारणेन वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमनां स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति ॥१४८॥

अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ न किमेकोऽनेको चेति सन्नयः तत्रायं पूर्वपक्ष-लाघवतर्कसहकारेण यत्तज्ज्ञानम्योऽभेदवृत्तिष्वेक एव एवात्मा सिद्धयति । जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मन सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथाऽपि यस्य बुद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद्वृत्तिविशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति, घटं जानामीत्यादिरूपैः । अत एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्तौ सत्यामन्यबुद्धिवृत्तिद्वारा नानुमगो, घटमहं जानामीति ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—

जन्मादित्यवस्थातः पुरुषश्चक्षुत्वम् ॥ १४९ ॥

“पुण्यधान् मय्ये जायते, पापी नरके, असौ कथ्यते, ज्ञानी मुच्यते” इत्यादे श्रुतिस्मृतिव्यग्रम्याया विभागस्यान्यथानुषरया पुरुषा यदव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशौ, पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्तु पूर्वदेहेन्द्रियादिमहानविशेषेण संयोगश्च वियोगश्च भोगतश्च भावनियामकाविति । जन्मादित्यवस्थायां च श्रुति —

अज्ञामेरा लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सख्याः ।
अज्ञो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते । जहात्येना भुक्तभोगामज्ञोऽन्यः ॥
(इति उ ४।५)

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्येतेनरे दुःखमेवापियन्ति (इ उ ४।५।१४, इति उ ३।१०) इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषेक्येऽप्युपाधिभेदाच्छेदकभेदेन जन्मादित्यवस्था भवेत्, तथाह—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १५० ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव । यथैकस्यैव आकाशस्य घटकुड्यादिनानायोगः । अतोऽप्युपाधिभेदेनैकस्यानन्त एव विविधजन्ममरणावापत्तिः कायव्यूहादपिरेति न तन्मपत्ति इव यस्या, एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न तच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्येकस्मिन्नेव मृक्षे व्यग्रस्य घटो । एको मृक्षः कपिसंयोगी, अन्यश्च नेति ।

किंचैकोपाधिनो भुक्तभोगात्मप्रदेशस्योपाध्यन्तः पुनरुपाधिरया यन्धमोनाऽव्यग्रस्या तदग्रस्यैव । यथैकघटमुत्पत्त्याकाशप्रदेशस्य अन्य-घटयोगाद् घटाकाशस्यस्या तद्वदिति । न च यन्धमोक्षस्यस्यस्या श्रुतिरपि लौकिकधमानुयादमात्रमिति यावत् । मोक्षस्याऽलौकिकत्वात् । मिथ्यापुरुषार्थमतिपादनेन श्रुते प्रनारकस्यावापनेश्च ॥ १५० ॥

ननु चैतस्यैक्येऽपि नत्तदुपाधिरिति शिष्टस्यातिश्रिततामप्युपागम्य ययम्पोषपादनीया, तथाह—

उपाधिर्भियते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना, न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाम्युपेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मनाया एव शास्त्रान्तरेऽप्यभ्युपगमात्पक्षेऽतिरिक्त्यर्थः यन्प्रमाणिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टताज्ञात मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि ।

ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्यथैवतिरेकादिति पक्षाध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्य जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न । प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टत्वेऽप्युपपत्तिनात् । न तु यन्धमोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाधितत्वं वक्ष्यते, मोक्षकाले विशिष्टासत्तादिति ॥

यत्रपि जैविनवीना वेदान्तिप्रवा आहुः । एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिभिन्नानि जीवेश्वरा, प्रतिविम्बानां चान्योऽर्थं भेदाज्जायमानास्त्वित्युपपत्तिरिति ।

तदप्यसम् । भेदाभेदविरूपासद्वत्त्वान् । विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदे प्रतिविम्बस्याऽचेतनतया मोक्षव्यवस्थामोक्षाग्रनुपपत्तिः । जीवब्रह्माभेदरूपतस्तिष्ठान्तक्षतिश्च । जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वञ्च । अमेदे तु साङ्ख्यपरिहारः । भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्तिष्ठान्तद्वानि, भेदाभेदविरोधश्च ।

अस्मन्मते त्वमेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योभ्यामात्र इत्यविरोध इति । अत्रच्छेदप्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वमे द्याएयास्यामः । (सां. सू. १।१५३-१५४) ।

स्यादेतत् विम्बप्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्य श्रुत्या यन्धमोक्षव्यवस्था कल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते, न तु परमार्थतो विम्बप्रतिविम्बभावस्तयोर्भेदो यन्धमोक्षादिकं चेष्ट्यत इति ।

मैत्रम् । एवं सति यन्धमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्निर्वापेभया केवलभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवाद्युक्तः । श्रुतिस्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥

अस्मिन्मतेऽपि दूषणमुपसहसति—

यद्यभेदत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-

धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एव रीत्यभेदत्वेन सर्वतो वर्तमानस्याऽऽत्मनो जन्ममरणादिरूपविषयधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति छेदः । एकत्वेऽभ्यु-

पगम्यमाने परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाधिवनुगतस्य विरुद्धधर्मा-
ध्यासो नेति, न, किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः ।

ननु पुरुषो निर्धर्मकः, तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादिविरुद्धधर्म-
माङ्गुर्यमापद्यते, भवद्विरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाऽभ्युपगमा-
दिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगमोगाभोगरूपतया पुरुषे श्चो-
क्तात् । परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति ।

यथा स्फटिकेषु लौहित्यनीलिमादिधर्माणामारोपितानामपि व्य-
पस्यास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादि-
धर्माणां च ग्राह्यव्यक्षत्रियत्वादीनामारोपितानामपि व्यपस्थाऽस्ति
शास्त्रेषु । यथा चिण्णपुराणे—

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्भूते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः ॥ इति ॥ १५२ ॥

साऽपि व्यपस्थैकात्म्ये सति जन्मादिव्यपस्थापदेव नोपपद्यत इत्याह—
अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपान् पुरुषे व्यपस्था न
सिद्धयति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकरादित्यर्थः । भाषाशब्दैकत्वेऽपि
घटापच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयोपाधिरधर्मव्यपस्था घटने
आत्मत्वजीवत्वादिभूतु नोपाध्यवच्छिन्नस्य, उपाधिवियोगे घटाकाश-
नाशान् तन्नाशेन जीवो न भिन्नः (गट उ ॥ ३१८) इत्यादिभूति-
विरोधप्रसङ्गात् । किन्तु केवलचैतन्यस्येति प्राग्वोक्तम् ।

इमा वन्धमोक्षादिव्यपस्थाऽनुपपत्तिं गृह्यमानाऽनुपपत्तिं वाधुनिश्चा-
येदन्तिमुद्रा उपाधिभेदेन वन्धमोक्षव्यवस्थामैकात्म्येऽप्याह । तेऽप्ये-
तेन निरस्ताः । येऽपि तदेकदेशिन इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपाधि-
गतचित्प्रतिविम्बानां वन्धादीन्याह ते त्वर्थाय भ्रान्ताः, उपाधि-
भेदाभेदादिचिक्वप्यामहत्यादिदोषान्, अन्तःकरणस्य तदुत्पत्ति-
त्वादि (ग्रा मू १९०) त्यग्रेतदोषाश्च ।

किञ्च घेदान्तमूत्रे साऽपि सर्वात्मनामन्यन्तैकव नोत्तमस्ति । प्रायुत-
“भेदव्यपदेशाद्यान्यः (घ मू १-१-७१), अधिकम् भेदनिर्देशाम्
(घ मू २-१-७०), अतो नानान्यपदेशा ” (घ मू २-२-४३)
दिगूत्रेभंद उक्तः । अत आधुनिशानामयच्छेदप्रतिविम्बादिषादा भव-
सिद्धान्ता एव । म्यशास्त्राऽनुक्तमन्दिगार्थेषु समानतः प्रसिद्धान्तस्यैव
सिद्धान्तत्वाच्चेत्यादिर्न प्रथमीमानामाभ्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥ १५४ ॥

नन्वेवं पुरुषनानात्वे सति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

(ब वि उ १२)

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवजितः ।

एकः न भिद्यते शक्त्या मायया न स्वरभावतः ॥

(कृ पु २।२।२२)

इत्याद्या श्रुतिस्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्त इति तत्राह—

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति, तासां जातिपरत्वात् । जाति सामान्यमेकरूपत्वं, तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात्, न त्वेकषण्डत्वे । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूपतार्यकत्वमुत्तरसुब्राह्म्यने । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे—“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” (ऐ उ १।१।१) “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (छा उ ६।२।१) इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्र व्याख्येयम् । जातिपरत्वात्—विजानीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः । तत्राद्यव्याख्यायाम् अर्थ भागः । आत्मैक्यश्रुतिप्रकारादिशब्दाश्चिदेकरूपतामात्रपरा, भेदादिशब्दाश्च घैवर्म्यलक्षणमद्वैतपरा ॥

एव एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥

(ब वि उ ११)

इत्यादिव्यास्येष्वेकरूपार्यत्वावश्यकत्वात् । अन्यथावस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात् । तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना स्वरूपजोधनसम्भवाच्च । न ह्यन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते, शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आब्रह्मस्तत्रपर्यन्तेऽप्यात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव तावद्विवेचयति यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्यतीति । ततश्च नि शेषाऽभिमाननिवृत्त्या शून्यरूपो भवति ।

यदि पुनरद्वैतवाक्यान्वयवृण्डतामात्रपराणि स्युस्तर्हि तेभ्यो नाभिमाननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशे विविधशब्दवृण्डेऽप्यात्मनि सुखदुःखनदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः । एकस्यैव वाक्यस्यावृण्डत्वायैधर्म्योभयपरत्वे च वाक्यभेदोऽवृण्डतापरकल्पनाया फलाभावात्, अयैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्तेः ।

अतोऽद्वैतवाक्यानि नावृण्डतापराणि, न्यायानुसृष्टेण बलवतीभिर्भेदप्रादुर्भूतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च । किन्त्वयैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव । साध्ययोधरुधृतिस्मृतिभिरेकवाक्यत्वात् । “नामान्मास” (भ. ३ पा २ सू ३०) ब्रह्मसूत्राच्चेति । तत्र साम्ये धृतयः — “ययोर्द्वयं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एव मुनेर्विज्ञानेन आत्मा भवति गौतम । (वृ ३ उ ४।१।५), निरञ्जन परमं साम्यमुपेयी” (मु ३ ३।१।३) त्याद्या स्मृतयश्च—

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् ममम् ।

स्वयं च ग्रस्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतमा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं मततं वेद जनश्चोऽपि न मुह्यति ॥ इत्याद्याः ॥

उक्तधृती मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनात् स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तीति निवृत्तम् । अयैधर्म्यभेदपरत्वे चास्मत्समते “विष्णुरहं शिषोऽहं” मित्यादिवाक्यानां भ्रमस्थम्, न तु “तत्त्वमस्येदं ब्रह्मास्मी” त्यादिवाक्यानामपि ।

तत्र साङ्ख्यमतं प्रलयकालोत्तम्य पूर्णात्मन एव तदादिपदार्थतया नित्यशुद्धमुक्तस्त्वमसीत्यादियथाधृतम्य तादृशवाक्यार्थत्वात् । यदि तु सर्वाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणोऽऽख्य एव तत्पदार्थस्तदा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामप्ययैधर्म्यार्थकत्वेनैवास्तु ।

ननु प्रयोजनाभावाच्च भेदपरत्वे धृतीनां सम्भवतीति चेत् । मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनम्यात् । सृष्टिमन्दारयोः प्रयाद्वरूपेणावच्छेदात् तस्यैक्ये मोक्षानुपपत्तेः । अथैवमात्मभेदस्य लोकासिद्धयया न तत्परत्वं धृतीनां घटन इति ।

मैषम् । लाघवतर्जनाकाशयदात्मन्येकत्वस्यानुमानत प्रसक्तस्य धर्त्यादिभिर्निर्बन्धान् । स्वपरत्वंतन्वयोभेदस्य चाप्रत्यक्षत्वात्, देहादिष्वेवानुभवात् । “य एतस्मिन्नुद्भूतमन्तरं बुरुतेऽथ तस्य भय भवती”

(ते उ २७) त्यादिमेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदप-
रेति ।

नन्वेवं मुक्तानां प्रतिविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदुच्यते ।
अनेकनेजोमयादित्यमण्डलवत् अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमण्डलमे-
करसमविभक्तमैकपिण्डीकृत्य तस्य किरणवत् स्वाशभूतैरसङ्ख्य
पुरुषैरसङ्ख्योपाधिष्वसस्यविभाग एव प्रतिविम्बादिदृष्टान्तै प्रति-
पाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाच्यारम्भणमात्रत्वं बोधायितुं न पुनर-
सण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रतिष्ठो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

(कठ उ १।५।१०)

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीना न्यायानुग्रहेण यलघत्वादिति । यथा
च स्मर्यते—

यस्य मर्मात्मकत्वेऽपि सण्डयते नैकपिण्डता ॥ इति ॥

ब्रह्ममीमांसासाया तु नित्यामिन्द्रियक्ते परमेश्वरचैतन्येऽन्येषा लय-
रूपाविभागेनाप्यद्वैतमुक्तम्, 'अविभागो वचनादि'ति (अ ४ आ. २
सू १६) सूत्रेणेति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (भाग ४) प्रोक्त-
मस्माभिरिति दिक् ॥

सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः । प्रलयकाले पुरुषविजा-
तीयं सधमेवासत्, अर्थक्रियाकारित्वाभावात् पुरुषाणां कूटस्थत्ये-
नार्थक्रियैवाप्रसिद्धेति । अतः सर्गकाल इव प्रलयेऽपि सत्यम् । अत-
स्तदात्मना विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थत्व
रूपपारमार्थिकसत्त्वेनान्यत्रेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीना
द्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना ॥ इति ॥ १५४ ॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धम्,
तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति, तत्राह—

विदितवन्धकारणस्य दृष्ट्याऽनद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्ट बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वत-
द्रूप रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धिरिति ॥ १५५ ॥

ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभाव सेत्यति—तत्राह—

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अद्वैतदर्शनेऽपि शान्तिमिरेकरूपत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥ -

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्ति समाधायान्तराद्वैते बाधकान्तरमाह—

वामदेवादिमुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिमुक्तोऽस्ति, तथापीदानीं यन्व स्थम्भिन्ननुभवसिद्धः । अनो नापण्डात्माद्वैतमित्यर्थः ।

‘म चापि जानिम्मरणात्तरोधस्तत्रैव जन्मन्यपरगमाय’ ।

इत्यादिवाक्यशतविरोधश्चेति शेषः । न धैर्यं बन्धमोक्षायुपाधे र्वेत्स्यधनन्त्यम्, धृतिस्मृतिस्तिज्ञान्तविरोधात् । तु ए मा भुञ्जी-
थेति कामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षादयपरमपुरुषार्थत्वाच्च । उपा-
धेर्दुःखज्ञानस्य च तादर्थ्येन परम्परयेव पुरुषार्थत्वान् पुत्रादियदिति ॥

यदप्याधुनिकेर्मायावादिभिरुच्यते-अद्वैतश्रुतिविरोधाद् बन्धमोक्ष-
सृष्टिसंहारादिभूतयो बाध्यन्त-इति ।

तदप्यमत् । मोक्षादयफलस्यापि धवणकाल एवाभापनिधये भय
पोत्तरं मननादि विधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यमतङ्गात् । प्रपञ्चान्तर्गत
स्य वेदान्तस्याप्युत्तमधुस्या बाधे वेदान्तागतोऽप्यर्हते पुनः सशया
पत्तेः । न्यायान्तरस्य जाप्रति यात्रे तद्वाक्याय पुनः संशयपन् ।

इति “मिथ्याबुद्धिर्नास्तिइति”त्यनुशासनाद्-(ममरपो १।४.४)
धर्मादिषु म्नापरन्मिथ्याहृष्यो र्वाऽप्रभेदा एव साधुनिष्कृष्टादेन
प्रपञ्चस्याविचरतायाश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादेरपि परममोक्षो न जान इत्यभ्युपेयम्, तत्राह—

अनादावशयावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादां कालेऽद्यारभेन्मोक्षो न जान कस्यापि, तर्हि भविष्य
त्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात् । सम्यक्समाधनानुष्ठानस्याविरोधा
दित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह—

उदानोमित्र सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुनो नास्ति यत्मान
काटदित्यनुमानं सम्प्रतिदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं, तत् किं मोक्षकाले, किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षायामाह—

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपो, व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो यस्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः । तदुक्तम्—

गुरुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति ब्रह्मयते ॥ इति ॥

जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात् स्वप्नान्तरं ब्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृंहितम् ॥ इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं, तत्राह—

साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात्, न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षिताद्यगम्यते, “साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्” इति साक्षिशब्दस्युत्पादनात् । साक्षाद् द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिबृत्तेरेव भवति अतो बुद्धेरेव साक्षां पुरुषोऽप्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो विभागः । ज्ञाननियामकधार्मिकारतास्थानीयं प्रतिविम्बरूप एव सम्बन्धो, न तु संयोगमात्रमिति प्रसङ्गादित्यसकृदावेदितम् । विष्णवादेः सर्वसाक्षित्वं त्रिचन्द्रियादिव्यवधानाभायमात्रेण गौणम् । अक्षतसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमात्रं बुद्धिं करणत्वसामान्यात् । तस्या यद्योक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभाससिद्धयं पुरुषस्यापरो विशेषावाह सूत्राख्याम्—

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखारत्यवन्धशून्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखमोगनिवृत्तिं प्रतिविम्बरूपदुःखनिवृत्तिर्वेत्युक्तमेव ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमर्हत्त्वम् । तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उपलक्ष-

णीया । “काम-सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्धाढी-
र्भौरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुते । इतिशब्दं पुरुषधर्मप्रतिपादन-
समाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेव प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्येण विवेकं सिद्धे पुरुषस्य
कर्तृत्वं बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथमुपपद्येयात्,
तत्राह—

उपरागात् कर्तृत्वं चित्साक्षिध्याक्षित्साक्षिध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्यत्र । पुरुषस्य यन् कर्तृत्वं तद् बुद्ध्युपरागान् ।
बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसाक्षिध्यात् । एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः ।
यथाऽग्न्यवसो परस्पर संयोगविशेषान् परस्परधर्मद्वयद्वार औपा-
धिक्यौ, यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धि-
पुरुषयोरिति भावः । एतच्च कारिकायाऽभ्युक्तम्—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेऽयं भवत्युदासीनः ॥ इति ॥

चित्साक्षिध्यादिति द्वि पाठोऽध्यायनमाप्तिनूचनार्थः ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतु इति व्यूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥ १ ॥

महिम्नमाट्मन्यश्रुत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ॥

शास्त्रं योगवेदेदेवं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥ २ ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिमित्ते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये
विषयाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोप-
पादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्यति ।
तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूप विस्तरतो वक्तव्यम्, तेभ्योऽपि पुरुष-
स्यातिस्फुटविवेकाय । अत एव—

विरारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति न त्रिगुणो विमुच्यते ॥

(शं प २१७३७)

इति मोक्षधर्मादिषु ग्रथाणामेव ज्ञेयत्वग्रचनम् । तत्रादायचेतना-
या प्रकृतेर्निप्रयोजनक्षमत्वे मुक्त्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन
जगत्सर्जने प्रयोजनमाह—

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायनेपसूत्रादनुपपज्यते स्वभावतो दुःख-
घन्याद्विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थप्रतिविम्बसम्यग्भवेन
दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । अथवा स्वाऽर्थम् स्वस्य
पात्मार्यिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षबद्धानोऽपि सृष्टे-
प्रयोजनं, तथापि मूर्खत्वान्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुन-
पुन सृष्टिर्न स्यादिति, तत्राह—

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकशः सृष्टेर्मांस, किन्तु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन
भृशं तप्तस्य । ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विरेकव्याप्त्योत्पन्नपरत्वेराग्यमर्थं
मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

सहस्रसृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादियासनाद्या

बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तथापि श्रवणमात्राद्य

वैराग्यसिद्धिः, किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च स्रष्टृति न भवति-
धनादिमिथ्यावासनाया बलवत्त्वात्, किन्तु योगनिष्ठया । योगे च
प्रतिबन्धशालुल्यमित्यतो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित्
कस्यचिदेव सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्यन्तरमाह—

बहुभृत्यबद्धा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिभेदेन
एव सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यपुरुषा विमोचनीया भवन्ति ।
अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते,
पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् “छन्दार्थं प्रति नष्ट
मप्यनष्टतदन्यसाधारणत्वात्” (२।२२ सू) इति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं कथमुच्यते “यन्ममादात्मन भाकाश
सम्भूतः” (तै उ ३।१) इति श्रुत्या पुरुषस्यापि स्रष्टृत्वसिद्धिरिति,
तत्राह—

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याप्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ स्रष्टृत्वस्य यस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्रष्टृत्वाप्यास एव
श्रुतिषु मिदगतिः, उपासनायामेव धत्तेस्तात्पर्यात् । “भजामेव”
(श्वे उ ४।१) मित्यादिधृत्यन्तरेण प्रकृते स्रष्टृत्वसिद्धेः, पुंसां
कृट्स्थविष्माश्रनायोधधृत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः ।

अयं चाध्यास उपधारणपोलोकः सिद्ध एवास्ति । यथा म्यशक्तिषु
योगेषु वर्तमाना जयपराजया राजन्युपचर्यते, तथा म्यशक्तौ प्रकृतौ
वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकः शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते, शक्तिशक्तिमदभेदात् ।
तदुक्तं श्रीमै—

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्रचिन्तकाः ॥

(कृ पु ३।१०२८) इति ॥

भेदमन्योन्याभायमभेदं चापिमातरूपं प्रकृत्यादितत्त्वोपागता
पश्यन्तीत्यर्थः । तयोश्चोदाहरणम्—“अथात आदेदो नेति नेनो” इत्यादि
धृति (कृ उ २।३।६), “आग्नेयेदं अयमि” इत्यादि (छां उ ३।२।१२)
धृतिश्चेति भाष्यः ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवधृतम्, सृष्टे स्वप्नादितुल्यताया अपि श्रवणादिनि, तत्राह—

कायतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहक प्रमाणेन प्रकृतेर्यास्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतयस्त्व-
नित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्त्वांशे वा वैध्या, अन्यथा
सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् स्वप्नप्रदार्थानामपि मन परिणामव्येना
त्यम्नासत्ताधिरहाच्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रयतते, तत्राह—

चेतनोद्देशान्निधमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चिन्ता संज्ञान इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिज्ञ । ययैकमेव कण्टकं
यश्चेतनोऽभिज्ञस्तन्मादेव मुच्यते, तं प्रत्येव दुःखात्मकं न भवति,
अन्यान् प्रति तु भवत्येव । तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञान् कृतार्था-
देवमुच्यते । त प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति । अन्याननभिज्ञान् प्रति
तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्येत्यर्थः । एतेन स्वभावतो
यदाया अपि प्रकृते स्वमोक्षो घटत इत्यतो न मुक्तपुरुषं प्रति
प्रयतते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमाश्रमिति यदुक्तं, (२५) तन्न युक्तम् ।
प्रकृतिर्मयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् । दृष्टो हि
पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृश परिणाम इति । तत्राह—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् । तत्र
दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथाऽयसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति, किन्तु
स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणाम-
प्रत्यक्षसिद्धत्यादिष्यते । सन्दिग्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्ताशु-
भयो परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपामयोगान् स्फटिकस्य
रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टे फलं मोक्षइति प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुक्त्यं निमित्तकारण-
माह—

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे रूष्टिरात्म्ये च योग म्यरुणेऽद्यम्यालम्, मुनिरिति यावत् ।
अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्तर्याम्यतिशेकाभ्यां रागे
रूष्टिकारणमित्याशयः । तथा च धुनिरपि प्रज्ञादिरूपा विविधकर्मगति
मुत्पाद—“इति तु कामयमानोऽथानामयमानो योऽकामो निराम
आप्तकाम आप्तकामो । प्रज्ञैव सन् प्रज्ञाप्येति । त तस्य प्राणा उत्क्राम
न्ति” (सु उ ४।३।६) इति । रागयैरात्म्ये अपि प्रवृत्तिधर्मापेक्ष ॥ ९ ॥

इत परं रूष्टिप्रक्रियां वक्तुमात्मने—

मददादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

रूष्टिरिति पूर्वभूतादनुधर्मे । यच्च ‘धृत्यन्तरात्मन आकाश
सम्भूत’ इत्यादि (ने उ २।१) धुनारादाद्येष पञ्चभूतानां रूष्टि
धूयने, तथापि मददादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां रूष्टिरिष्टेत्यर्थः । तत्र
‘आदिरूष्टिधर्ता गगनवायुररूष्टेरापूरणप्रदुक्तधुनारादायां मददादिरूष्टि-
पूरणीयेति भावः । अत्र च प्रमाणं घट्टरूष्टिप्रवृत्त करणानिस्तिष्ठित
रूष्टेरन्त करणवृत्तिपूर्वकानुमानम् ।

विश्व—

तत्तस्माज्जायते प्राणो मनः संवेन्द्रियाणि च ।

तं वायुर्ज्योनिरापन्न पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

(मुण्ड उ २।१।३)

इति धृत्यन्तरात्म्यमददप्रमानुरोधेन “अ प्राणममृतम् प्राणाच्छर्मा
न वायु” मित्यादि (प्रश्ना० १-३-४) धृत्यन्तरात्म्यं च पञ्चभूतरूष्टे
प्रादुर्भूतमददिरूष्टिप्रधार्यते इति । प्राणजान्तरात्म्यं वृत्तिर्भूत इति
वदयति (सा गृ २।३१) । अतोऽस्या धर्ता प्राण एव महत्तरस्य
मिति ।

तथा वेदान्तग्रन्थमपि मददादिक्रमेणैव रूष्टिं वक्ति ‘अन्तरा विज्ञान
मनसो प्रमेण तद्विज्ञान’ (सा गृ २।३।१०) इति । मददाकाशयोर्मध्ये
वृत्तिमनसो उत्पाद्ये इति वक्ष्येत्यर्थः । मनसि चाऽददुत्तरस्य मयेव
इति ॥ १० ॥

प्रवृत्तेषु म्रष्टव्यं म्रमोशार्थं, तस्या निषेधान्, मददादीनां तु
म्रम्यविकारम्रष्टव्यं न म्रमोशार्थमनियम्यादिति, विशेषमाह—

आन्मार्गत्वेन म्रष्टेनैवामान्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

एषां महदादीनां स्रष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वाच्च स्वार्थ
आरम्भ । स्रष्टृत्वम् विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । परमोक्षार्थ
कत्वे चावश्यके पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थकत्वम् ।
तस्या पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिकालयोः सृष्टिमाह—

दिकालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यो यौ दिकालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव ।
अतो दिकालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः"
(छां उ मा ६।३।२) इत्यादिभृत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् ।
यौ तु खण्डदिकालौ तौ तु तत्तदुपाधिसयोगादाकाशादुत्पद्येते
इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टा
काशमेव खण्डदिकालौ, तथापि विशिष्टम्यानिरिक्तान्मुपगमवादेन
वैशेषिकेनये श्रोत्रस्य कार्यतायन् तत्कार्यत्वमत्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् (सां. सू. २।१०) स्वरूपनो धर्म-
तश्च क्रमेण दर्शयति—

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्चयात्प्यस्त
स्याऽसाधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अमेदनिर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदान् ।
अन्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसरुल्लकार्यव्यापकत्वान्महैश्वर्याच्च मन्त-
व्यम् ॥

मरिकारात् प्रधानास्तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

(मत्स्यपु ३।१७)

इति स्मृते ॥ "अस्य महतो भूतस्य निम्बसितमेतच्चदृग्देहः"
(बृह अ-२-ब्रा-४ म-१०) इत्यादिभुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे
चेतनेऽपि महानिति शब्दो बुद्ध्यभिमानिन्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानि-
चेतने पृथिवीशब्दस्तद्वत् । एवमेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दोऽपि
बोध्यः । प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्यन्तानां
स्यस्यबुद्धिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापराधनपि धर्मानाह—

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानपेराग्यैश्वर्योप्यपि बुद्धधुपादानकानि नाहद्वाराधुपादान-
कानि । बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेव कथं नरपश्वादिगतानां बुद्धयशानामधर्मप्राथम्यमुपपद्यताम्
तत्राह—

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महन्महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतमधर्मा (बुद्ध-
धर्मा) ऽज्ञानापेराग्यनैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन तर्क एव
पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रसादोऽप्युपपादितं स्वयंपाधीना इत्या-
भाधिकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवाचरणादिति ।

नन्वेव धर्माद्यवस्थानाऽर्थं बुद्धेरपि (रेव) नित्यत्वात् कथं कार्यं
तेति चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे बीजायन्धमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासना-
दीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणायमथायामकुरत्युपपत्त्यङ्गीकारात् ।
तथा चाऽऽकाशजदेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः । यथाकारण स्या-
कारं प्रकृतिप्रमायादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यमहद्भारं लक्षयति—

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

महद्भूतेतोरयदङ्कारं बुग्मकार्यम् । अन्तःकरणद्वयम् । त-
च्च धर्मधर्म्यमेदादमिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितात्त्विकताय । बुद्ध्या
निश्चित एवार्थोऽहङ्कारममकारी जायेते । अतो बुद्ध्यो कार्यकारण-
भावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणमात्रं उच्यते इति प्रागे-
षोक्तम् ।

अन्तःकरणमेकमेव बीजाकुरमदावृक्षादिपदस्यमात्रमेदात्
कार्यकारणमात्रमापद्यत इति च प्रागेषोक्तम् । अत एव ता-
मात्स्ययो —

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पृथुद्विः स्यातिरीश्वरः ॥

(या. पु. ४।२५)

इति मनोबुद्ध्योरेकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

कमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह—

एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयाऽनेन इन्द्रियेण इदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुखसाधनमित्याद्य-
भिमानादेवासंगेऽप्यिन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याऽहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः । लोके भोगाभिमानिनैव गगद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात् । 'रूप-
रागादभूच्छु' (शा प २१३।१६) रित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्य-
गर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अतश्च
भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवाऽहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष-
स्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति ॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विक-
कम् । अतस्तद्वैकृतान् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च
राजसाहङ्कारादशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यधिग-
न्तव्यम् ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।

अहंतत्त्वादिकुर्याणात्मनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥

तामसो भूतशून्मादिर्यतःसं लिङ्गमात्मनः ॥

(भाग ३।५।३०-३१)

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अत एव पुराणाद्यनुसारेण
कारिकायामप्येतदुक्तम्—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

(सां का २५)

श्रुतिरस्तीति चेत् । प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचित-
तयाऽऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भ-
सङ्कल्पजन्यतयाऽन्नस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिभनआदीनां भूत-
संस्पृष्टतयैव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिभ्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुति-
गौणीति ॥ २० ॥

ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते, 'अस्य पुरुषस्याऽग्निं
यागप्येति यात प्राणश्चक्षुरादित्यम्' (वृ उ ३।२।१३) इत्यादिश्रुतौ
देवताहिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात्,
कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह—

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु यालयश्रुतिः सानारम्भकस्य, नारम्भकविषयिणीत्यर्थः ।
यथानारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि
भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । 'चिज्ञानघन एवै तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येषानुविनश्यती' (बृह उप अ ब्रा ४ मंत्र १२) इत्यादिश्रुताविति
भावः ॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गत मनो नित्यमिति केचित्, तत् परिहरति—

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' (मुंडक उ द्वि प्र मं ३) । इत्यादिश्रुते बृहदाद्यव-
स्थासु चक्षुरादीनामिष मनसोऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः ।
तथा बोकम्—“दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति ॥
मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याप्यधीजपराणीनि ॥ २२ ॥

गोलरुजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—

अतीन्द्रियमिन्द्रियं आतानामधिष्ठानम् ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वप्रतीन्द्रियं, न तु प्रत्यक्षम् । आन्तानामेव त्वधिष्ठाने
गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव पाठः ॥ २३ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विद्वद्वशकार्यकारीति मतमपाकरोति—

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्धयति शक्ती-
नामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्माद्द्वाराशानाविधेन्द्रियोत्पत्तिरूपनाया न्यायविरोध-
स्तत्राह—

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

एकस्यैव मुरयेन्द्रियस्य मनसोऽप्येव शक्तिभेदा इत्याह—

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

यातकमेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यर्थं न्ययः पितृणोति—

गुणपरिणामभेदाशानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव नरः सङ्ख्यशानानात्वं भजते, कामिनीगद्गाद् कामुको
विरक्तमद्गाद्विरक्तोऽन्यसद्गाद्यान्यः, एव मनोऽपि चक्षुरादिसद्गाद्यभु-
राद्येकीभावेन दर्शनादितृप्तिविशिष्टतया नाना भवति । तत्र हेतुः—
गुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु व्यापार्यादित्यर्थः । एतच्च
'अन्यन्नमना अभूय, नाधीय' (बृह १।१।३) मित्यादिधृतिविशिष्टाद्यभु-
रादीनां मनः संयोगं विना व्यापाराक्षमत्वादनुमोयते ॥ २७ ॥

शानरमन्द्रिययोर्विषयमाह—

रूपादिरममलान्त उभयाः ॥ २८ ॥

धनरमाना मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा यत्न-
स्याद्यातव्यगन्तव्यानद्यितरूपोत्पद्यमानोभयोर्गोचरमिन्द्रिययोर्देन वि-
षया इत्यर्थः । ध्यानव्यतिष्य चोपम्यस्योपगन्तव्यं विषय-
इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतान्मिन्द्रियाणीभ्युच्यते, तदुभयमाह—

द्रष्टृन्त्यादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं यक्तृत्वादिपञ्चकं सद्रूपविवृत्यं व्यामनः पुरु-
षस्य दर्शनादिगृह्यं करणस्य त्रिन्द्रियाणामित्यर्थः ।

ननु द्रष्टृत्वधोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानान् पुरुषस्याऽ-
विकारिणोऽपि घटतान्, वस्तुत्वादिकं क्रियामात्रम्, तत् कथं कूट-
स्थस्य घटनामिति चेन्न । अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादि-
वृत्तिर्कृतृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वान् । यथा हि महाराज-
स्वयमस्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याह्वात्रेण प्रेर-
कत्वान्, तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चाशुगन्धिलकरणैर्द्रष्टा भक्ता
सङ्कल्पयित्वा चेत्येवमादिर्मवति । संयोगाद्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां
प्रेरकत्वादयस्मान्तमणिश्चिदिनि ।

कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, करणत्वं क्रियाहेतुव्यापार-
वत्त्वं, तत्साधकनमत्त्वं वा कुडारादिषु । यस्तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादि-
कर्तृत्वं निषिद्धयते तदनुकूलकृतिमत्त्वं न चत्क्रियावत्त्वं वा । तथा
शोक्तम्—

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ॥

निश्चित्वादकर्ताऽर्मा कर्ता मन्निधिमात्रतः ॥

(यो. घा ४।५६।३१)

अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववस्तु-
त्वादिकमन्मनो नित्यमिति श्रूयते 'नहि द्रष्टुदृष्टेर्विपरितोषो विद्यते',
(वृ उ ४।३।२३) 'न हि वस्तुर्वन्विपरितोषो विद्यते' (वृ उ. ४।३।
२६) इत्यादिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्व
मुक्तमत्र कथमिन्द्रियम्योच्यत इति चेन्न । अत्र दर्शनादिरूपास्तु चक्षु-
रादिद्वारकनुविबुद्धिव्येवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे
बोधाद्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥

इदानीमन्न करणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह—

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महद्बद्धात्मनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणमसाधारणं
वृत्तिर्येषामिति मध्यमपदलोपो विग्रहः, तस्य भावस्तरामित्यर्थः ।
लोके च महनो लक्षणमध्यवसायादिप्ररूपगुणरत्नम् । अहङ्कृतस्य
चात्मन्यविद्यमानगुणारोपः, मनसश्चेदमन्वित्यङ्गीकरणमिति । तथा
च बुद्धेर्बुद्धिरध्यवसायोऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनस
इत्यायातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा । 'सङ्कल्प कर्ममानस (अम को.

१।४।११) मित्यनुशासनात्' विकल्पश्च संशयो योगोक्तधर्मविशेषो
या, न तु विशिष्टज्ञानम्, तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

प्रयाणा साधारणी वृत्तिमप्याह—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपा पञ्च वायवत् मञ्जारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते,
सामान्या साधारणी करणस्यान्त करणत्रयस्य वृत्ति परिणामभेदा
इत्यर्थः । तदेतत् कारित्योक्तम्—

स्मालक्षणं वृत्तित्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति (इंश्च वा २९) ॥

अत्र वक्षित्,—प्राणाद्या वायुविशेषा एव । ते चास्त करणवृत्त्या
जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्या करणवृत्ति
रित्यभेदनिर्देश इत्याह । तत्र । 'न वायुमिषे पृथगुपदेशादिति
(अ २ पा-४-सू-९) वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुरवयवायुपरिणाम
त्वयो स्फुटं प्रतिषेधात्प्रापि तदेकवाक्यतोचिरयात् । मनोधर्मस्य
कामादे प्राणक्षोभजनया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च ॥

वायुप्राणयोः पृथगुपदेशभुतयम्नु—

एतस्मादायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी दिशस्य धारणीः ॥

(मुंङ उ २।१।३)

इत्याद्या इति ॥ अत्र एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगमनेऽपि न
न्यूनता । बुद्धेरेव विद्यादाकस्या मूत्राग्निप्राणादिनामगम्यादिति । अग्नि-
करणपरिणामेऽपि वायुन्यमञ्जराविशेषाद् वायुदेयताऽधिष्ठितरयाच
वायु-राशेऽप्यवतिरिति ॥ ३१ ॥

पैतृनि-सामिपाम्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः प्रमेणैव
भवति, नैवदेयता

क्रमज्ञोऽक्रमज्ञोन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिमात्रस्योन्मादमदोषायात् ज्ञानधीममपधाने

सति अनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः ।
इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥

(सां का २८) इति

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्गिरूपरूपम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मजात्यादिभिस्तथा ॥

(इलो वा प्रत्यक्ष ११२, १२०) इति ॥

परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्यादिभि-
र्ज्ञानं सविकल्पकं तथाऽऽलोचनाख्यं भवतीत्यर्थः । तथा च निर्वि-
कल्पक-सविकल्पकरूपं द्विविधमप्येन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति
सूत्रम् । कश्चित्तु निर्गिरूपकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति,
सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमिति इलोकार्यमाह । तत्र । योगभाष्ये
(३।४७) व्यासदेवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्येन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापित-
त्वात्, इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं
व्याचष्टे—“बाह्येन्द्रियमारभ्यबुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण
भवति । कदाचित् तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्युत्तेजः सर्व-
करणेष्वेवैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थः इति” । तदप्यस्मत् । सूत्रे इन्द्रियवृत्ती
नामेष क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्, न बुद्धयद्भुतवृत्त्यो प्रसङ्गोऽप्य-
स्ति । किञ्चैकदाऽनेकेन्द्रियवृत्तायेव बाधिविप्रतिपत्त्या तद्विर्णयपर-
त्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वाप्रतिपेधाय, न तु काकदन्तात्वेपण-
परत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिण्डोक्तस्य बुद्धिवृत्ती संसारनिदाननाप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति—

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः, पञ्चतयः पञ्चप्रकारा एव,
नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदा सांसारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्वि-
परीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जलसूत्रेणो-
क्तम्—“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” (यो सू १।६) इति ।

१ समाधिपादे ‘प्रमाणविपर्ययविन्वनिद्रास्मृतयः पञ्चवृत्तयः इति सूत्रा-
दारभ्य ‘तत्प्रज्ञानुमानागमा प्रमाणानि १।७ । विपर्ययो मित्याज्ञानमतद्रूप-
प्रतिपत्तम् । ५।६।१०।११ इत्यादिष्वेवमूनेषु ।

तत्र प्रमाणवृत्तिरप्राप्युक्ता (१।८७) । विपर्ययस्वरूपां विवेका
ग्रह एव, अन्यथाप्यातेर्निराम्यत्वात् (सा सू ५।५१) । विशेष-
दर्शनकालेऽपि राहो शिर, पुरुषस्य चेतन्यमित्यादिज्ञानम् । निद्रा
च सुषुप्तिकालांता बुद्धिवृत्तिः । स्मृतिश्च स्मृतिरजस्यं ज्ञानमिति ।
एतन् सर्वं ज्ञानञ्चैवे सूत्रिनम् (यो सू १।७-११) ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौषाधिक्येव पुरुषस्यान्यरूपता, न
रजत, एतद्विदुर्ज्ञां च पुरुष स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यनयापि दिक्षा
पुरुषस्य स्वरूप परिचाययति—

तन्निवृत्तायुपगान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासा वृत्तीना विरामवशाया ज्ञानतत्प्रतिवेम्ब्य स्वस्थो भवति,
केवल्ये इवान्यदर्पात्यर्थः । तथा च योगसूत्रप्रथम् “योगश्चित्तवृत्तिनि-
रोधः” (प्र पा सू २) । “तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थितम्” (पा सू
३) । “वृत्तिसारूप्यमित्यत्र” (प्र पा सू ४) इति । इदमेव च पुरुषस्य
स्वस्थत्यं यदुपाधि वृत्ते प्रतिविम्ब्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चा-
यस्या पुरुषस्य चासिद्धे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा—

अनाम्राखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादीं प्रशान्ते दृश्यमभ्रमे ।

म्यान् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्योक्षणे ॥ २७ ॥

(यो पा ३।४।७-५८) इति ।

एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति—

कुसुमवद्य मणिः ॥ ३५ ॥

यथा रते देवी । कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जगद्वस्तुमेव स्फटि-
मणा रक्तोऽच्छतोऽभ्यस्यो भवति, तद्विदुर्ज्ञां च रागद्वेष स्वस्थो
भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं कीर्तम्—

यथा मलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिरो जनेः ।

रजकाद्युपधानेन तद्वन् परमपूरयः ॥ ३५ ॥

(कृ पु ३।१।२८) इति

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्तताम् , पुरुषस्य कूटस्थत्वादी-
श्वरस्य च प्रतिपिद्धत्वादिति, तत्राह—

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोद्भासात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवन् पुरुषार्थं करणोद्भव , करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुष-
स्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थं अदृष्टं चोपाधेरेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्यत प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनु स्वयमेव क्षीरं स्रजति नाम्न्य यत्नमपेक्षते,
तथैव स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
दृश्यते च सुपुतात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एतदेव कारिकाया-
प्युक्तम्—

स्वा स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकृतहेतुका वृत्तिम् ।

पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥ ३७ ॥

(सां का ३१) इति ॥

वाद्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याकाङ्क्षायामाह—

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं दश बाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश । तेष्वपि
व्यक्तिभेदेनानन्तर्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्य
करणमित्याशयेनोक्तम् 'अवान्तरभेदादिति, एकस्यैव बुद्ध्याल्यकरण-
स्य करणानामनेकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषोऽर्धसमर्पकत्वान्मुख्यं करणम्, अन्येषां च
करणत्वं गौणम् । तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षायामाह—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपं करणस्य बुद्धेर्गुण परम्परया
ऽन्त्यतस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः, कुठार-
वदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्य-
करणत्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथे-
त्यर्थः । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिधेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र
नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुत्पन्नावे व्यवस्थां विदिष्याद्—

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्वाहान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुदयम् । साक्षात्करणमिति यावत्, पुरुषेऽयं समर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवति, अन्ये च तदुपसर्जनीभूताः । ग्रामाध्यक्षादयस्तदित्यर्थः । अत्र मनश्चाब्दो न तृतीयान्तःकरणयाची । वक्ष्यमाणस्याग्निलसंस्काराधारत्वस्य बुद्धयतिरिक्तसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धिकल्पनयेवर्थादिति ॥ ४० ॥

पुद्गे प्रधानत्वे हेतूनाद् विमि. सूत्रे —

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाऽऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाग्निलसंस्काराधारता, न तु चक्षुरादेरहङ्कारमनमोर्वा पूर्वं दृष्टश्रुताद्यर्पणानाम्धवधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः । तस्मिन्नेनाऽहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च । मनोऽऽशेषसंस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया पृथया प्राधान्याऽनुमानाच्चेत्यर्थः । चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा । तद्वाधयतया च चिन्तापरनाम्नीबुद्धिरेव श्रेष्ठाऽन्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननुचिन्तावृत्तिः पुरुषस्थीयाऽस्तु, तत्राह—

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

न्यतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत् । कृतव्याप्त्यादित्यर्थः । इत्थं वा व्याख्येयम् । नन्येवं बुद्धिरेव करणमस्तु, वृत्तमयान्तरकरणैरित्याशङ्कायाभाद—सम्भवेन न्यतः इति । चक्षुरादिवास्तां विनाऽग्निलसंस्काराणां पुद्गे न्यतः करणत्वं न सम्भवेदग्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्येव बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस्य उभयात्मकस्य प्रागुक्तं, तत्राह—

आपेक्षितो गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामपेक्षिको गुणप्रधानभावः । चक्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानं, मनोव्यापारे चाहङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे च बुद्धिः प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं, न बुद्ध्यन्तरमित्येवं व्यवस्था किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह—

तत्कर्माज्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा सर्वव्यापारो भवति लोकवत् । यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्मणाऽजितो यः कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापार इत्यर्थः । अतः करणव्यवस्थेति भावः ।

यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति, तथापि भोगसाधनतया पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य दर्शयते । ननु कर्मण एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत्, तथायिष्यं कर्मान्तरमेव । अनादिस्थात्तु नानवस्था दोषायेति । यत्तु कश्चिद्विवेकी वदति,— बुद्धिप्रतिबिम्बतत्पुरुषस्य कर्मेति । तन्न, योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्यैवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च । अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वाभिमतपुरुषरूपरूपनावैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति—

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारस्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकावत् । लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं, तद्वदित्यर्थः । अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत इति शीप्साध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्ख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥ १ ॥

इति धीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

इत परं प्रधानस्य स्थूलरूपं महाभूतानि शरीरद्वयं च यत्कथ्यम् ।
ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानदेवपर्यैराग्यार्थम् ।
ततश्च पर्यैराग्याय ज्ञानसाधनान्यष्टिलानि यत्कथ्यानीति तृतीयारम्भः ॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेष शान्तघोरमूढत्यादिरूपो यत्रेत्यविशेषो भूत-
सूक्ष्मपञ्चनन्मापाद्यम् । तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां
स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्मकता हि शान्तादि-
रूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभिप्रेय्यते, न सूक्ष्मेषु । तेषां
शान्तैकरूपनयेव योगिनाभिप्रेय्यतेऽनेति ॥ १ ॥

तदेव पुर्याध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्मा
च्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह—

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मान् त्रयोविंशतितत्त्वान् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ
इत्यर्थः ॥ २ ॥

नम्रमिति त्रयोविंशतिरूपे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतिरूपरूपां सूक्ष्मादेतोः पुद्गल-
स्य संसृतिर्गतागते भवतः । कूटस्थस्य विमुक्तया स्वतो गत्याप-
सम्प्रयादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽप्यस्थितो हि पुद्गलस्तेनैवोपाधिना
पूर्यते कर्ममोकार्थं देहादेर्दं संसरति,

मानसं मनर्मेवायमुपपद्ये शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

(मनु १२७)

इत्यादिस्मृतिभिः पुर्यमाणैकरूपैरेषोत्पन्नं गणोन्तरेषूपमो-
गिन्दे । अत एव प्रायश्चरमुपमंहरति 'नम्रपरिप्लव' इति—(३।१।१)
सत्त्वैरेवमिदमप्याह—

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहिताना सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्त
नेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी । विवेकोत्तरं च न सेत्यर्थ ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह—

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ॥५॥
देहसत्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्या शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः
परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम्—

संसरति निरुपभोगं भारैरधिवासितं लिङ्गम् ।

(का ४०) ॥ इति ॥

भाषा.—धर्माधर्मधात्मनादयः ॥ ६ ॥

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य चस्तुमुपक्रमते—

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो वाटुस्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य
स्मरणादितरन्न सूक्ष्मशरीरं न तथा, न मातापितृजम् । सर्गाद्युत्पन्न-
त्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिमूक्षमपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भारैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

(का ४०) इति ॥

नियतं नित्यं द्विपरार्थस्यायि, गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पन्निक-
रूपेण गौरवात् । प्रलये तु तत्राद्य श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिप्यते । गति-
काले भोगाभाववचनमुत्सर्गामिप्रायेण । कदाचित्तु घायवीयशरीर-
प्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यममार्गे दुःखभोगवा-
क्यान्नुपपद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य द्वन्द्वयोगः ?
तदवधारयति—

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव, तत्कार्यस्य सुख
तु पकार्यकृतम् । कुत ॥ यस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभोगात्,
न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य । मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्व-
सम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह—

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधारावेयभावेन द्विविधं भवति । तत्र * सप्तदश मिलि-
त्या लिङ्गशरीरम् । तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवेत्प्रतीत्यर्थः ।
एकादशेन्द्रियाणि यच्च तन्मात्राणि पुद्गिदचेति सप्तदश । भोगद्वाराभ्य
पुद्गलैषान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रयक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशानि लिङ्गं
मन्तव्यं, न तु सप्तदशमेकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् । उत्तरस्यार्थापेक्ष
व्यक्तिभेदस्योपपादनयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणा ॥

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशैनाऽपि राशिना युज्यते च मः ॥

(मो ध ३९१ १२५-१६)

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वमित्येव । यस्याः सप्तदशा-
यता अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिस्त्यर्थः । राशिदाब्देन स्थूलदेह-
पतिलिङ्गदेहस्यावयविनं निराकृतम् । अत्रयधिरूपेण द्रव्यान्तरस्वभावा
गौरवात् । स्थूलदेहस्य आवयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यत
इति । अत्र च लिङ्गदेहे पुद्गिदेव प्रधानत्वादायेन लिङ्गदेहस्य भोग
प्रागुक्तः । प्रागधोक्तकण्ठस्थेय मृत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्रागप्यञ्च
कण्ठस्थस्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरस्य स्वयं पश्यति—
“लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सप्तदशाचार्य” (६।६९) इति सूत्रेण ।
यतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाधपतया सप्तदश
शरीरस्यमिति पञ्चादु व्यतीमपिष्यति । “येष्टेन्द्रियायोऽधय शरीर”
मिति तु व्याप्तेऽपि (१।१।११) तस्यैव लक्षणं घृतमिति ॥ ९ ॥

ननु लिङ्गं चेदेकं, तर्हि कथं पुरुषभेदेन चित्तभवा भोगा म्यु-
क्तप्राद—

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ विरण्यागमोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथापि तस्य

पश्चाद् व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति । यथेदानी-
मेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति, पुत्रकन्यादिलिङ्गदेह-
रूपेण । तत्र कारणमाह—कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म-
देरित्यर्थः । अत्र विशेषपञ्चनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्म-
भिर्मवर्तीत्यायानम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ
समष्टिपुरुषस्य पङ्क्तिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्,

तेषां त्वयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निरेडयात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

(मनु १।१६) इति ॥

षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु
संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव चाभ्यान्तरम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः ममजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ इति ॥ १० ॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरव्यव-
हारमन्त्राह—

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये
पाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य
देहवादादित्यर्थः । लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रय-
त्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसिनोऽर्थः । अधिष्ठानं च सूक्ष्मं
पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते । तथाच शरीरत्रयं सिद्धम् । यत्

आतिमाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिमौतिकः ।

सर्वासा भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीर-
योऽन्योन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकतामिप्रायादिति ॥ ११ ॥

ननु पाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं
प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—

न स्वातन्त्र्यात् तद्वते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितम्, इदानीं सूक्ष्मशरीरमपि
तथा विचारयति—

पात्रभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चाना भूताना मिलिताना परिणामो देह इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशास्थानास्मकत्वमभिधेत्येदम् ॥ १८ ॥

गेकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपलब्धमात्राणीति भावः ।
अथैकभौतिकमेवैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवशरी-
रधिक्येन पार्थिवता स्यादित्येतेषु च तेजमाद्याधिक्येन तेजमादिता
शरीराणां सुवर्णादीनामिषेतीममेव पक्षं पञ्चमत्वायैपि सिद्धान्तयि-
ष्यति ॥ १९ ॥

वेदस्य भौतिकस्येन यन् निरूपयति तदाह—

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् भूतेषु चैतन्यादशानाद्भौतिकस्य वेदस्य न स्यात्सापेक्षं
चैतन्यं, विन्यासाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

यान्तरमाह—

प्रपञ्चमरणान्भावश्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सत्यस्यैव मरणस्तुपुण्यपापमायश्च वेदस्य स्यात्सापेक्षं
चैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणस्तुपुण्यपादिकं हि वेदस्याऽप्येतन्मता ।
सा च स्यात्सापेक्षचैतन्ये सति लोपयन्ते । स्यात्सापेक्षस्य पापद्रव्य
सापेक्षमिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेति यदुक्तं, तत्रादावप्यपरिहृति—

मदशक्तियन्तेत् प्रत्येकपरिहृष्टे सादृश्ये तदुद्भयः ॥ २२ ॥

अतः यथा सादृश्यात्तत्त्वं प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि सिद्धितदस्यै
परमं, एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेत् ? न प्रत्येकपरिहृष्टे सति सादृश्यं
तदुद्भयं सम्भवति । अहमेतन्मत्प्रत्येकपरिहृष्टं मास्मि । अतो दृष्टान्ते

प्रत्येकं शास्त्रादिमि सूक्ष्मतया मादकृत्वे सिद्धे संहनभावकाले माद-
कत्वाविर्भावमात्र सिद्ध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया
न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुचितं चैतन्य-
दर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेष्वनेक-
चैतन्यरूपनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्प-
नौचित्यात् । ननु यथावयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं
घटादौ दृश्यते, एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति । मैवम् । भूतगत-
विशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना वेदे
चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानामित्युक्तम् । तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसञ्ज्ञा-
राख्यजन्मनो यो यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिद्ध्यति, तदाह
सूत्राभ्याम्—

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतिर्ज्ञानमप्येकसाक्षात्कारस्तस्मान्मुक्तिरूपं पुरु-
षार्थं भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया कारिकायां परिभा-
षितम्—

‘एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः’ ॥ (ईश्व ४१) इति ॥

विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्ते । अत्र च स एष बुद्धिसर्गः प्रयोजन-
योगेन सूत्रैरुच्यत इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धोविपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययान् सुषुप्तदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंसृतिर्ज्ञान-
मवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धाशुक्तौ । तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं विचार-
यति—

नियतकारणत्वाच्च समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

यद्यपि, “विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं सह” इत्यादि (ईशा-
उ ११) श्रूयते तथाप्यविचेरुनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियत-
कारणत्वाद् अविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो
विकल्पो वा नास्तीत्यर्थः । “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यं पन्था
विद्यतेऽयनाय” (इरेता उ ३८, ६।१५) “न कर्मणा न प्रजया

धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु" (तै आ १०।१०) इत्यादिभुक्तिभ्यो-
ऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् । समुच्चयानुष्ठान श्रुतिः साक्षि-
मावादिभिरभ्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥

समुच्चयविरूपयोरभावे दृष्टान्तमाह—

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयो-
र्भुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरत्पदार्थाभ्यामन्योन्यतदव-
रिमाणेनैव पुरुषार्थो न सम्भवति । एवमुभयोर्मायिकाऽमायिकयोरनु-
ष्ठितयो कर्मज्ञानयो पुरुषस्य भुक्तिरपि न युक्तैत्यर्थः । मायिकस्य
द्यास्त्यत्वम् । अस्थिरत्वमिति वाच्यम् । तच्च स्वप्नेऽर्थेऽस्ति । जाग्र-
त्पदार्थस्तु स्वाप्नापेक्षया सत्य एव । दृष्टस्यपुरुषार्थेऽपेक्षयास्थिरत्वेना-
सत्यत्वाद्न स्वप्नचित्क्षणम्नानादिकार्षकरः । एवं कर्माप्यस्थिरत्वान्
प्रवृत्तिकार्यत्वाच्च मायिकम् । आत्मा तु स्थिरत्वाद्गर्भार्याद्यामा-
यिकः । अतस्त्रयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानकालदाहृत्यमर्थान्तिवमिति
चित्क्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्येवमप्यात्मोपासनाद्यज्ञानेन गृह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविरु-
प्यातामुपास्यस्यामायिकत्वादिति, तत्राह—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥ मायिकं

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वम् । उपास-
नापदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपासनस्य मायिकत्वं यस्मिन्नाज्ञे तत्राह—

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते-अपेक्षाज्ञे, अथमपि-मायिकत्वमपीत्यर्थः । 'तर्पे-
गल्पितं प्रत्य ह्य उ ३।१।३।' इत्यादि भु-युक्ते तदुपास्ये मयश्चाज्ञस्य
मायिकस्य भवेति ॥ २८ ॥

तदुपासनस्य हि फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

भावनोपलयाच्छुद्धस्य मनस प्रवृत्तिरिव ॥ २९ ॥

भावनोपासनाभावनानिपासा शुद्धस्य निपातस्य पुरुषस्य प्रवृत्ते-
रिव तर्पणैवैवमपीत्यर्थः । प्रवृत्तिर्यथा कृष्टिस्थितिगदह वरोति,

एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं ज्ञानसाधनान्याह—

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपररागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशः, रागक्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो योगोक्तास्त्रय एव प्राप्या, पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वध्वन्यादिति । एतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यन्ति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयविरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाद्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव विषयान्तरविराट्यप्रतिबन्धापगमाद्ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि योगेन सूच्यमाणः, योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम् । “अध्यात्मयोगाधि-
। मस्या धीरो हर्षशोकी जहाति” (क उ १।२।१२) इत्यादित्योस्तद्व्यगमादिति ॥ ३१ ॥

विषय-
भवती-
ध्यानस्यापि साधनान्याह—

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्रय क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति—

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्ध्या लभ्यते । “प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य” (यो सू १।३४) इति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यानत्वात् । छर्दिश्च वमनम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोर्लाम । विधारणं च कुम्भकम् । तथाच प्राणस्य पूरक-रे-

चक-कुम्भकैर्यो निरोधो यशोकरणं, सा धारणेत्यर्थः । आसनसंमनो
स्वशाब्देन पश्चाद्वृक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्व
लाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिप्रदं ध्यान
शाब्देनैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

प्रथमप्रतिमासनं लक्षयति—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्यस्तिशब्दि, तदासन-
मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्यकर्मं लक्षयति—

स्यकर्मं स्वाश्रमविरहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशाब्देन यमनियमयोर्मदणम् । जितेन्द्रियत्वरूप
प्रत्याहारोऽपि सर्वबंधमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः । तथा च
पातञ्जलसूत्रे आनसाधनतया प्रोक्तान्यपी योगाङ्गान्यत्राऽपि लब्धानि ।
यथा तत्सूत्रम्—‘यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमा-
धयोऽष्टावङ्गानि’ति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुहयाधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापेक्षा चेष्ट
लाङ्कारणाध्यानादिप्रयत्नरूपात् सयमादेव आनं योगश्च भवतीति पातञ्ज-
लसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि । भतस्तदनुसारेणा-
चार्योऽप्याह—

पैराग्यादभ्यासाद्य ॥ ३६ ॥

केयलाभ्यामात्रं ध्यानरूपादेः पैराग्यमहितागमनं तत्साधन-
योगश्च भवत्युक्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गार्हपत्ये—

आसनम्याननिधयो न योगस्य प्रमाधकाः ।

विलम्बजननाः मरिं विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः मिदिमाप स्मरणाभ्यामगौरवान् ॥

(गार्ह. पु. ११००३५४४५५ इति) ॥

अथवा पैराग्यभ्यानाभ्यासाद्यत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोर्भा, यत्राद्य
धारणामनुष्ठापयेति । तदेष आनान्मोक्षो (गां गृ. ३।२३)
प्रापयान् ॥ ३६ ॥

अतः परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो (सां सू ३।२४) बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते । तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह—

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता (यो. सू २।३) बन्धहेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणामस्तद्बुद्धेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्या, अनित्याशुचिदुष्खानात्मसु निम्नशुचिसुखात्मत्यातिरिक्तिरिति योगे प्रोक्ता (यो. सू २।५) । एवमस्मिताऽपि 'आत्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः', शरीराद्यतिरिक्त आत्मानाम्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा । आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्धधुपपत्तेः । रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादिप्रास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह—

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकाया व्याख्यातम्—

एकादशेन्द्रियग्रहाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

मत्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिमिद्धीनाम् ॥

(सां का ४९ इति) ॥

वाधिर्यं कृष्टितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

भूकता कौण्ठपद्भुत्वे क्लैव्योदावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाऽशक्तयः स्युस्तत्र बुद्धेः सप्तदशाऽशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नष्टतुष्टीनां विघाता नवः, तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्युस्ततश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु-शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिर्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विघाते बुद्धेरशक्ती ते तुष्टिसिद्धौ सूत्रद्वयेनाह—

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्यमेव नष्टात्वं वक्ष्यति (सां सू ३।४३) ॥ ३९ ॥

गतान् परमकारुणिकज्ञानलाभ इति । दानं च यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊद्देशान्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षक । मुह्यत्सासिदानयोरुद्वादित्रयापेक्षया मन्द-साधनत्वप्रतिपादनायैदमुक्तम् ।

कश्चित्तेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारक पूर्वस्त्रिविधो विपर्य-याशक्तिनुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति ध्याचष्टे, तत्र । तुष्ट्यभायभ्या शक्तितया याधिर्यादिषन् सिद्धिचिरोधितालाभेन तुष्ट्यनुष्ट्यगोचरमयो, सिद्धिचिरोधित्यामम्भयात् ॥ ४४ ॥

ननुद्वाद्भिरेव कथं सिद्धिरुच्यते । मन्त्रतप समाध्यादिभिरप्य-णिमाद्यष्टसिद्धे सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति, तत्राह—

नेतरादितरहानेन चिना ॥ ४५ ॥

इतराद्दृष्टादिपञ्चकभिन्नान् तपसादेस्तादित्यङ्गी न सिद्धिः । कुत ? इतरहानेन चिना । यतः सा सिद्धिरितिरस्य विपर्ययस्य हानिर्नैव भवत्यतः संसारापरिषन्धितयात् सा सिद्ध्याभावात् एव, न तु तादित्यङ्गी सिद्धिरित्यर्थः । तथाचोक्तः योगसूत्रेण “ते समाधायुपमगां व्युत्थाने सिद्धयः” (पा. सू. ३।२७) इति ।

तदेवं ज्ञानाभ्युक्तिः (सा. सू. ३।२३) स्थिरास्य विस्तरतो बुद्धि-गुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यबन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सद्गोत । एतौ च बुद्धितत्त्वगुणरूपौ सर्गा प्रपादरूपेणान्योन्यदेतू धीजाडुरत्यन् । तथा च कारिका—

न चिना भावलिङ्गं न चिना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

लिङ्गाग्नौ भावाग्न्यस्तस्माद्बुद्धिभिः प्रवर्तते सर्गः ॥

(सां. वा. ५०) इति ॥

भायो वागनारूपा बुद्धेर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं मदन्त्य बुद्धिरिति । समष्टिगर्गः प्रत्ययसर्गश्च समातः ॥ ४५ ॥

साग्रतः स्थितिमेव ब्रह्मविज्ञेयादिति (सां. सू. ३।१०) गतेषा दुना स्पष्टिगुष्टिभिर्मन्त्र प्रतिपाद्यते—

देवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

देवादि प्रभेदोऽप्यन्तरभेदो यस्या सा तथा सृष्टिरिति दोषः । तदेतन् कारिकाया व्याख्यानम्—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनय पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

(सां का ५३) इति ॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैव-
सर्गः । पशुमृगपक्षिसरासृपस्यावरा इति तैर्यग्योनः पञ्चविधः ।
भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिना विराज सकाशाद् सर्ग इत्यर्थः ॥४६॥

अथान्तरसृष्टेरप्युक्ताया पुरुषार्थत्वमाह—

आब्रह्मस्तन्मपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारम्य स्थावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिदेव पुरु-
षार्था भवति । तत्तत्पुरुषाणां विवेकस्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूलोकादुपरि सृष्टि सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूलोकादध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूलोके इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया
विचित्रा सृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह—

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा
भवति, वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारम्य यो
दासस्तस्य श्रुत्यवासनापाटवेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थं
भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तत्र एव कृतार्थत्वाद्
पुरुषस्य किं मोक्षेणेति, तत्राह—

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगतत्वपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत उत्तरोत्तरयोनियोगाद्
धोऽधोयोनिजन्मन मोऽपि लोको द्वेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

विञ्ज—

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वाधोगताना मन्त्रादिस्थावरान्ताना सर्वेषामेव जरामरणादिजं
दुःख साधारणमतोऽपि द्वेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं यदुना कारणे लयादपि न कृतकृत्यनेत्याह—

न कारणलयात् कृतकृत्यता मन्त्रयदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विशेषज्ञानाभावे यदा भद्रदादिषु धैर्यस्य प्रवृत्त्युपासनया भवति,
तदा प्रवृत्तौ लयो भवति, 'धैर्यस्यान् प्रवृत्तिलयः' (सां का ४५) इति
वचनात् । तस्मात् कारणलयादपि न कृतकृत्यतास्ति, मन्त्रयदुत्था-
नात् । यथा जले मग्नं पुरुषं पुनरुत्तिष्ठति, एवमेव प्रवृत्तिलोना
पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति । संस्कारादेरवश्येन पुनरावगाभि-
व्यक्तेर्विशेषकथयति यिना दोषदादानुपरातेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनाऽपि न कार्यतेऽत स्थित्वा कथं रूपोपासकस्य
दुःखनिदानमुत्थानं पुन करोति, तत्राह—

अकार्यत्वेऽपि सत्तांगः पारवदयात् ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तेरकार्यत्वेऽप्यवश्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि, तद्योग-पुन-
रुत्थानीचित्य तद्गोचरम् । कुत ? पारवदयात्-पुरुषार्थतत्राद्यात् ।
विशेषकथयतिरुपपुरुषार्थवशेन प्रवृत्त्या पुनरुत्थाप्यते स्थलो न इत्यर्थः ।
पुरुषार्थादवध्यं प्रवृत्तेर्न श्रेयसा, किन्तु प्रवृत्तिमयमायाया प्रवृत्तौ निमि-
षातीति न श्यातव्यमिति । तथा च योगसूत्रम् "निमित्तमप्रयोजकं
प्रवृत्तांशं घटनमद्वन्द्वं तत्र शेषविक्रयम्" इति (यो सू ३१४) । घटन-
मेव-प्रतिषन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तिदयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह—

म हि मर्ययित् मर्यकर्ता ॥ ५६ ॥

म हि पूर्वमग्रे कारणलोचनं मर्यामरे मर्ययित् मर्यकर्ता भवति
पुरुषो मर्याति । प्रवृत्तिलये तमेव प्रवृत्तिरदयाप्योनिग्यात् । "तदेव
मत्तं महं तमेनैव विद्धं मनो यत्र विविचमम्" (बृह ३ ४।३।६)
इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह—

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः, “य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञान-
मयं तपः” (मुंड उ १।१।९) इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वमम्मतेव,
नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पार-
धर्म्यमपि प्रतिपादयति ‘स द्वीति’ सूत्रेण । स हि पर पुरुषसामान्यं
सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च । अयम्कान्तयत् सन्निधिमात्रेण
प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा चासमाप्त्यर्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्येच्छाऽ-
नधीनाया अपि प्रकृते प्रवृत्तिरावश्यकीति ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधविरोधः (सां सू १।९२) स्तत्राह—ईदृशे-
श्वरसिद्धिः सिद्धा । सन्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु
सर्वमम्मतेत्यर्थः ॥

अद्भुतमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

(क उ २।१।१२)

सृजते च गुणान् मर्गान् क्षेत्रास्त्वनुपश्यति ।

गुणान् प्रिक्रियते मर्गानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यधैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समा-
पिता । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेरानिपुरुषं प्रति अत्यन्त-
निवृत्तिरत्यन्तलयाख्या धक्तव्या, तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयो-
जनं द्वितीयाध्यायस्यादिमूत्रे विख्यात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति—

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्ध-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्यत एव सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य भोगाऽप-
वर्गार्थम् । यद्योष्टस्य कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थम् । कुत ? अभोक्तृत्वाद्-
चेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः ।

ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं चेत्यनेन स्वार्थापि सृष्टिरुक्तेति चेत् ।

यथा प्रवृष्टमृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियताऽऽवश्यं
च स्वामिसेवा प्रवर्तते, न तु स्वमोगाभिप्रायेण, तथैव प्रवृत्तेऽधेष्टितं
संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्दोऽत्र समुच्चये । यत् कर्मानाद्यत कर्मभिराकर्षणादपि
प्रधानस्यावश्यं व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः कृष्टत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ श्वेत
एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्ष सिद्धयतीत्याह प्रवृत्तेन—

विविक्तयोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य

सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टि-
निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पचकस्य व्यापारो निवर्तते इत्यर्थः ।
इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुति—तस्याभिध्यानायो-
जनात् तत्त्वभावाद् भूदध्यान्ते विभ्वमायान्निवृत्ति रिति (श्वे. उ.
१।१०) ॥ ६३ ॥

नन्देधमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रवृत्तेः सृष्टिनिवृत्तौ
सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति, तत्राह—

इतर इतरवत् तदोपात् ॥ ६४ ॥

इतरन्तु विविक्तरोधदहित इतरवद् यद्वयमेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुत ? तदोपात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासनापनाद्यदोपादि
त्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे—“इतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
त्वात्” इति (साधनप्र. सू. २२) । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधान-
निवृत्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धृपुरुषं प्रत्येदेति भावः । विभ्वमायाश्रुति
(श्वे. उ. १।१०) रपि हान्तिं प्रत्येव मन्तव्या । ‘अजा’मिति (श्वे.
४. ४।५) श्रुत्यैक्यान्वयत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्ते. फलभाद—

द्वयोरेकनरस्य बौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयो प्रधानपुरुषयोरेकौदासीन्यमेकाकिना । परस्परविशेषात् इति
९ सां०

यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यम् । भद्रं मुक्ता स्थामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रवृत्तिः कथमन्य-
पुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्तताम् । न च प्रवृत्तेरंशमेदान्नैव क्षेप इति
वाच्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यवृत्तिदर्शना-
दिति । तत्राह—

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्ध-
रज्जुतन्त्रस्येवोरगः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तरोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नाप्यस्मिन् पुरुषे
सृष्ट्युपरागात् विरक्तं भवति, किन्तु तं प्रति सृजत्येव । यथा प्रबुद्ध-
रज्जुतन्त्रस्येवोरगो भवादिकं न जनयति भूदं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः ।
उदगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतन्त्रे पुरुषे समासेषणादिति ।

एवमपि रज्जुतन्त्रादिरष्टान्तानामाशयमनुसृष्ट्याऽशुधा केचिद्वे-
दान्तिमुदा. प्रवृत्तेरत्यन्ततुल्यस्य मनोमात्रस्य वा तुल्यमिति । एतेन
प्रवृत्तिसत्यतायादिमाहुषोक्तवृत्तयेन धृतिस्मृत्यर्था बोधनोपा, न
केवलं वृष्टान्तपरत्वेनायमर्थः सिद्धयति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगात् ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धात्पुन्यपुरुषार्थं सृजनी-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैत्येक्याविशेषेऽपि वक्षिन्
प्रत्येय प्रधानं प्रवर्तनं, वक्षिन् प्रति निवर्तन इत्यत्र किं नियाम-
कम् । न च कर्म नियामकम् । कस्य पुरुषस्य किं कर्मस्य नियामका-
भावादिति । तत्राह—

नैरपेक्ष्येऽपि प्रवृत्त्युपकारेऽपिवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे व्याख्ययमेवाहमित्यपिवेकादेव प्रवृत्ति-
सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकारोन्नायर्थः । तथा च यस्मै पुरुषायात्मानम-
पिपिष्य दर्शयितुं यागना वर्तते तं प्रत्येय प्रधानं प्रवर्तते इत्येव
नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिम्यमापत्त्यान् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरुपपत्त्या, तत्राह—

नर्तनीयत् प्रवृत्तम्यापि निवृत्तिधारिणाप्यान् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्त्वभावो, न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्भ्यो मृत्यदर्शनाय प्रवृत्ताया नर्तक्यास्तत्सिद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्यन्तरमाह—

दोषयोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलववूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वादोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृते पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलववूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलवधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये—

सत्रिकारापि मौढ्येन चिरं भुक्त्वा गुणात्मना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेर निवर्तते ॥ इति ॥

पतदेवोक्त कारिकायापि—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्मयति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति । (ईश्व ६१) ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षान्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति, तत्राह—

नेकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकाद्वते ॥ ७१ ॥

॥ जयोगयियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकास्ततस्तत्परतः, किन्तु चतुर्थसूत्रप्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—

प्रकृतेराजस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वाद् दुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशु रज्ज्या लिप्ततया बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । पतदुक्तं कारिकाया—

तस्मान्न बध्यतेऽद्वा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति (ईश्व. ६२) ।

‘द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्ग’ इति सूत्रे च य पुरुषस्यापवर्ग उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य विथोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कै साधनैर्वन्ध कैर्वा मोक्ष इत्याकाङ्क्षायामाह—

रूपैः सप्तभिरात्मानं यध्नाति प्रधानं कोश-
कारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

धर्मचैराग्येभ्यर्थाधर्माज्ञानाचैराग्यानैर्भ्यर्था नतभीरूपधर्मैर्दुःखहे-
तुभिः प्रवृत्तिरात्मानं दुःखेन यध्नाति, कोशकारवत् । कोशकारवृत्ति-
र्यथा स्थितिमितेनापासेनात्मानं यध्नाति तद्वत् । सैव च प्रवृत्तिरेकरूपेण
ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ननु बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं, तदयुक्तम् । अविवेकस्या-
द्वैयानुपादेयत्वात् । लोके दुःखस्य तदभाषमुपादेरेव च स्वतो द्वयो-
पादेयत्वात् । अन्यथा दृष्टान्तिरित्यादादृश्य चतुर्थसूत्रोक्तं न्यय-
चिदुच्यते—

निमित्तस्त्वमविवेकस्य न दृष्टान्तिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरा (सां सू १।५५) उक्तं न त्वविवेक एव नास्ति नातो दृष्टान्तिरित्यर्थः । एतच्च
प्रथमाध्यायग्रन्थेषु (सां सू १।५५-५७) स्पष्टम् ।

अविवेकनिमित्तान् प्रवृत्तिपुरुषयो संयोग, तस्माच्च संयोगादु-
त्पद्यमानस्य प्राटनदुःखस्य पुरुषे च प्रतिविम्बः स एव दुःखमोगो
दुःखसम्बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षार्थः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमागम्यायन्तिबल्यपर्यन्तोऽगितलपरिणाम प्रधान-
तद्विकाराणामिव । पुरुषस्तु पृथग्यपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्यायद्वयेन
विस्तरतो विधेयितम् । तस्य विवेकस्य निमित्त्युपायेषु सारभूतमभ्या-
समाह—

तत्त्वाभ्यामाप्नोति नेतीति त्यागाद्वियेकान्मिद्विः ॥ ७५ ॥

प्रवृत्तिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानयागरूपान् तस्याऽभ्या-
साद्वियेकनिवृत्तिर्भवति । इतस्त्वं सर्वमभ्यासस्याङ्गमात्रमिवार्थः ।
तथापि श्रुतिः—“अर्थान् सादेदो नेति नेति न शेतरमादिति नेत्यप्यत्
परमस्ति” (श्रु उ २।३६), “न एव भावमा नेति नेति” (श्रु उ-
३।१।२६, ३।२।४) इत्यादिरिति ॥

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥ इति ॥

अथा—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुत मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मामनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्मलमसन्निष्टं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहादिमुच्यते ॥
(मनु ६।७६-७८) इति ॥

एतदेव कारिकायाऽप्युक्तम्—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययादिशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति (ईश्व फा ६४)

नास्मीत्यात्मन कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्गनिषेधः । नाहमिति
सादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विवरणम्, अविपर्ययादिशुद्धमिति ।
अतोऽन्तरा विपर्ययेण विप्लुतमित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन
सूत्रे प्रोक्तम् । “विवेकस्यातिरविप्लवा हानोपायः” (पा. सू. २।२६)
इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥ ७५ ॥

विशेषादधिकारिणो विशेषमाह—

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वाद् अभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि
विशेषादधिकारिभेदवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत उत्तमाधिकारम-
भ्यासपाटवेनात्मन सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेकनिष्पत्त्यैव निस्तारो, नान्यथेत्याह—

वाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रहृतयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो

मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धयशान्
प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः ।

विवेकनिष्पत्तिव्यापुनरुत्थानाद् असम्प्रज्ञानादेव भवतीत्यतस्तस्यां
सत्यां न भोगोऽस्ताति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्द-
विवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं भवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकाद्यस्य एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभाष्यव्याख्याजीवन्मुक्तसिद्धि-
रित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति—

दीक्षयैव नरो मुन्येत् निष्ठेन्मुक्तोऽपि त्रिगदे ।

बुलालचममप्यस्यो रिच्छिन्नोऽपि अमेद् पटः ॥

‘मल्लैव सन् प्रमाप्येता’ (वृ उ ४।४९) स्यादिति ॥

भारतीयस्मृतिरपि—

पूर्वाभ्यामवलात् कार्ये न लोको न च वैदिरः ।

अपुण्यपापः मर्मा मा जीवन्मुक्तः न उच्यते ॥ इति ॥ ८० ॥

अनु भवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्व म्यान् नन्नाह—

इतरथान्यपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽध्यपरम्परागतिरित्यर्थः ।
सामान्येनात्मनस्यमहात्मा वेदुर्गद्गोत्तममिदं नो न्यधमेन शिष्य
मपि ध्यानीतुर्गान् । सोऽप्यस्य सोऽप्यस्यमिदं नो न्यधमेन ॥ ८१ ॥

अनु ध्यानेन कर्मस्येव वति कथं जीवन् म्यान् , नन्नाह—

अत्रमगरद् घृतशरीरः ॥ ८२ ॥

बुलालचममिदं नो न्यधमेन कर्मस्येव विदिरकादे वतः
धर्मनि, एयं ज्ञानोत्तरं कर्मोत्पत्त्यापि प्रारब्धकर्मस्येव नो न्यधमेन
शरीरं घृत्या जीवन्मुक्तमिदं नो न्यधमेन ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीर-
धारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो
निरोधपरिणाम' इति (वि० पा० ९) योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः । चिर-
कालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया
लोकेऽप्यनुमवाचेति तत्राह—

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामवस्थापशेषात् तस्य
शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता
नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकाऽऽरम्भमात्रे हेतुत्वात् ।
योगभाष्ये ध्यासैस्तथा व्याप्यातत्वात्, धीतरागजन्मादर्शनादिति
न्यायाच्च (यो सू ३१।२५) । न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति ।
यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वे-
षाम्नि । जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् ।

यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह ।
तत्र । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्या-
संस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये
(४।१) प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥

शास्त्रयाक्यार्थमुपसंहरति—

**विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता
नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥**

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा
निःशेषतो याधिनायाधितसाधारण्येनाविलङ्घ्यं निवर्तते तदैव पुरुषः
कृतकृत्यो भवति । नेतराजीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः नेतरादिति धीप्साऽ-
ध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ॥

प्रोक्त एवं त्रिवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिश्चुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शास्त्रमिन्द्राद्यायिकाज्ञातमुन्नेनेदानीं विवेकज्ञानसाधनानि प्रदर्श-
नीयानतीत्येतदर्थं चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवत् तत्सोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषस्य प्रत्ययिवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्येव तस्योपदेशा-
द्विवेको जायते इत्यर्थः । अथेवमाद्यायिका—कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्ह-
जन्मना पुराणि सारित्वा शयणेन केनचिदुपोषितोऽहं शयन इत्यभि-
मन्यमान आत्मे । न सोऽयं शयना कश्चिद्विद्वत् । प्रयोधयति—न त्वं
शयतो राजपुत्रोऽसौति । अथवा तद्विषये चण्डालाभिमानं त्यक्त्वा
सारित्वा राजमात्रमेवात्मने राजाहमस्मीति । एवमेवादिपुत्रवत्
परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिहिततादुरप्यस्य तस्याज्ञ इति कायणेकोपदेशात्
प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा प्रत्यपुत्रत्वादहमपि प्रतीय, न तु तद्विलक्षण-
समारात्येवं स्वस्वरूपमेवात्मभवत इत्यर्थः ।

तथा गारुड—

यथैह हेममणिना मयं हेममयं जगत् ।

तथैवं जातमीदृशेन जातेनाप्यग्निलं भवेत् ॥

ग्रहारिष्टो द्विजः कश्चिन्मूढोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्वीयं प्राप्तव्यं मन्यते यथा ॥

मायारिष्टमथा जीरो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं प्रप्राप्तिमिति मन्यते ॥ इति ॥ १ ॥

स्त्रीशूद्रादयोऽपि प्राप्तत्वेन प्राप्तव्योपदेशं ध्रुवा एतासां न्यु-
त्तियेतदयंमाद्यायिकातरं दर्शयति—

पिशाचवदन्यार्थोपदेशोऽपि ॥ २ ॥

भर्तृनाथं धातुत्वेन तस्योपदेशेन कियमात्रेऽपि जगदप्यस्य
पिशाचस्य विवेकज्ञान ज्ञानमेवमन्येनामपि भवेद्विषयः ॥ २ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्तव्या । छान्दोग्यादौ श्वेतकेतादिकं प्रत्या-
रुणिप्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

धैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रति-
पादयति—

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमितत्वा-
द्वैराग्येण धिवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भगव्यौ ॥ इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्याएव्यायिको-
क्तदृष्टान्तैर्दर्शयति—

इयेनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकाः सुखी वियोगेन
च दुःखी भवति इयेनवदित्यर्थः । इयेनो हि सामिपः केनाप्यपहृत्या-
ऽऽमिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते । स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखादि-
मुच्यते ।

तदुक्तम्—

सामिपं कुरं जघ्नुर्गलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदामिपं परित्यज्य स मुखं समविदन्त ॥

(भाग ११।१।२) इति ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥

(मनु ६।७८) इति ॥ ५ ॥

'अहिनिर्व्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

१ अत्र चोभाभ्या मूत्राभ्या ब्रह्मोपामकस्य देहत्यागसमये आरब्धदेहस्य
कर्मणः भोगेनैव नाशान् तत्र देहत्यक्तुर्द्विविध्यम् दर्शयति । आद्येन च यः
कर्माधीनः देहपतनमपेक्षते स 'नदीकूल यथा' इत्यादि दृष्टान्तेन दर्शितः ।
द्वितीयेन च ज्ञानकर्मसमुच्चयान् भीष्मादय इव स्वाधीनमृत्युरपि स्वेच्छयैव

यथाहिर्जीर्णो त्वचं परित्यजत्यनायासेन द्वेयबुद्ध्या, तथैव मुमुक्षु-
प्रवृत्तिं बहुकालोपमुक्ता जीर्णो द्वेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम्—
'जीर्णात्यचमिघोरम्' (कूर्मं पु २३६।४०) इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रवृत्त्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह—

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा छिन्न हस्त पुन कौऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं पुनर्नाभि-
म्येतेत्यर्थः । याज्ञवल्क्ये ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं यन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

यियेदस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति ॥ चेद्धर्मोऽपि स्यात् तथापि
तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न वर्तय्यं, यतस्तद् यन्धाय
भवति यियेदधिसमारयतया भरतवत् । यथा भरतस्य राजर्ष्यमपि
हीनानाथहरिणशाकस्य पौदणमित्यर्थः । तथा च जटभरतं प्रवृत्त्य
विष्णुपुराणे—

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

आर्माश्रितः ममात्तक्तं तस्मिन् हरिणपोतके । इति ॥ ८ ॥

बहुभिर्पांगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्कयत् ॥ ९ ॥

बहुभिः सङ्गो न पार्यः । बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या बलदो
भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीशङ्कानामभ्योम्वसङ्गेन क्षणस्फातो
भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्राभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्राभ्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एवाकिनैव स्थानव्यभि-
त्यर्थः । तदुक्तम्—

यामे बहूनां कल्हो मोदानीं द्वयोःपि ।

एक एव चरेत् तस्मान्न द्रुमार्या इव कद्वयम् ॥

(मातृ ११।१।१०) इति ॥ १० ॥

देहः स्थितिः मर्त्यः 'बुद्धिः सा तदुच्यते' इति द्रष्टव्यं प्रवृत्तिः ।
तद्वत् च धनवद्गोपायं प्रवृत्तिः इति—

यामासि वीर्णानि यथा विज्ञेयं नवानि नृपः हि नृपः नृपानि ।

नवा वीर्णानि विज्ञेयं वीर्णानि नवानि नवानि नृपः ।

आशा वै वक्ष्यन्निरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।
म्लाने वक्ष्यन्निरादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥

(यो. वासि २।१५।९)

इति वचनाग्निराशता योगिनालुष्टेयेत्याह—

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गलावत् ।
यथा पिङ्गला नाम वेद्या कान्तार्थिनी कान्तमलब्ध्वा निर्विण्णा सती
विद्यायाशां सुप्तिनी बभूव, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम्—

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुखाप पिङ्गला ॥

(भाग ११।८।४४) इति ।

नन्याशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् । सुखं तु कुत ? साधना-
भावादिति । उच्यते । चित्तस्य सर्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुख-
माशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति । तेजःप्र-
तियद्भजलक्षैत्ययदिति न तत्र साधनापेक्षा । एतदेव चार्थं सुखमि-
त्युच्यते इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्योऽन्यथैव तदु-
पपत्तेरित्याह—

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तम्—

गृहारम्भो हि दुःसाय न सुहाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेदम् प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो मुख्यमर्थं सार एव ग्राह्योऽन्यथाम्युपगमचादादिभिरं-
शतोऽसारभागेऽन्योन्यविरोधेनार्थवाट्येन चैकप्रताया असम्भवा-
दित्याह—

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं पट्पदवत् ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम्—

अणुम्यथ महद्म्यथ श्लाघेम्यः कुशलो नरः ।

मर्षतः मारमादद्यात् पुण्येभ्य इव षट्पदः ॥

मार्कण्डेयपुराणे च—

मारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थमाधरम् ।

ज्ञानाना बहुता येषा योगमिन्द्ररी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्त्वपितथरेत् ।

अर्नो कल्पमहस्त्रेषु नैव ज्ञानमशप्नुयात् ।

(मार्क पु. ४१।१८-१९) इति ॥ १३ ॥

साधनानन्तरं यथा तथा भवतु, एकाग्रनयैव समाधिवाहनद्वारा विजृम्भमाशङ्करो निष्पादनीय इत्याह—

उपकारवन्नेकचित्तस्य समाधितानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येपुकारस्य पार्श्वे रामो गमनेनाऽपि न दूरयन्तरनिरोधो दीयते एवमेकचित्तस्य सर्वथाऽपि न समाधिद्वानिर्दूरयन्तरनिरोधशक्तिर्भवति । ततश्च विषयान्तररतज्ञारामाद्ये एवेय-
साशङ्करोऽप्युदयं भवतीत्येकाग्रता कुर्वन्निश्चयः । तदुक्तम्—

तदेवमान्मन्यरुद्धचित्तं न वेद् किञ्चिद्विहितं न ।

यथेदुक्तरो नृपतिं नजन्तमिषीं गतान्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

(भाग १।१।१३) इति ॥ १४ ॥

एतया शरीरं शान्त्यन्ताच्छात्रवृत्तियमो वृथा लक्षणे । तदा ज्ञानाऽतिगन्तव्यार्थक्यं योगिनो भवतीत्याह—

गृहनिघमल्लुब्धनादानर्थक्यं लोकयत् ॥ १५ ॥

यः शास्त्रेषु गृहो योगिनो निघमल्लुब्धोऽहने ज्ञाननिष्पत्त्याद्योऽर्थो न भवति लोकयत् । यथा लोके भिक्षापादौ विदित्यप्यशोका लक्षणे तत्परिनिर्दिष्टं भवति, तद्वदिदं । अशङ्कया प्रानरतार्थेया लक्षणे तु । ज्ञाननिघमः ।

अपेक्षितकर्मो तु केवलं भग्नौ स्थितः ।

भग्नभूतशरीरोके भग्नचारीति कथ्यते ॥

(भा भाष्य प. २६।१६)

इति मोक्षधर्मादिभ्यः घसिष्ठादिस्मृतिभ्यश्च । अत एव विष्णुपुराणादौ ब्रूया कर्मत्यागिन एव पापण्डितया निन्दिता—‘पुंसां जटाधारणं मौण्ड्यवतां ब्रूयैवे’ (वि पु ३।१८।१०३) त्यादिनेति ॥ १५ ॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थस्यमाह—

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेक्याश्चेयमाख्यायिका—“कश्चिद् राजा मृगयां गतो विपिने सुन्दरीं कन्यां ददर्श । सा च राजा भार्याभावाय प्रार्थिता ‘समयं चके । यदा मह्यं त्वया जलं प्रदृश्यते तदा मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रीडया परिभ्रान्ता राजानं पप्रच्छ, कुत्र जलमिति । राजापि समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् । तदा सा भेकराजदुहिता कामरूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश । ततश्च राजा जालादिभिरन्वित्यापि न तामधिन्दति”ति ॥ १६ ॥

श्रवणयद् गुरुवान्यमीमांसाया अप्याउदयरुत्वे इतिहासमाह—

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाहते

विरोचनयत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवान्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः । तं विना उपदेशाफयश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति । प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये (छां उ ८।७८) विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वधुतेरित्यर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नानारूपैरर्थः सम्भाषणा । अत्रण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽविभागश्चेति ॥ १७ ॥

अत एव च परामर्शो दृश्यते इत्याह—

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयो परामर्शः । तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये परामर्शः इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः । (छां उ. ८।७।१२) ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्त्तव्येत्याह—

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा मिद्धिर्बहुकालात्

तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्यैवान्यस्यापि गुरौ प्रणतिवेदाध्ययनसेवादीन् कृत्वैव सिद्धिस्तत्त्वार्थसफूर्तिर्भवति, नान्यथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता धर्माः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

(श्वे उ ६।२३) इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐद्विकसाधनादेव भवनीत्यादिर्ज्ञानोदये कालनियमो नास्ति,
वामदेववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरोपसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा
ज्ञानोदयस्य तथाभ्युपगम्यतेत्यर्थः । तथाच धृति-‘तद्वैतत् पश्यन्नुपविर्ता
मदेव प्रतिपेदेऽहं मनुरभव सूर्यश्चेति तदिदमप्येताद्वि य एवं वंशऽहं
ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादिरिति (शृङ्ग अ १ भा ४ मन्त्र १०) ।
अहं मनुरभरमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणभेदपरं, सर्वव्यापकनाशयप्रत्य
तापरं वा । ‘सर्वं समाप्नोषि तनोऽस्मि सर्वं’ इत्यादिस्मरणात्
(गी १।४०) । स इदं सर्वं भवतीति स्वीयाधिकपरिच्छेदस्याप्यन्तो-
च्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु स्वगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वधरणात् तत एव ज्ञानं
भवित्येति, किमर्थं पुनरमुष्मयोगचर्येति ? तत्राह—

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण

यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

तिद्विरित्यनुपपद्यते । अध्यस्तरूपे पुनराप्या ब्रह्मविष्णुब्रह्मादीनां
मुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादितोऽवप्राप्तिक्रमेण सत्यमुद्धिद्वारा वा ज्ञान
निष्पत्तिर्न नाशान् । यथा याज्ञिकानामित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादितोऽवप्राप्तपर्यापि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम इत्याह—

इतरलाभेऽप्यागृप्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन इतरस्याप्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकापर्यन्तस्य लाभेऽप्या-
गृप्तिरस्ति । कुत ? देवयामपयेन ब्रह्मलोका गतस्यापि यूपभक्षणधराऽ
भरयोविद्रुपाग्निपञ्चके पञ्चागृप्तिर्न जन्मभयणान् । उक्तोऽप्यपञ्चम-
पाठके ‘भर्ता वापतोऽहो गीतमाग्नि’ (छां अ ५ वं ४ मं १) इत्या
दिनेत्यर्थः । यच्च ब्रह्मलोकादनागृप्तिप्राप्त्यर्थं (पि भा ४।४।३-७२),
तत् तत्रैव प्राप्तेर्नाप्यप्राप्तपुनराग्नियपकमिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्पत्तिर्विरलस्यैवेत्यत्र निदर्शनात्—

विरत्तास्य ज्ञानानुपादेयोपादानं ह्यगशोरयत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सार-भूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव, न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह—

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽतिशयो हानकाष्ठा येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति हंसवदे-वेत्यर्थः । यथालर्कस्य दत्तान्नेयसङ्गममात्रादेव सूर्यं विवेकं प्रादुर-भूदिति (मार्क पु अ ३८-४३) ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह—

न कामचारित्वं रागोपहृते शुकवत् ॥ २५ ॥

रोगोपहृते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः । शुकवत् । यथा शुक-पक्षी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति, रूपलोलुपैर्वन्धनमयात्, तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह—

गुणयोगात् घट्टः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद् घट्टः स्यात्, शुकवदेव । यथा शुकपक्षी व्याधस्य गुणै रज्जुभिर्वद्धो भवति, तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्वद्धो भवति, शुकवदित्यर्थः । अत्रैयोक्तं सौभरिणा—

स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्थाय महाविधित्माः ॥

(वि पु. ४।२।४८) इति ॥ २६ ॥

वैराग्यस्याप्युपायम् अवधारयति द्वाभ्याम्—

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुने. सौमरेभोगाच्च रागशान्तिरभूत्, एवमन्येषामपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणेव—

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति निज्ञातमिदं मयाद्य ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥

(वि पु ४।२।४७) इति ॥ २७ ॥

अपि तु—

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयो प्रवृत्तितत्कार्ययो परिणामित्यदु स्वात्मकत्वादिदोषदर्शना-
देव रागशान्तिर्भवति, मुनिवदेत्यर्थः । सौमरेर्हि सकृदोषदर्शनादेव
सद्वैराग्यं श्रूयते—

दुःखं यदेवं स्मरीरजन्म तथार्द्धमख्यं तदिदं प्रयुतम् ।

परिग्रहेण क्षितिपातमज्ञानां सुतरनेर्द्धुलोक्तं तत् ॥

(वि पु ४।३।४९) इति ॥ २८ ॥

सगादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह—

न मलिनचेतस्युपदेशधीजमरोहोऽजयत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य र्धाजं तस्याङ्कुरोऽपि सगादिमलिनचित्ते
नोत्पद्यते, अजयत् । यथाऽजगाम्नि नृपे भार्वाशोऽमलिनचित्ते घनि
ष्टेनोक्तस्याऽप्युपदेशधीजस्य नाङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना—

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणयत् ॥ ३० ॥

भाषातत्त्वानामपि मलिनचेतस्युपदेशात् जायते, विषयान्तरसंज्ञा
रादिभिः प्रतिपन्थान् । यथा मलं प्रतिबिम्बान्मलिनदर्पणेऽर्था न प्रति
बिम्बयति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि पादुकाश्चिच्छिन्नानं जायेत, तथाऽप्युपदेशानुरूपं न भवेदि
त्याह—

न तल्लस्यापि तद्रूपता पट्टजयत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशाज्ञानस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न भवति । ताम्र
श्चेजानप्रसोधान्, पट्टजयत् । यथा धीजस्योत्तमस्यैव पट्टदोषाद्
धीजापुरुषता पट्टजस्य न भवति, तद्वदित्यर्थः । पट्टस्यानीपं क्षिप्य
चित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु प्रसक्तोऽदिप्येभ्यर्षेणैव पुरुषार्थतामिदृश्या विमर्शमेवापता
प्रधानेन मोक्षाय छान्तिस्तद्वदन्, तस्याह—

न भूमिगोमेऽपि गृन्तृन्यतोपास्यमिद्वियदुपास्य-

मिद्वियत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति, क्षयातिशयदुःखै-
रनुगमात्, उपास्यसिद्धिवत् । यथोपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेऽपि
न कृतकृत्यता । तेषामपि योगनिद्रादौ योगाम्यासश्चवणात् । तथैव
तदुपासनया प्राप्ततदैश्वर्यस्यापीत्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीप्साऽ-
ध्यायसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकामिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिन्नुनिर्मिते, कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

स्वशास्त्रसिद्धान्तं पर्याप्तं । इतः परं स्वशास्त्रं परेषां पूर्णपक्षानपा-
कतुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्राद्यादिसूत्रेऽध्ययनेन (मां मृ.
१।१) यन्मङ्गलं कृतं तद् व्यर्थमित्याक्षेपं समाधत्ते—

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शना-

च्छ्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धिरित्यर्थः ।
इति शब्दो हेत्यन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥

ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं (सां. सू. १।९२) तद्योपपद्यते, कर्मफल-
वाप्तया तत्सिद्धेरिति ये पूर्णपक्षिणस्तान्निराकरोति—

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलव्यपरीणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता ।
आयदयकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य फलवात्सल्यमपि न घटत इत्याह सूत्रैः—

स्योपकारादधिष्ठानं लोकयत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृस्य स्योपकारार्थमेव लोकयदधिष्ठानं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथरथीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह—

लौकिकेश्वरयदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारमयीकारे लौकिकेश्वरयदेव सोऽपि संसारी
स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रमत्तादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथैव भगवत्सिद्ध्याशङ्क्याह—

परिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारभरवंऽपि यद्वेश्वरमिदं तर्गाद्युत्पन्नदुर्गं परिभाषामात्र
ममाकमपि भयतामपि स्यात् । संगतिरित्याप्रतिदनेच्छत्ययोर्विरोधा-
दित्यर्थेभ्योऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमाह—

न रागादने तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च राग विना नाधिष्ठातृत्वं सिद्ध्यति । प्रवृत्तौ रागस्य प्रति-
नियतकारणत्वादित्यर्थः । 'उपकार इष्टार्थसिद्धिः, रागस्तूत्कटेच्छेति न
पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीश्वरे, तत्राह—

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् । ततश्च तै
सिद्धान्तद्वानिरित्यर्थः ।

किञ्च प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति,
अन्योऽन्याध्यात् । नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तम्, श्रुतिस्मृति-
सिद्धसाम्यावस्थानुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते । तथा—
ऐश्वर्यं किं प्रधानशक्तित्वेनास्मद्भिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेतन-
सम्यग्भात् ? किं वाऽयस्कान्तमणिघट् सन्निधिसत्तामात्रेण प्रेरकत्वा-
दिति ॥ ७ ॥

तत्रार्थं पक्षं दूषयति—

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मसङ्गापत्तिः ।
तथाच 'स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष'
(षु आ उ ४।३।१६) इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्त्ये त्वाह—

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तघट् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्छेतेनैश्वर्यं, तर्हि सर्वेषा-
मेव तत्तत्सङ्गेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषेणैश्वर्यमस्मद्भिप्रेतमेव सिद्धम् ।
अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदादिसर्जनादिति । ततश्चैक एवै-
श्वर इति भवत्सिद्धान्तद्वानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेन तेऽसत्तर्का एव, अन्यदेवं
विधासत्तर्कसदृशै प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति । तत्राह—

१ ननु तृतीयमूत्रे यदुक्तं स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानमिति तदेव
चाम्बि-मूत्रे 'न रागादने तत्सिद्धिः' इति उक्तं तथा च पौनरुक्त्यमन उपकार-
रागयोर्भेदं दर्शयति ।

प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

नत्सिद्धिर्नित्येभ्यरे नात्र प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानशब्दादेर प्रमाले
यत्तत्त्वे । ने च ॥ सम्भवन इत्यर्थः ॥ १० ॥

असम्भयमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम्—

सम्बन्धाभावात्तानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः । अभावाऽसिद्धिः । तथा च महदादिकं स्वतत्त्वं
कार्यस्यादित्याद्यनुमानेऽप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वमिदं नेऽभ्यरेऽनुमान-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽपि शब्द इत्याह—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति, न चेतनकारणत्वे । यथा—

“अजमेवां लोहितशुक्लवर्णां यदा प्रजा सृजमानां सरुपाः” ।

(श्वे. उ ४।९) ।

“तदेदं तदंभ्यास्तमानां तन्नामरुपाभ्यां व्यामिश्रितं” (वृ भा
उ १।४।७) इत्यादिरित्यर्थः ।

या च ‘तदक्षतं बहु भ्यामिग्यादिद्वयेननकारणनाश्रुति (छा उ
६।२।३) सा सर्गादायुत्पन्नस्य महत्तरोपाधिकस्य महापुरुषस्य जग्य-
ज्ञानपरः । किं या बहुमयनानुरोधान् प्रधान एव कूट स्थितिरनीतिर्यद्
गौणी । अस्यथा ‘माक्षी येता केयलो निर्गुणदत्ते’ (श्वे उ ६।११)
इत्यादिभुर्युत्तापरिणामित्यस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति ।

अयं चेऽभ्यरप्रतिषेध ऐश्वर्ये चैराग्यार्थमोऽजरहानं विनाऽपि मोक्ष
प्रतिपादनार्थं च प्रौढियाद्मात्रमिति प्रमेय (वृ भा १।९७) इत्याग्या
तम् । अथवा लीयस्याकृतस्येभ्यरनित्यस्यादेर्गोणस्य कल्पनागौरवम् ।
धीपाधिकानां नित्यज्ञानेऽप्रादीनां महदादिपरिणामानां व्याप्तीकारेण
कौटम्ब्याद्युपपत्तेरित्यादिकं प्रथमोमानायां (विश्व भा १।१।४-६)
द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नायिघातो बन्ध इति (मां वृ १।२०) यन्मिज्जग्निन प्रथम
पादे, तत्र परमनं विस्मरतः प्रवृत्तेन दूषयति—

नायिग्राह्यतियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परं प्राहुः—प्रधानं मास्ति, किन्तु प्रधानादयानाययिघाऽऽग्या

शक्तिश्चेतने तिष्ठति । तत एव चेतनस्य बन्धस्तन्नाशे च मोक्ष-इति । तत्रेदमुच्यते—नि सङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षात् सम्भवतीति । अविद्या ह्यन्यस्मिंस्तदाकारता । सा च विकारविशेषोऽधिकार-हेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः, तथा चापरमार्थिकत्वान्न तथा सङ्ग इति, तत्राह—

तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वम् । अनयमथा वेति शेषः ॥ १४ ॥

ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह—

न बीजाङ्कुरयत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवदनवस्था न सम्भवति, पुरुषाणां संसारस्याऽविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुपुण्यादावभावश्रवणादित्यर्थः । 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती' (बृ. आ. ३. २।४।१२) त्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धिवृत्त्यभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारशून्यं चिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्मादविद्याप्याविद्यकीति वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥

नन्वस्माकमविद्या पारिभाषिकी, न तु योगोक्ताऽनात्मन्यात्म-बुद्ध्यादिरूपा, तथाच भवतां प्रधानवदेवास्माकमपि तस्या अस्त्रण्डा-नादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताह्वानिरित्याशङ्कायां परिकल्पितम-विद्याशब्दार्थं विकल्प्य दूषयति—

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मवाद्यप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाशतया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते, विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अवाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्यावैफल्यम् । अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पश्चान्तरं दूषयति—

विद्यावाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा सति

जगत प्रकृतिमहदाद्यद्विलक्षणस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात् । 'अथात आदेशो नेति नेति । (वृ भा उ २।३१) असृष्टमनसि' (वृ भा उ ३।८।८) त्यादिश्रुतिभिर्मिथ्याज्ञानस्येव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि थापित त्यादित्यर्थः । तथा चापिलक्षणस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्या-
नाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानादयत्वं चाविद्यात्वं
यस्तु न शक्यते । विद्यानादयत्वेन विद्यानादयप्रहान्मग्नपादात्मा
अथादिति ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्यम् ॥ १९ ॥

अथानु या यथाकथञ्चिद्विद्यायाध्यत्यमेवाविद्यात्वं । तथापि
सादृश्यमनुन सादित्यमेव पुण्येषु, न त्वनादित्य सम्भवति । 'विज्ञान
घन घवे' (वृ भा उ १।४।१०) त्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रत्ययादौ पुरुषस्य
चिन्मात्रस्यसिद्धेरित्यर्थः ।

अस्मिन्मते च प्रत्यये पुरुषस्याऽऽसत्सारित्येऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधान
संयोगात् पुनरर्थ उपपादितः । तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भयाया-
यियेष एव धामनादृष्टाद्वारा निमित्तमित्यभ्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शनो-
क्तादन्या नास्त्यविद्या (यो सू ५।१) । सा च बुद्धिधर्म एव, न
पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिर्गति यदुक्तं, तत्र परपूर्ण-
पक्ष समाधत्ते प्रघट्टकेन—

न धर्मापलापः प्रवृत्तिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति । प्रवृत्तिकार्येषु वैचित्र्या
ऽभ्ययानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह—

श्रुतिलिङ्गादिभिस्मत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन त्यादिभूते (वृ भा
३ भा २ मं १३) 'म्यर्गकामोऽभ्यमेधेन यजेते' (या धौ सू १०।१।१)
ति विध्यादिरुपाद्विज्ञाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तस्मिन्निर्दिष्टमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षमायादमोभिर्दिगिति परम्य हेतुप्रामाणीकरोति—

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्भस्त्वभाव इति नियमो नास्ति ।-प्रज्ञापान्तरेणापि वस्तुनां विपर्याकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्मनपि साधयन्ति—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मेऽप्येवं प्रज्ञागान्तर्यः ॥ २३ ॥

ननु विध्यन्यथानुपपत्तिरुपयाऽप्यपत्या धर्मसिद्धिः, सा च नात्य-
धर्म इति कथं धौनलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्नन्तराह—

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समाननुभयोः ॥ २४ ॥

यतः समाननुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति 'परद्वाराद्य गच्छेदिति
निर्गन्धविध्यदेशेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरगतां धर्मादिनत्वेन परि-
पानायापत्तिरित्याशङ्कां परिहरति—

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनान् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैरोपिज्जालोकाः सर्वे अन्तःविशेषगुणा गृह्यन्ते ।
न चैवं प्रत्ययेऽन्तःकरणमायाद्वर्णादिकं एव विष्ट्वन्विति वाच्यम् ।
आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशमावात् । अन्तःकरणं हि कार्य-
कारणोभयकपनिनि प्रागेव व्याख्यानम् । अतः कारणत्वस्ये प्रकृत्यंश-
विशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं निष्ठवतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । प्रकृतिकार्यवैविध्यवृत्त्यादेष्ट धर्मादिसिद्धिरिति
यदुक्तं, तदपुनरुक्तम् । त्रिगुणान्तरप्रकृतैस्तत्कारिणां च भवतां धर्मैव
बाधात् । 'साक्षां चेता केवलतो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११), 'अथात
आदेशो नेति नेति' (श्वे. उ. २।३६), 'अशाब्दनस्पर्शानुरूपमन्तरं तथाऽ-
रसं निन्दमगन्धवच्च यद्' (कठ उ. १।३।१५) इत्यादिना । 'न निरोधो
न चोत्पत्तिः' (भाण्डू. का. २।३२), 'वाच्यरन्मनं विकारो नानन्देयं
नृत्तिकेत्येव सत्यं' (छां. उ. ६।१।४) नि स्यादेव चेति । तदेवम्
परिहरति—

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां तत्कर्माणां च सुखादीनां, तत्कार्यानामपि
मदृशदीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः । किन्तु संसर्गन एव वेदने बाधोऽ-

यस्योप्यथाधवत् । तथा कालत एवावस्थादिमिथ्याधो गुणाद्यविल-
परिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तुन पुन म्यरूपत एव बाधो न भवति, म्यन्मनोरथादिपदार्थ-
घदित्याकाङ्क्षायामाह—

पञ्चावयवयोगात् सुखमंवित्तिः ॥ २७ ॥

अथ विशिष्य पक्षीकरणाय विनादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य
प्रद्वणं सर्वविषयोपलक्षकम् । सुखादिमंवित्तिरिति पाठस्तु समीचीन ।
पञ्चावयवाश्च म्यायस्य प्रतिष्ठादेत्दाहरणोपनयनिगमनानि । तेषां
योगान्मेलनात् सुखाद्यविलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगधायम्—सुखं
सन् अर्थमियामारित्यात् । यद्यर्थक्रियाकारि तन् मत्, यथा चेतन ।
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं, तस्मात् सद्धिः । चेतनाना चाधि-
कारित्येऽपि विषयप्रकाश एवाऽर्थक्रियेति । भास्तिकं प्रति च व्यति
रूप्यनुमान कर्तव्यम् । तत्र च दादाष्टकादिदृष्टान्त इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षानिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति, व्याप्त्वरथाद्यमिद्वेति धार्याक
पुन शङ्कते—

न सकृद्ब्रह्मणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

मदत् नद्वचारप्रदणान् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिद्ध्यति । भूयस्य
द्याननुगतम् । अतो व्याप्तिप्रदासम्भवाप्रानुमानेनार्थमिद्विरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

नियतधर्ममाहित्यमुभयोरैकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्ममाहित्यं धर्मताया माहित्यम् । मद्वचार इति यापन् । तथा
द्योमयो माध्यमाधनयोरैकतरस्य माधनमात्रस्य वा नियत धर्ममि
द्यरितो य मद्वचार स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति सम्प्रत्ययानिपते
प्रोक्तं, नियमध्वानुहृतनर्ण प्राह इति न व्याप्तिप्रदाऽनन्वय इति
भातः ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्यदयमात्राकत्यादिकपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह—

न तत्त्वान्तरं यस्तु कल्पनाप्रसक्तः ॥ ३० ॥

नियतधर्ममाहित्यानिरिता व्याप्तिर्न भवति । व्याप्तिग्राहकस्य
यस्तुतोऽपि कल्पनाप्रसक्तात् । अग्न्यामिन्नु सिद्धयस्तुन एव व्याप्तिग्य
मात्रं कल्पनमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमनमाह—

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्याचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तर-
मेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावद्द्रव्यस्थापितया न
व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि घट्टद्यव्याप्यत्वात् । देशान्तर-
गमनेन च सा शक्तिर्नाश्यत इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । स्वमते
तत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादावास्ताशक्तिर्व्यापकता
ऽऽधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्याधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते, व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव
व्याप्तिरस्तु । तत्राह—

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । घट-
फलश इति चत् बुद्धिर्व्याप्येत्यत्राप्यर्थभिदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति षक्तये
शक्तिपदोपादानं व्याप्तेर्व्याप्यधर्मतोपपादनाय ॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं मध्यमेव विवृणोति—

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यानप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह—

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति । स्वरूपशक्तिमात्रं तु तस्य लक्षण-
न सम्भवति, छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदानीमपि व्याप्यता-
पत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु छेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति
भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते, तर्हि
धूमन्य घट्टयाधेयत्वाभावाद्द्रव्यव्याप्यतापत्तिरिति । तत्राह—

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्यासित्यसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध
एव, समानन्यायात् युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुममस्तु नानार्थ
शब्दवत्तदोपायः । एवं स्वमतेऽपि नानाविधमद्वारा एव व्याप्तयो
योध्या । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुमम स्यादिति
वाच्यम् । तृणारणिमण्यादिवत् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चाय
यत्रयोगाद् गुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचने
नानुमानप्रामाण्ये बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चायवकपदशब्दस्य हानजनकतयोपपत्तये शब्दशक्त्यादि
निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्तये -

वाच्यवाचकभावः सम्यन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यतायया शक्तिः शब्दे वाचकतायया शक्तिरस्ति सैव तयो
सम्यन्धोऽनुयोगितायम् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिमाहवाक्याह—

त्रिभिः सम्यन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

भासोपदेशो-वृद्धव्ययद्वार-प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्- इत्येतै
त्रिभिस्तत्सम्यन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिः प्रद्व कार्ये एव प्रयतीति नियमो नास्ति लोके कार्येवद्
कार्येऽपि वृद्धव्ययद्वारादिदर्शनादित्यर्थः । यथा हि सामान्येतर्यादि
कार्यपरत्वात्तयाद् वृद्धस्य गद्यानवनादिभ्यद्वारो दृश्यत इति, मिदार्थं
शब्दप्रामाण्यमिदौ च धियेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥ ३९ ॥

अनु मयनु लोके सिद्धे शक्तिप्रदोऽर्थप्रत्ययादिदर्शनाद् येदे नु कार्यं
भविष्यत्यकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति । तत्राह—

लोके न्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्त्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुमानेनैव वेदार्थप्रतीतिः ।
न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना, य एव लौकिकान्त एव वेदिका
इति व्याप्यात् । अतो लोके मिदार्थपरत्वमिदौ वेदेऽपि तम् मिदपरत्वा-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

अत्र शङ्कते—

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देवस्य तदर्थस्याऽप्यतीन्द्रिय-
त्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिरातोपदेशादिभिर्वैदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति । वेदस्या-
पौरुषेयत्वेन तदर्थेष्वातोपदेशाऽसम्भवात् । तथा वेदार्थस्याऽतीन्द्रिय-
तया न च बृहदव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य च ग्रहीतुम-
शक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्रातीन्द्रियार्थत्वमाहौ निराकरोति—

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तत्र । यतो देवनोद्देष्टव्यकद्रव्यत्यागादिरूपस्य यज्ञदानादेः
स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं, वैशिष्ट्यात् प्रकृष्टफलकत्वात् ।
यथादितं वेष्टादिरूपत्वात्तत्रातीन्द्रियम् । न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य-
धर्मत्वं, येन वेदविहितस्यातीन्द्रियना स्यादित्यर्थः । ननु तथापि देव-
ताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थता-
च्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यद्योक्तमपौरुषेयत्वेनातोपदेशाभावा इति, तदपि निराकरोति—

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदाना स्वाभाविकौ याऽर्थेषु शक्तिरस्ति सैवात्म-
वृद्धपरम्पराभिर्व्युत्पत्त्याऽस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपा व्यवच्छिद्यते
शिष्येभ्योऽन्तराद् व्याप्त्योपदिश्यते, न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं
सङ्केत्यते, येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां
स्यात्, तत्राह—

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः शक्ति-
ग्रहो भवति । साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ।
विशेषस्त्वतीन्द्रियोऽपूर्य एव वाक्यार्थः । न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्यते
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगत विशेषमवधारयति—

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

'स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेषानात् त्रयो वेदा अजायन्ते'त्यादि श्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यतायाश्चानि च सजानीया नुपूर्व्याप्रवादानुच्छेदपरानि ॥ ४५ ॥

तद्वि किं पीरुयेया वेदा. ? नेत्याह—

न पीरुपेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिवेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपर. कर्ता भवत्यित्याकाङ्क्षायामाह—

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवमुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धमस्त्यनया नित्यिज्ञापनपञ्चोऽपि योत्तरागत्यान् सहस्रज्ञानवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्त्यन्यद्वैतपादेषा-
योग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्येयमपीरुयेयत्वाधित्यत्यमेवागतं, तत्राह—

नापीरुपेयत्वाधित्यत्यमदुरादियत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

नन्यदुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादियत् पीरुयेयत्यमनुमेयं, तत्राह—

तेषामपि तस्योमे दृष्ट्याधादिप्रसरितः ॥ ४९ ॥

यत् पीरुयेयं तच्छरीरजन्यमिति ध्यातिलोके दृष्टा । तस्या पाधा-
दिरय सति ध्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

मन्त्रादिपुरुषोत्तरितरथादेदा अपि पीरुयेया एवेत्याह—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि नृत्तबुद्धिरुपजायते तत् पीरुपेयम् ॥ ५० ॥

एष इयदृष्टेऽपि यस्मिन् यस्तुनि एतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकस्य बुद्धिर्जायते
तदेव पीरुयेयमिति दृष्टव्येन इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न पुरुषो
त्तरितनामात्रेण पीरुयेयत्यम्, ध्यातप्रव्याप्तयोः सुषुप्तिकालीनयो
पीरुयेयस्य यदावतामायान्, किन्तु बुद्धिपूर्वकमेव । यदास्तु नि ध्यात
यदेवावृष्ट्यादबुद्धिपूर्वका एव स्य यस्मिन् नृत्तज्ञानं स्यमेव भवति ।

यतो न ते पौरुषेयाः । तथा च श्रुति “तस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेद” (बृह उ २।४।१०, ४।५।११) इत्यादिरिति ॥५०॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छ्रुतवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्यं न स्यात्, तत्राह—

निजशक्त्यभिन्न्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिस्तस्या मन्त्रा-
शुद्धेवादायभिन्न्यक्तेरुपलम्भादस्मिन्वेदानामेव स्वत एव प्रामाण्यं
सिद्ध्यति, न च श्रुत्यर्थज्ञानमूलरूपादिनेत्यर्थः । तथा च न्याय
सूत्रम्—“मन्त्राशुद्धेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमिति” (अ २ भा १
सू. ६९) । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध इति प्रतिज्ञाया न्यायेन सुखादि-
सिद्धेरित्येको द्वैतुरुपन्यस्तः, प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥

साम्प्रतं तस्यामेव द्वैत्वन्नत्माह—

नासतः ख्यान नृशृङ्खल ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमात्रावपि
तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते । नृशृङ्गादी-
नामभानादित्यर्थः । तथाच ब्रह्मसूत्रम्—“नाभाव उपलब्धेरिति”
(अ २ भा २ सू २८) । शुक्तिरजतस्वप्नमनोरथादी च मन परिणाम-
रूप एवाऽर्थं प्रतीयते, ‘नात्यन्तासन्निति’ वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेव गुणादिरत्यन्तं सन्नेव भवतु । तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्त-
पदवैयर्थ्यमिति । तत्राह—

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम्, विनाशादिकाले बाधदर्श-
नात् । चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च । ‘अथात
आदेशो नेति’ (बृह उ २।३।६), ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ (बृह उ.
४।४।१९), ‘यत्र देवा न देवा माता न मातेत्यादि’ (ब्रह्मोप २)
श्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्भ्यां भिन्नमेव जगद्भवतु । तथाप्यत्यन्तबाध-
प्रतिषेधोपपत्तिरिति, तत्राह—

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तदभा-
यान् । सदसद्भिन्नवस्तुप्रसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टानुसारेणैव वक्ष्यमाया
औचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा, नेत्याह—

नान्यथाख्यातिः स्वयचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्त्वन्यरूपेण भासत इत्यपि न युक्तम्, स्वयचोव्याघातात् ।
अन्यथाअन्यरूपस्य नृशृङ्गमुस्यस्त्वमन्यथा शब्देनोच्यतेऽन्यथा च तस्य
भानमुच्यत इति स्वयच एव व्याहृतम् । असतो भानासम्भवस्या-
न्यथाख्यातिवादिभिरपि यत्तनादित्यर्थः । पुरोयत्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र
तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्वमिति भावः । नच सर्वत्रासतो भाने
सामग्री न सम्भवति, सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः कश्चित् सत्तामात्रम-
पेक्ष्यत इति वाच्यम् । अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुस्यसम्भवा-
दिति ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विवृण्वान स्यसिद्धान्तमुपसंहरति—

सदसत्ख्यातिर्याधायाघात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनाम् । कुतः ? बाधायाधान् । तत्र
स्वरूपेणाबाध सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् । संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां
चेतन्येऽस्ति । यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत् । तथायस्याभिरपि
बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि
निषेधयुद्धिविपर्ययम् । असत्त्वं स्वभायः । सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति ।
न च सदसत्त्वयोर्विरोध इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनाविरोधान् । यथाहि
लौहित्यं विभ्यरूपेण सन्, स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चानद्वि-
दम् । यथा वा रजन धनिष्ठीधीत्यरूपेण सत्, शुक्रपत्यस्तकूपेण
धासन्, तथैव सर्वे जगत् स्वरूपेण सन्, चैतन्यादायप्यन्यरूपेण
चानद्विती । तदुक्तम्—

अर्थे सन्नियमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य मग्नेऽनर्थागमो यथा ॥ इति

एवमेवावगम्यभेदेनावि सदसत्त्वमपि रूढम् । यथाहि नृशृङ्गादि-
प्रकटाद्यस्याभि सन्नप्यङ्गुलाद्यस्याभिरनन् भवति, तथैव प्रवृत्त्या-
दिक सद्वनद्वात्मनमिति । तदुक्तम्—

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

(वि पु १।२।९) ॥ इति ॥

एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसामाप्त्ये योगवार्तिके (२।१२) च प्रपञ्चित-
मिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्तः, इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागत आगन्तुक-
तयान्ते प्रस्तूयते—

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट
इति योगैरभ्युपगम्यते । कम्बुग्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवय-
वीय । स च शब्दविशेषः पदास्योऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते ।

स शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः
किं प्रतीयते, न वा ? आद्ये येन वर्णसमुदायेनालुपूर्वाविरोपविशिष्टेन
सोऽभिध्यज्यते, तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गदुना तेन । अस्त्ये
त्वन्नातस्फोटस्य नास्त्यर्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्थो स्फोटकल्पने-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं चेदानीं नित्यत्वं प्रतिषिद्धमिदानीं वर्णनित्यत्वमपि प्रति-
षेधति—

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णनित्यत्वं न युक्तम् ।
उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा च
तज्जातीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्ते
रिति ॥ ५८ ॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्योभिव्यक्तिस्तन्मात्र
मुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो, दीपेनेव घटस्येति ॥ ५९ ॥

परिहरति—

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिर्यधनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभ इत्युच्यते

तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशान्तरात् च सर्वकार्याणामेवेति सिद्ध-
साधनमित्यर्थः । यदि च यत्तमाननया सत एव ज्ञानमात्ररूपिणी
अभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादीनामपि नित्यतापत्तिः । कारणवशादप्येव
ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥

“आत्माऽद्वैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्धमात्माऽ
द्वैतनिरासः पुनरात्म्ये—

“नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योन्यं भेदजाक्ययद्भेदवाक्यान्पि सन्ति, तथापि
नाऽद्वैतं नात्यन्तमभेदः । “अजादिवाक्यस्यै” प्रकृतिरत्यागाऽस्यागादि
लिङ्गैर्भेदस्यैव मिद्वैतस्यैव । न तात्यन्तमभेदे तानि लिङ्गाभ्युपपद्यन्ते ।
अभेदवाक्यानि तु सांख्यादिगृह्यैकवाक्यतया यैषम्यादिलक्षणाभेद
परतयोपपद्यन्ते । अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्परत्वात्
धारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । “आत्मैवेदं सर्वं (छां उ
७।२।५।२) । ब्रह्मैवेदं सर्वं मिनि” (नृसिं ता उप २।१७) ध्रुवात्मनो
ऽनात्ममिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह—

नानात्मनापि प्रत्यक्षवाधान् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतम् । प्रत्यक्षेणापि बाधान् ।
आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेद इत्याह । घटादे पटाद्यभिन्ना
त्माभेदात् । न च भेदप्रादक्प्रत्यक्षबाधिन इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाम्यां समुच्चिन्नाभ्यामप्याग्मानात्मनो नात्यन्ताऽभेदस्तेनैव हेतु
द्वयेनेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्येषामभेदमित्यादिभुनीनां वा गतिरिति । तथाह—

अन्यपरस्मिन्मवियेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अवियेकानामवियेकपुरुषान् धत्ति तत्राद्वैतेऽन्यपरस्मिन्मवियेकानां
कानुपाद इत्यर्थः । न्योरे हि शरीरशरीरिणोर्मौग्गभोक्त्रोधाऽवियेकं
नाऽभेदो व्यपह्रियन्तेऽहं शरीरो ममात्मा भद्रमेव इत्यादि । अस्मिन्नेव
व्यपह्रात्मनूय तानेव प्रति तयोपपत्तौ भुतिविद्वाति मत्तयनुत्पत्त्या

द्यर्थमिति । अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिपेधति
श्रुतिः—

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥

(केन. उ. १।५ इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥),

एकात्मयादिना जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह—

नात्मायिद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता याऽयिद्या समुच्चितं वा कपालद्वय-
चदुभय न जगदुपादानं सम्भवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाद्यो हि
यः सयोगविशेषस्तेनैव द्रव्याणां चिकारो भवति । अतोऽसङ्गत्वात्
केवलस्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं, नायिद्याद्वारापि सम्भवति,
असङ्गत्वेनायिद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । प्रत्येकोपादानत्वयदेवो-
भयोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवाऽसम्भवीत्यर्थः ।

यदि चायिद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवद्विप्यते, तदात्मा
द्वैतवानि । तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च तादृशं चाधिभागेना-
द्वैतमस्माकमपीष्टमेव । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'
(छां उ ६।२।१) त्यादिश्रुत्यापि चाधिभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते ।
'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्ये'दिति (गृह उ
४।२०३) श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम्—

आमीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एरुमेवाविकल्पितम् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्वेदान्तानामप्यण्डात्माद्वैत नार्थः,
तथाप्याधुनिका वेदान्तिनोऽप्रत्यपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्त-
तया कल्पयन्ति । तच्च ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन प्रत्युत तद्विरोधेन च अस्मा-
भिस्तत्रैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दूष्यते ।
अपितु वेदान्तेष्वपाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्त-
व्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मेति स्वयं सिद्धान्तितम् (१।१४५) । तत्र 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृह उ ३।१।२८) ति धृतेरानन्दोऽप्यात्मन स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति—

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति । दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञानविशेषः सुखमिति यक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्याऽऽग्रण्डित्यात् । अत एव चैतन्यानुभयकाले सुखस्याप्यवस्थापि यक्तुं न शक्यते । अग्रण्डित्येनानन्दाप्यवस्थां जानामीत्यनुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽशभेदोऽस्ति, येनानन्दाशापरणेऽपि चैतन्यांशो भावादिति ।

न च श्रुतिष्वेतेनैतेऽसत्तर्का इति वाच्यम् । “नानन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुत्या (महोपनि ५।१८), ‘अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतमव्ययमपरमक’ मित्यादिस्मृत्या आनन्दाभाषस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैषा प्रादुर्तव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह—

दुःखनिवृत्तेर्गाणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि धीत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदुक्तम्— ‘सुखं दुःखसुखाख्यम्’ इति । न निरानन्दमिति श्रुतिस्तथोपाधिविज्ञानन्दपरा, नित्यसङ्ख्ययादिश्रुतिवदिति । यस्तु निरुपाधिमियत्वेनात्मन सुखरूपत्वानुमानं कथिदाह । तत्र । दुःखाभाव्यरूपतयापि प्रेमापत्तेः । सुखत्वादियदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । प्रम्यया परसुखेऽपि प्रेमापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

तीणप्रयोगे बीजमाह—

त्रिमुक्तिप्रदांसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानां तान् प्रति दुःखनिवृत्तिरुपायमात्मस्वरूपमुक्तिं सुखापेक्षया भुक्तिं स्मृतिं प्रोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्य वृत्तान्तापत्तेः पूर्वोक्ताया आत्मन्येनोपपत्तये मनोवैमर्श्यापक्षमपाकरोति—

न व्यापकत्वं मनसः फलान्शदिन्द्रियत्याग्रा

चास्यादियवश्रुतादियत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वम्, करणत्वात्, वास्या-
दिवत् । चाशब्दो व्यवस्थितविरूपे । इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशे-
षस्य तृतीयस्य ॥ विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापि ज्ञानादिकं तु मध्यम-
परिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥

अथाप्रयोजकत्वशंकायामनुकूलतरुमाह—

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

अतमनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य
सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति—

न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्येन्द्रियं परामृशति । मनसो न निरवयवत्वम् ।
अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवन्मध्यमपरिमाणं सावयव-
मित्यर्थः । कारणावस्थ चान्तःकरणमप्येवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनःकालादीनां निरवयव प्रतिषेधति—

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थ चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवोच्यते ।
न तु मनसादिकं व्ययसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ॥ ७२ ॥

ननु—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्याऽवयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

(श्वे उ ४।१०) ।

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति ।
तत्राह—

न भागलामो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते । निरवयवत्व-
श्रुतेः—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ॥

(श्वे उ ६।१९) ।

इत्यादिना इत्यर्थः । उक्तश्रुतिध्याऽऽकाशजलयोरपि पितापुत्र
चेतनयोरपि च विभागमात्रेणाशांशिमायं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःप्रतिवृत्तिमौक्ष इत्युक्तम् । तदवधारणाय तत्र मोक्षे परेषां
मतानि निराकरोति—

नानन्दाभिन्न्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिन्न्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति । स्वरूपं च नित्य
मेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिन्न्यक्तिमौक्ष इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिः । तद्वत् । निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः ।
ननु तद्विं दुःप्रतिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तः, दुःखमायस्यापि धर्मत्वा
दिति चेन्न । अस्माभिर्मौग्यनासम्बन्धेनैव दुःखमायस्य पुदगार्थता
वचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

प्रल्लोलकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियस्यैव गत्यभावात् ।
लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटन इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकत्वानभेद्यात्मा । तस्य विषयाकारता वन्धः । तद्व्याप्तनाण्यो-
परागस्य नाशो मोक्ष-इति यन्नास्तिकमतः, तदपि न । क्षणिकत्वादि
दोषेण मोक्षस्याऽपुदगार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुक्तयन्तरं दूषयति—

न सर्वोच्छित्तिरपुदगार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः व्याप्त्येनोच्छित्तिरपि न मोक्षः । व्याप्तनाशस्य
लोकं पुदगार्थत्वादर्शनादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञानं प्रेयसमवागिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशोनापुदगार्थत्वात्
मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संपोगाभ्य विपोगान्ता इति न देशादित्यमोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृष्टदेशधनाङ्गनादिस्वाम्यमपि न मोक्ष । यतः—

संयोगाश्च त्रियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ॥

(महामार खीप २।३)

इति श्रूयत इत्यर्थः । तथाच विनाशित्वात् स्वाम्यं न मुक्ति-
रिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्याशस्य जीयस्य भागिन्यांशिनि परमात्मनि लयो न मोक्षः ।
संयोगा हि त्रियोगान्ता इत्युक्तहेतो ईश्वरानभ्युपगमाच्च । तथा
स्वलपस्यादुरुपायत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात्

तदुच्छिउत्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैर्ध्वयसम्बन्धोऽपि न मुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरसम्यन्धवदेष
तस्याप्युच्छेदनिवमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैर्ध्वयलामोऽपि न मुक्तिरितरैर्ध्वयवत् क्षयिष्णुत्वादि-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

इन्द्रयाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं, तत्र परविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चेत्तद् ध्याप्यातम् ॥ ८४ ॥

शक्त्यादिभ्रमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनिधयं
तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति—

न पदपदार्थनियमस्तद्व्योधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति यद्
वैशेषिकाणां नियमो, यच्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः, सोऽप्रामा-
णिकः, शक्त्याद्यतिरेकात् । पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरतिरेकाच्चे-
त्यर्थः । गन्धादिभ्रमेनैव हि पृथिव्यादिव्यवहारः । गन्धादिश्च साम्या-
वस्थाया नास्ति । अत्र पृथिवीत्वादिजातिरपि घटत्वादिवत् कार्य-
मात्रवृत्तिरिति । तदुक्तम्—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नामीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
 शुद्धादिशुद्ध्याद्युपलम्भमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदामीत् ॥
 (वि. पु. १।१।२३) इति ॥ ८५ ॥

पोहशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

स्यायथाश्रुपतादिमतेषु पोहशादिष्वपि न नियमो, न वा तस्मात्प्र
 क्षान्तभुक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थः । अस्मत्प्रमते तु नित्य
 पदार्थद्वयेन । नित्यानित्यसाधारणाभ्यां पदार्थां, पञ्चविंशतिरेवेति
 नियमः । पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामस्तर्माय
 इति ॥ ८६ ॥

पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यस्योपपत्त्यर्थं यैश्वरिकाद्यभ्युपगमं पार्थिव्याद्य
 शुनित्यत्वमपाकरोति—

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वाद्भुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति । तेषामणूनामपि कार्यस्य भुते
 रित्यर्थः । यद्यप्यस्माभिः सा भुतिर्न दृश्यते काल्पद्रुमत्वादिना, तथा
 व्याचारेणैवाक्यान्मनुस्मरणाद्यानुमेया । यथा मनु —

अण्वो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपपन्नः ॥ इति ॥

(प्रथमाध्या ६ श्लो २७)

दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चात्र साक्ष्येऽणुशब्देन
 द्वाणुवाच्येव प्राह्यमिति वाच्यम् । सद्भोचै प्रमाणावायादिति । अत्राणु
 शब्दो भूतपरमाणुपर पक्षः । यैश्वरिकाद्यभ्युपगमनं ॥ तस्य निश्चयमनेन
 सूत्रेण निराश्रितं । ॥ त्वणुपरिमाणद्रव्यस्यामाप्यस्य नित्यत्वम् ।
 रजोगुणस्य चाशक्त्यापुरोधेनाणुत्वनिन्दे । मध्यमपरिमाणार्थे नित्य
 त्वस्य विमुर्ये ॥ क्रियाया अभ्युपगमेति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणो कथं कार्यस्य घटते ? तत्राह—

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

भुतितिरुक्तकार्यस्यान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्वाय
 मित्यर्थः । अत एव तस्मात्प्राप्यगृहमद्रव्याण्येव पार्थिव्याद्यणूनामप्यप्य

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुर्जलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाऽभिप्रायेणैव । अतः प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति, तथापि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वम् । व्यङ्ग्यगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धे । अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतु-
त्वादिति नास्तिकभाषेण निराकरोति—

न रूपनियन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । घर्मादिनाऽपि साक्षात्कारत्वमज्ञादित्यर्थः । व्यञ्जकनियमस्याज्जनादौ दृष्टवेमादोष-
त्वात् । अतो बहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जकमिति भावः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्तुवस्ति, न चेत्याकाङ्क्षाया परिमाणनिर्णयं करोति—

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति । द्वैविध्यं तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणान्या चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्याप्यन्तरभेदावेव द्वि ह्रस्वदीर्घौ । अन्यथा घटादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्रात्मन्येऽणुपरिमाणमाकाशस्य कारण गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तपरिमाणानि । तानि च महत्त्वस्यैवात्रान्तरभेदा इति ॥ ९० ॥

पुरुषेकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं, प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थादुक्तम् । तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं

सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत्

प्रत्यमिहानं तत् सामान्यस्य । सामान्यधिययक्रमेण तत् प्रत्यमिहान
मित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तस्मात् सामान्यापलापो युक्त इत्याह—

न तदपलापस्तिस्मात् ॥ ९२ ॥

सुगमम् ॥ ९२ ॥

नन्वतद्व्यावृत्तिरूपेणामात्रेणैव प्रत्यमिहोपपादनीया, सैव च
सामान्यशब्दार्थोऽस्तु । तत्राह—

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥

स एवामिति भावप्रत्ययानिवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः ।
अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रनीयेत । किञ्चान्यस्यावृत्तिशब्दस्याघट-
व्यावृत्तिरित्यर्थो घाच्यः । तत्राघटस्य घटसामान्यमिहोपपत्तिरिति
सामान्याभ्युपगम एवापत्तिरिति ॥ ९३ ॥

ननु सादृश्यनिवन्धना प्रत्यमिहानं भविष्यति । तत्राह—

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥

भूयोऽथयथादिसामान्यादितिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षेण एव
सामान्यरूपनयोपलभ्यमादित्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु श्यामायिकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु, न तु तन् सामान्यमित्या
शङ्कामपाकरोति—

निजशक्त्यभिद्व्यक्तित्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥

धन्तुन श्यामायिकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं शक्त्युप-
लब्धित सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नाप्यधर्मि
ज्ञानमापेक्षम् । सादृश्यज्ञानं पुन प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते, भवावस्थाप-
दिति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यमित्यर्थः । किञ्च धर्मिण शक्तिरामास्य न
सादृश्यम् । यस्याप्यस्यापामपि युक्तसादृश्यत्वेः । किन्तु युगादि
कालीन शक्तिविशेषो युगादिसादृश्यमिति वक्तव्यम् । तथाच प्रति-
पद्यन्त्यनन्तशक्तिव्यपनापेक्षया सर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यवस्तुनैव
युज्येति ॥ ९५ ॥

ननु तथापि घटादिमङ्गरवमेव घटादित्यनीनां सादृश्यमस्तु ।

तत्राह—

न मञ्जामञ्जिमम्यन्धोऽपि ॥ ९६ ॥

ययौक्तं संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यम् । वैशिष्ट्यात् तदु-
पलम्बेरेवेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिमावममानतोऽपि सादृश्यज्ञानादिति ॥९६॥

अपि च—

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ९७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात्तत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता । अत्र कथं
तेनातीतयस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्थादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं ?
तत्राह—

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ९८ ॥

कदाचित्कविभागो सत्येव सम्बन्धः सिद्ध्यति । अन्यथा वक्ष्य-
माणस्यरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कदाचित्को
विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव
बाधान्न नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

नन्वेवं नित्ययोगुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत । तत्राह—

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

सुगमम् ॥ ९९ ॥

तनु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणम् ।
तत्राह—

उभयप्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयप्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न
तदुभय समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः —यथा समवायवैशिष्ट्य
बुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेत्येते, अतवस्थाभयादिति । तत्र प्रत्यक्षानुमाने
अन्यथामिदं । पञ्च गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरू-
पेणैवेत्यन्तम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति ।

नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति । भूतलक्ष्मौ घटादिप्रत्ययस्यापि
स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न । वियोगकाटेऽपि भूतलघटयोः स्वरू-
पतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य
कदापि स्वाश्रयविद्योः नास्तीति, नयं दोषः ।

कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह, तत्र,

शब्दमात्रमेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं यत्तद्व्यम् । गुणवियोगेऽपि
गुणिसत्त्वात् । वेशिष्यप्रत्ययाच्च । किन्तु भेदभेदबुद्धिनियामक
सम्बन्धविशेष एवागत्या यत्तद्व्यम् । तथाच तस्य समजाय इति वा
तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धित्वातिरिक्तः सम्बन्धस्तु
सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदे-
वोक्तमिति शब्दमात्रे भेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृते क्षोभात् प्रकृतिपुरुषसयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः ।
तत्रायं नास्तिकानामाक्षेप — नास्ति क्षोभाद्या कस्यापि क्रिया, सर्वं
यस्तु क्षणिकं यद्योत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तरस्सयोगोभेदा
क्रिया सिद्धयतीति । तत्राह—

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

तद्देशान्तरस्सयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो नेदिष्ठस्य
निश्चयस्य द्रष्टुं क्रियाः कयायता प्रत्यक्षणापि प्रतीतिरस्ति वृक्षध-
लनीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाश्चर्मातिक्रियादिक्रमेर्मतभेदा एवोक्ता,
न तु विशेषोऽवगृह्यत । अत्रापत्यक्ष प्रतिबंधति—

न पाश्चर्मातिकं शरीरं घट्टनामुपादानायोगात् ॥ १०२ ॥

घट्टनां भिन्नजालीयानां बोधादानात् घट्टणटादिस्थले न दृष्टमिति
स्वजालीयमेवोपादानम् । एतद्वच्च भूतवस्तुष्वप्युपलब्धमिदमिदमाद्येन
पाश्चर्मातिक्रम्यद्वारः । एकोपादानकत्वेऽपि वृथिमेवोपादानं स्वयं
शरीरस्येति पश्यति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचिन् । तन्निराकरोति—

न स्थूलमिति नियम आतिवाङ्मिरस्यापि
विगमानन्यात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाध्याय शरीरत्वम् ॥

यन्मूर्त्ययगाः ग्रहमाप्तम्येमान्याथयन्ति पट ।

तस्माच्छरीरमित्याहुः सन्त्य मूर्तिं मनीषिणः ॥

(मनुः १।१७)

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमेवेति न नियमः । कुतः ? आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य शरीरान्तरस्याऽपि सत्त्वादित्यर्थः ।

लोकाहोक्तान्तरं लिङ्गदेहमतिवाह्यतीत्यातिवाहिकम् । भूताध्रयतां चिना चित्रादिषु गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाध्रयतया पुरुषप्रतियोग्याध्रयतया चेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम्—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

(क उ १।६।१७)

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चरुषं बलाद्यम् । (म. भा. व. प. २७।१७) इति श्रुतिस्मृती । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिन स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रेण सम्भवति । अत आधारास्याङ्गुष्ठमात्रमर्थात् सिध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्माशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया, तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति ॥ १०३ ॥

शोलाकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि । तदुपपादनायेन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति—

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥१०४॥

अप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, अप्राप्ते । प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं शोलाकेतिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारेण, स्वतो जडत्वात् दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्ववत् । अथ चार्थप्रतिविम्बोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तैजसत्वमेव युक्तम्, तेजस एव क्रिरणरूपेणाशु-
दूरापसर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति—

तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् । कुतः ? अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिमेदेनापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः । यथा हि-

प्राण-शरीरमसन्त्यज्यैव नासामादृद्धि-कियद्दूरं प्राणनाऽऽस्यवृत्त्या-
पसरति । एवमेवातैजसद्रव्यमपि चक्षुर्देहमसन्त्यज्याऽपि पुरुषाय
परिणामविशेषेण हटित्येव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरेदिति ॥ १०१ ॥

नन्वेवम्भूतवृत्तौ किं प्रमाणं तत्राह—

प्राप्तार्थप्रकाशालिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि नमनोपपत्तये वृत्ते म्यरूप दर्शयति—

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तर वृत्तिः सम्बन्धार्थं
सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुल्लिङ्गवद्विमलाशो
रूपादियद् गुणश्च न वृत्तिः, किन्तु तदेकदेशभूतः भागगुणाभ्या भिन्ना
वृत्तिः । विभागे हि सति तद्द्वारा चक्षुष्यं चूर्णादिसम्बन्धो न घटते ।
गुणत्रये च सर्पणाद्यशक्तिकानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन वृत्तिवृत्तिरपि मदीय
शिखावद् द्रव्यरूप एव परिणाम इत्युक्त्यापार्थाकात्तोद्भासी निर्मल
यत्प्रयदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्रये कथमिन्द्रादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्तिरूप्य
हारस्तत्राह—

न द्रव्यनियमस्तत्रोपात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः ? तत्रोपात्—तत्र वृत्तौ
योगार्थस्तरान् । 'वृत्तिर्घर्षेणप्रीयते' इति हि यौगिरीऽयं शब्दः ।
जीवने च म्यम्भित्तिहेतुर्घर्षात् । 'जीव बलप्राणधारणयो'रित्यनुशा-
सनात्, 'यदयवृत्ति' इन्द्रवृत्तिरित्यादिभ्यस्तद्वाराच । तत्र यथा द्रव्य
रूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीयति तथेन्द्रादिरित्येति तेऽपि वृत्तयः । तथैव त्रयो-
नेव विक्षमरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमपि ध्वजान् कदाचिद्भौतिकदोषभेदेन
श्रुतिरूपमप्या दाहक्येन, तत्राह—

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवक्षियमः ॥ १०९ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारानितिकोपादानकार्यं,

किन्त्वस्मदादीनां भूलोकस्थानामिव सर्वेषामेवाहङ्कारिकत्वनियमः ।
देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चारमात्रश्रवणादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यता ? तत्राह—

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविचक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति । यथेन्द्रना-
दग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः । तेजआदिभूतोपष्टम्भे-
नैव हि तदनुगताहङ्काराधधुरादीन्द्रियाणि सम्भवन्ति । यथा पार्थिवो-
पष्टम्भेन तदनुगतात् तेजसोऽग्निर्भवतीति । “अन्नमयं हि सौम्यं मनः”
(छा उ ६।५।४) इत्यादिश्रुतिस्तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति—

**ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं
चेति न नियमः ॥ १११ ॥**

तेषां जल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति—‘अण्डजं, जीव-
जमुद्भिज्जमिति’ (छा उ ६।३।१) श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं
प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं, न तु नियमः, यत् ऊष्मजादि-पञ्चविधमेव शरीरं
भवतीत्यर्थः ।

तत्राश्मका दन्दशूकादयः । अण्डजा पक्षिसर्पादयः । जरायुजा
मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । साङ्कल्पजा सनकादयः । सामिद्धिका
मन्त्रतप-आदिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः ॥ १११ ॥

शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशि-
ष्याह—

**सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः
पूर्ववत् ॥ ११२ ॥**

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात्—भाधिक्यादि-
भिहत्कर्पात् । अत्रापि शरीरं पञ्चवतुरादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् ।
इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भकत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु,
तत्राह—

**न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तित-
स्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥**

प्राणो न देहात्मकः । इन्द्रियं विना प्राणान्यस्थानेनान्यन्यतिरे
काभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धे प्राणोत्पत्तेरित्यर्थः ।
अथ भावः—करणवृत्तिरूपप्राणः करणचियोगे न तिष्ठति । अतो मृत-
देहे करणाभावेन प्राणाभावाच्च प्राणो देहात्मक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उरपद्येत, तत्राह—

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा

पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य
निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्लशोणितयोः पूतिभाव
प्रसङ्गान्मृतदेहस्यदित्यर्थः । तथा च रस्सञ्जारादिव्यापारविशेषे,
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकस्यादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारस्यस्यात्, न प्राणिनः,
कूटस्थत्वाद्, निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति, तत्राह—

भूतपट्टारा स्वाभ्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तान् साक्षा
नास्ति, किन्तु प्राणरूपभूतपट्टारा । यथा राह पुरनिर्माण इत्यर्थः ।
तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणत्वद्वारा
प्राप्तेनेति विदुम् । बुलाल्लादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम् । विशेष-
स्तथम्—तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेर्व्याप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टिर्वा
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं, तथापि प्राणद्वारा प्राणि-
नस्योक्तोऽप्यपेक्ष्यते । पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तु-
रधिष्ठानादियुक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं शक् । तत्र कथमात्मा निरयमुक्तो
यन्महर्षिर्नादिति परंपराप्रमाणे निरयमुक्तिपुण्यादयिनुमाह—

ममाधिसुपुतिमोक्षेषु ममप्रपुतिता ॥ ११६ ॥

ममाधिरममप्रपुतितायस्या । सुपुतिधात्र ममप्रपुतिता । मोक्षश्च
विदेहवैषम्यम् । भाव्ययस्यानु पुरुषाणां ममप्रपुतिता बुद्धिपुतिविलयन
ममप्रपुतिताधिरममप्रपुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या । यथा घट
पुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या ।
पुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या । ममप्रपुतितायस्या ।

राग स्वस्थ' इति । तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिक-
त्वाभावात्, स्फटिकस्य शौक्यमिव । बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु
परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः, तथा वृत्तिप्रति-
धिम्बवशाद् दुःखादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव ।
उपाध्याय्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकलौहित्यवदिति
भावः । तथा च योगसूत्रम् 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति' । अस्मच्छास्त्रे
च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरहितपरिपूर्णचेतनसामा-
न्यवाची, न तु ब्रह्ममीमांसायामिवेश्वर्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचीति
विवेकध्वम् । अत्रैते श्लोका शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमुच्यन्ते—

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।

धीरटन्ती सह व्यक्त्या 'अटन्तीं दर्शयेच्चितिम् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चित्रमः ।

वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृश्यभावात् पश्यति ॥

चक्षुषा रूपयत् पुंसो दृश्या वृत्तिर्हि नेतस्तु ।

समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥ ११६ ॥

तर्हि क सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तथाह—

द्वयोः सयीजमन्यत्र तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधितुऽप्यो सयीजं बन्धवीजसहितं ब्रह्मत्वमन्यथ
मोक्षे वीजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समाध्यादौ बन्ध-
वीजमस्ति, तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न । बन्ध-
वीजस्य कर्मादेस्तत्तदानीमुपाधावेवावस्थानात् । न तु चेतनेषु पुरुषे
ष्वतेषामप्रतिविम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्ब-
वशादौपाधिको बन्ध इत्यसकृदावेदितम् ।

ननु पातञ्जले तद्भाष्ये चासम्प्रज्ञातयोगो निर्जीज उक्तः, अत्र कथं
सयीज उच्यत इति चेन्न । असम्प्रज्ञाते क्रमेण वीजक्षयो भवतीत्याशये-
नैव तत्र निर्जीजत्ववचनात् । अन्यथा सर्वसामेवासम्प्रज्ञातव्यक्तीनां
निर्जीजत्वे व्युत्थानानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्त, मोक्षे तु किं प्रमाणम् ? इति नास्तिकाशेषे परिहरति—

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वाच्च तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनुमितत्वाच्च तु द्वौ सुषुप्तिमधी पय, किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनुमान चेत्यम्— सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभानस्तत्त्यागश्चित्तागताद्रागादिदोषपञ्चादेव भवति । स चेदोषो ज्ञानेन नाशितस्त्विह सुषुप्त्यादिसदृशसंघावरूपा हि यः । भवति, सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

ननु यासमादयथोजसत्त्वेऽपि धैराग्यादिना यासनाकीर्णत्वाद्यथा कारा धुनिः समाधी मा भवतु । सुषुप्ते तु यासनाप्रापस्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्तौ ब्रह्मरूपता युक्तं, तत्राह—

यासनया न स्वार्थरूपापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य
प्रधानाद्यकृत्यम् ॥ ११९ ॥

यथा धैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति यासनया न स्वार्थरूपापनं स्वयिषयस्मारणं भवति । यतो न निमित्तस्य गुणानुत्तस्य संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्मयतीत्यर्थः । बलवत्तर एव हि दोषो यासना दुर्बला स्वरूपं कुण्ठां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारलेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीयध्याये प्रोक्तम् । तत्राप्यभाक्षेपः—‘जीवन्मुक्तस्य शब्ददेकस्मिन्नप्यथऽस्मद्वशी नामिव भोगो दृश्यते, सोऽनुपपन्नः । प्रथममुरपाधेयं पूर्वंतरागमाशात् संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन बर्मेवदुत्पत्त्यादिति’ । तत्राह—

एकः संस्कारः क्रियानिर्गतको न तु प्रतिक्रियं संस्कार-
भेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देवादिशरीरभोग आरब्धः स एव एव संस्कारान्तर-
च्छरीरमावृण्वत्य आरब्धभोगस्य समापकः । स च बर्मेवदुत्पत्तिनाशयो, न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिर्भोगात्मनाशयम् । बहुकल्पना-
करणागौरवप्रत्यक्षादित्यर्थः । बुद्धान्तराद्यधमनस्यद्वेऽप्येव वेगादय-
संस्कार एव एव धमनस्यमातिपर्यन्तरथायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिर्जं शरीरमस्मीत्युक्तम् । तत्र बाह्यबुद्धयमावाच्छरीरस्यं
मास्मीति नास्तिकाशेषमपात्रोति—

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

वृक्षगुल्मलतौपधिवनस्पतितृणवीरूधादीनामपि
भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः, किन्तु वृक्षादीना-
मन्त संज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो-
यो भोक्तृविधानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पृथिमावन्तद्वदेव वृक्षादि-
शरीरेष्वपि शुष्कनादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'अस्य यदेकां शाखां
जीवो जहात्यथ सा शुष्यती' त्यादिरिति (छादो अ ६ खण्ड ११
मं २) । 'न बाह्यबुद्धिनियमः' इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्र-
द्वयमेकीकृत्य इत्यमेष व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति
बोध्यम् ॥ १२१-१२२ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजानिताम् ॥

(मनुस्मृ ज १२ श्लो ९)

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह—

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२४ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्व जीवस्य । कुत ? वैशिष्ट्य-
श्रुते । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारधवणादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

देहभेदेनैव धर्माधिकारं दर्शयन् देहवैविध्यमाह—

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदे-

होभयदेहाः ॥ १२५ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिना त्रिप्रकारो देहविभागः ।
कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः परमर्षीणां, भोगदेहः
इन्द्रादीनामुभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः ।
अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२५ ॥

चतुर्थमपि शरीरमाह—

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

विद्यादनुशयं द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयो. (शा. को. ३२०) ।
इति याज्ञवल्क्यदनुशयो यैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमेतत्प्रयविलक्षण
मित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति ॥ १२६ ॥

उक्तस्यैश्वराभावस्य स्थापनाय पराम्युपगतं ज्ञानेच्छाकृत्यादि-
नित्यत्वं प्रतिषेधति—

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि च नित्यत् ॥ १२७ ॥

बुद्धिराश्रयवत्तावाप्या कृत्स्निः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां
माश्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधिनयाम्युपगतेऽपि नित्यत्वमस्ति । अस्म-
दादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानम् । यथा
लौकिकयद्विदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आस्ता तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं, तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेयामिदं
ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह—

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ १२८ ॥

मन्वेयं ब्रह्माण्डादिसर्जनममर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्यं सम्भाष्ये
ताऽपि, लोके तेषां आदिमिरेयमैश्वर्यादर्शनादिति, तत्राह—

योगसिद्धयोऽप्योपधादिमिद्विद्यन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

औपधादिमिद्विदृष्टान्तेन योगज्ञा भव्यणिमाऽऽदिसिद्धयं पुष्ट्या
चपयोगिन्यं सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

पुष्टयसिद्धिप्रतिफलनया भूतचैतन्ययादिनं प्रत्याचष्टे—

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च

साहत्येऽपि च ॥ १३० ॥

संदतभाषायस्यायामपि पञ्चमूलेषु चैतन्यं नास्ति । विभागकाले
प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये ज्ञेयं स्वनिष्क्रान्तविधयोक्तम् ।
अत्र च परमतनिराकरणायैति न गौनदनयं बोधयेति । धीधराध्याय
समाप्ती ॥ १३० ॥

स्वमिद्वान्तप्रिकृष्टार्थमापिणो यं कुर्यादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वमिद्वान्तो ददोक्तः ॥ १ ॥

इति श्रीविद्यानमिभुनिर्मिते कापिलशास्त्रप्रवचनस्य भाष्ये

परपञ्चनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय षष्ठमाध्याये परपक्षनि-
राकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन सङ्कुल-
यन्तुपसहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्रारये विस्तरे कृते शिष्याणां
मसन्दिग्धाधिपर्यम्नो दृढनरो बोध उत्पद्यत इत्यतः स्थूणानिखनन
न्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपम्यासाद्य नात्र पौनरुक्त्यं दोषाय ।

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुष सामान्यतः सिद्ध एवास्ति
याधकप्रमाणाभावात् । अतस्तद्विवेकमात्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नो वैचित्र्यात् ।
परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्य-
क्षानुमानागमैः परिणामिन्येव सिद्धाः, पुरुषस्याऽपरिणामित्वं तु सदा
ज्ञातविषयत्वादनुमीयते । तथाहि—यथा वक्षुषो रूपमेव विषयो न
सन्निकर्षसाम्येऽपि रसाद्विरेवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिरेव विषयो न तु
सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वैत्यति फलबलात् क्लृप्तम् । बुद्धिवृत्त्याकृत-
यैव त्वन्यद्भोग्यं भवति पुरुषस्य, न स्वतः । सर्वदा सर्वभानापत्तेः ।
ताद्य बुद्धिवृत्तयो नास्मातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्ता-
स्योकारे तेष्वपि घटादाविव सशयादिप्रसङ्गादहं जानामि न घा, सुखी
न चेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरि-
णामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणामित्वे कदाचिदान्ध्यपरिणामेन
सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पाराध्या-
पाराध्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यज्ञानं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं, ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहा-
दिभ्यः सात्मा भिन्न । अत्यन्तामेदे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं
विष्णुपुराणे—

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तत्र तथोदरम् ।
 किमु पादादिकं त्वं वै तथैतद्धि महीपते ॥
 ममस्तावप्यवेम्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः ।
 कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पाथिन ॥

(२।१३।९८-९९) इति ।

न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विद्वद्ब्रह्मपदेशोऽस्तीति याच्यम् ।
 श्रुत्या बाधिततया, ममात्मा भद्रत्वेन इतिवद् गीगत्वेनैव 'तदुप
 पत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु 'पुरुषस्य चैतन्यं' 'शब्दो शिरः', शिलापुत्रस्य शरीर'मित्यादि
 व्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह—

न शिलापुत्रयद्धर्मिग्राहकमानवाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं पृथग्व्यपदेशो न भवति, शिला
 पुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विरूपमात्रम् । मम शरीरमिति
 व्यपदेशो तु प्रमाणबाधो नास्ति । देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः ।
 यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेधेन न व्याख्यास्याऽभिव्यक्तया यावत्-
 प्रमाणमात्रत्वेनास्तत्यतापर एवेति भावः ।

पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति धर्मिग्राहकमानवाधः । अनवरथा
 भवेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्तजवात्मतिसौ चैतन्यस्वरूपनाय
 बाधनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमयभावं तन्मुक्तिमयधारयति—

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या गृह्यतः ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

ननु तु व्यतिवृत्त्या सुगम्यापि निवर्त्तनात् नुन्याप्यपरपर्यन्तं न तत्र
 पुटपापं इति, तत्राह—

यथा दुःखात् क्लेशाः पुरुषस्य न तथा

सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

पिपयपिपया हेतुताया वक्ष्यमी । हेतुत्वात् हेतुः । यथा दुःखे
 हेतो यत्पक्षरो, नैव सुखेऽभिलाषो यत्पक्षरोऽपि तु तदपेक्षया दुःखेन
 इत्यर्थः । तथाच सुखमभिलाष बाधित्यापि दुःखहेतो दुःखनिवृत्ताये-
 पेच्छां जनयतीति न नुन्याप्यपरपर्यमिति । तदुक्तम्—

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे । इति ॥
(कु० सं० १।५३)

या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः सा रागादिदोष-
वशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ-
इत्याह—

कुत्रापि कोऽपि सुखोति ॥ ७ ॥

अनन्ततृणवृक्षपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो 'मनुष्यदेवादिरेव
सुखी भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि तादाचित्कं क्वाचित्कसुखं मधुयिपसम्पृक्ताश्रवद् विचार-
काणां ह्येवमेवेत्याह—

तदपि दुःखशायलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते

विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ
सुखदुःखविधेयका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण 'परिणाम-
तापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विधेयम्' (यो०
सू० २।१५) इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

यद्यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय ! जायते ।

तदेव दुःखदृक्षस्य वीजत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥

(६।५।५५) इति ।

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, किन्तु सुखोपरकेति मतमपा-
करोति—

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभामावाङ्मोक्षाख्यदुःखभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न ।
पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात्-द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुःखभावत्वाभ्यामि-
त्यर्थः । सुखी स्या, दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना
दृश्यत इति ॥ ९ ॥

शङ्कते—

निर्गुणत्वमात्मनोऽसद्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्यात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्यविलगुणशून्यत्वं नित्यमेव
सिद्धम् असङ्गत्यधुते, विकारहेतुसंयोगामावधवणात् । तं विना च
गुणाद्यविकारासम्भवात् । अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुण्यार्थं घटत
इत्यर्थः ।

ननु संयोगं विना स्वयमेव चिकारो भवत्विति चेन्न—

दाहाय नागलो बन्हेर्नापिः ह्येदाय चाम्भसः ।

तद् द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो न गोपयते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः ॥ इति ॥

तथा चोक्तं कौर्म (२।२।२-१३)—

यथात्मा मलिनोऽस्त्रच्छो निक्षारी स्यात् अभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशरीरेषु ॥ इति ॥१०॥

समाधत्ते—

परधर्मत्येऽपि तत्सिद्धिरचिन्तेयात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां निस्तर्धर्मत्वेऽपि तत्रारमनि तिदिः प्रतिविम्ब
रूपेणाप्रच्यति. भविष्येकाग्रिमित्तान्, प्रवृत्तिपुट्यमयोगादरयर्थ ।
एतच्च प्रथमाध्याये (सा० सू० १।१५) प्रतिपादितम् । 'निमित्तारम
विषयेकस्य न वृष्टदानि' (सा० सू० ३।७४) इति मूनीयाध्यायसूत्रे चेति ।
तथा च स्फटिकं लौहाद्यमिव पुट्ये प्रतिविम्बरूपेण दुःखसत्यान्
तद्विभृतिरेव पुट्यार्थः । प्रतिविम्बद्वाराकदुःखमव्ययमव्ययं भोगतया
प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखस्य देयत्वादिनि ॥ ११ ॥

अविधेयमूलं पुरुषं गुणबन्धोऽविधेयं नु विमूल्यं शयाय।
ज्ञायामाह—

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तोः ॥ १२ ॥

अष्टदीनान्मर्गान्मुमुक्षुषिष्यकश्चानमयिवेकः । न च प्रसादरूपेण
मादिधित्तधर्मः प्रपद्ये पातनाकरेण निष्ठति । अथवा तस्य सदादिये
दोषद्वयप्रसङ्गात् । स्वादिष्ये हि स्थित एवोरपादे मूलस्यापि सम्भावति ।

कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाऽविवेकान्तरान्वेषणेऽ-
नवस्येत्यर्थः ।

अयं चाविवेको वृत्तिरूप प्रतियिम्वात्मना पुरुषधर्म इव भवती-
त्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं (सां० सू० १।५५)
वक्ष्यते (सां० सू० ६।१६, ६८) ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तर्हि नित्य स्यादिति, तत्राह—

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति, किन्तु प्रवाहरूपेणाऽनादिः ।
अन्यथानादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह—

प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजनादिस्थले प्रतिनियतं
यन्नाशकारणं विवेकस्तन्नाश्यत्वं तमोवत् । बन्धकारो हि प्रतिनिय-
तेनाल्लोकेनैव नाश्यते, नान्यसाधनेनेत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

अन्यन्तम इवाज्ञानं दीपवधेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रपे ! विवेकजम् ॥ १४ ॥

(६।५।६२) इति ।

विवेकेनैवाविवेको नाश्यत इति प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह—

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्ताल्लोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्तिरजतादिष्वन्वय-
व्यतिरेकाम्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयम् । ननु विवेक
इत्यापि किं प्रतिनियतं कारणं ? तत्राह—अत्रापि विवेकेऽपि कारण
नियमोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामेव सिद्धः । श्रवणमनननिदिध्यासनरूपमेव
कारणं, न तु कर्मादीति । कर्मादिकं तु वहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तः (१।७।
५५) स्मारयति—

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

ननु मुक्तेरपि कार्यतया विनाशोपस्था पुनर्यन्ध' स्यादिति, तत्राह—

न मुक्तस्य पुनर्यन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति । 'न स पुन रावर्तत' (छा० उ० ८।१।१९) इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दं पूर्वं सूत्रोक्तार्थसमुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्यन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थस्य, परमपुरुषार्थस्याभावो या स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह—

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

माविष्यन्धत्वसाम्येनोभयोर्युक्तवद्भयोर्विशेषो न स्यात् । ततश्चापुरुषार्थस्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं यद्भुक्तयोर्विशेषोऽभ्युपगमे निरयमुक्तत्वं (१।१६२) कथमुच्यते ? तत्राह—

मुक्तिरन्तराप्यध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

यद्यप्यमाणात्तराप्यस्य ध्वंसादतिरिक्तं पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः । यथा हि स्वभावाद्युद्भवस्य स्फटिकस्य अपोषाधिनिमित्तं रज्ज्वायं शीर्षपावरकरूपं विप्रमात्रं, न तु जपोपधानेन शीर्षकं नश्यति, जपोपाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावादिदुःखस्य आत्मनो बुद्ध्युपाधिर्बुद्ध्यप्रतिबिम्बं तदावरकरूपं विप्रमात्रं, न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते, तदपाये च नश्यतीति । अतो निरयमुक्तः आत्मा, यन्धमोक्षौ तु व्याप्य द्वास्वकारित्यविरोध इति ॥ २० ॥

नन्वेवं यन्धमोक्षयोर्मिथ्याग्रे मोक्षस्य पुरुषार्थनाप्रतिपादकभुग्यादि विरोध इत्याह—

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तराप्यस्यैव मोक्षस्येऽपि पुरुषार्थस्याऽविरोध इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगायेव हि पुरुषे कल्पितौ, न तु दुःखमोगोऽपि । मोगध्वप्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिबिम्बरूपेण दुःखानिवृत्तिर्द्विधा-

धैर्यं पुरुषार्थं । स एवान्तरायध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थं एवेति भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि श्रवणमात्रेणैव तत्सिद्धिः स्यात्
अज्ञानप्रतिबद्धकण्ठचामीकरसिद्धिवदिति । तथाह—

अधिकारिभैविध्याद्य नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन श्रवणमात्रा
नन्तरमेव मानससाक्षात्कार सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः । अतो
मन्दाधिकात्क्षोपादिरोचनादीनां श्रवणमात्राश्रितविलायनक्षमं मानस-
ज्ञानं नोत्पद्यते । न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने, दृष्टकारणमन्यदपीत्याह—

दाढ्याथमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेषा मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्ति-
कत्वमुपदाढ्याथं नियम इत्यनुपपद्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह—

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्माननादिनियमो नास्ति । यत् स्थिरं सुखं च यत् तदे-
वासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुक्त्यं साधनमाह—

ध्यानं निर्विपर्ययं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं, योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-
रूप इत्यर्थः । यत्तत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेनेत्याशङ्क्य समाधत्ते-
उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिबिम्बापगमाद्योगावस्थायामयोगावस्थातो
विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तवद्वलार्थः । शेषं व्याख्यातव्यम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तत्राह—

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति, तथाप्युपराग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्यचक्षिपते उपरागविवेकि-
मिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति—

जपास्कटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जपास्कटिकयोर्नोपराग, किन्तु जपप्रतिविम्बयथादुपराग-
भिमानमात्रं, रक्तं स्कटिक इति । तथैव बुद्धिपुरुषयोरनोपरागः, किन्तु
बुद्धिप्रतिविम्बयथादुपरागाभिमानोऽविवेकयथादित्यर्थः । अत उपराग
तुल्यतया वृत्तिप्रतिविम्ब एव पुनरोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः ।
स एव च ॥ आत्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्यालयमोक्षस्यान्तराय
स्तस्य च ध्वंसश्चित्तलयात् । सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाप्येनात्म-
ज्ञातयोगेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्दिश्यं मन इति योग उक्तस्त्वस्य साधनान्याचरण एव
यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह—

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तद्विरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यान, योगस्य कारण, ध्यानस्य च कारणं धारणा,
तस्याश्च कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्येनाधनानुष्ठानम्, अभ्यासस्यापि
कारणं विषयवैराग्यं, तस्यापि शेषदर्शनमनियमादिवमिति
पानञ्चल्लोफ्तप्रमियया तद्विरोध उपरागनिरोधो भवति । चित्तवृत्ति
निरोधाप्ययोगद्वारंत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यानिर्दिष्टं त्वं
दर्शयति—

लघुनिष्ठेष्वोर्ग्यावृत्त्येन्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्ते प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या पुरुष
स्यापि पुरुषोपरागनिरोधो भवति । विमर्शनिरोधे प्रतिविम्बस्यापि
निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । यथा पतञ्जलि — 'योगश्चित्त
वृत्तिनिरोधः', 'तदा द्रष्टुम्यकुर्येऽयमर्थः', 'वृत्तिमाकुर्यादित्यत्रे'ति
(स० पा० सू० १।२, ३, ४) सूत्रत्रयेणैतदेवाह । तथा—

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसंप्रज्ञातयोगादेव मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्यम् ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह—

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम इत्यर्थः । शास्त्रं त्थौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवार्ण्यगिरिगुहादिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति । अत एव ग्रहसूत्रमपि 'यत्रैकाग्रता तत्राधिशेषात्' (४।१।११) इति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचारः । इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणं विचारयति—

प्रकृतेरायोपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु, तत्राह—

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु 'बद्धी प्रज्ञा, पुरुषान् सम्प्रसृता' इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य कारणत्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आश्रयणीया इत्याशङ्क्याह—

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापमदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणताया ये ये पक्षा सम्भावितास्ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा इत्यतस्तदभ्युपगन्तृणा कुतार्किकाद्यधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव । तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमदमेवेनोपासनार्था एव । अजामेकामित्यादिश्रुतिभिः (श्वेता० ४।५) प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाका-

ज्ञास्याऽभ्यासधिष्ठानकारणत्वमुच्यते तदा तच्च निराकुर्मः । परिणाम
स्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावरजङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृते
सर्वोपादानस्यम् ? तत्राह—

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्याऽनुमानादुपा
दानस्यमक्षतम् । यथाङ्कुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थिशाद्यणूना
मनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

‘अणुस्थायेन प्रकृतेभ्यांपकृत्ये प्रमाणमाह—

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विश्रुत्वम् ॥ ३६ ॥

अण्वयम्भया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विश्रुत्यम् । यथा
ऽणोर्घट्टादिभ्यापित्यमित्यर्थः । यतश्च प्रागेव व्याख्यानम् ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नस्येऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति वक्तव्यं,
तत्राह—

गतिपोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्थीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणस्याभावात् पार्थिशाद्यणु
द्वष्टान्तेनेत्यर्थः । अद्यवेत्येव व्याख्येयम् । ननु त्रिगुणात्मकप्रधानस्या
न्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया शोभापया भूयते, क्रियापत्याद्य
तस्यादिदृष्टान्ते मूलकारणस्याभावात् इत्याशङ्क्य परिहरति । गति
योगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् । गति क्रिया तस्मादेऽपि मूल
कारणताया अहानिर्यथा वैशेषिकमते पार्थिशाद्यणूनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादीनां नयानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं पृथिवी
स्यादिद्रव्यं प्रधानात्वं द्रव्यं घटेन । नय प्रधानं द्रव्यमेव माऽस्तिपति
वाच्यम् । सयोगविभागपरिणामाद्विमिश्रं स्यात्प्रत्ययैरिति, तत्राह—

प्रमिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रमिद्धतयद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यानो नयैव द्रव्याणीति न
नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यस्यध्वजं यात्र तर्क इति भाष्य ॥ ३८ ॥

वि सरयादयो गुणा एव प्रकृतिव्यया गुणत्रयरूपद्रव्याधारभूता
प्रकृतिरिति वदाम्येऽप्यधारयति—

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिपूमयमेव श्रूयते, तथापि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते, न तु धर्मत्वम् । तथाहि—सत्त्वादित्रयं किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽयत्राकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये परस्म्या एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्परय-सम्भव, दृष्टविरुद्धकल्पनाऽनौचित्यं च । अन्त्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पना वैप्रथममिति । सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चाशतः प्रकाशादिकार्योपहिततयाभिन्वयक्यादिक्रमेव बोधयन्ति । यथा पृथिवीतो दीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रकृतेः प्रयोजनमवधारयति, निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति —

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्र-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्ये, प्रधानसृष्टिः परार्थेत्यादिसूत्रे (३१५८) व्याख्यात-मिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह—

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

‘कर्म’ धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः, प्रलयस्तु कस्मात् ? न ह्येकस्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते । तत्राह—

सान्ध्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानम् । तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संहननम् । तदभावात् सान्ध्यम् । ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टिप्रलयरूप विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारितम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाम्याव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यात्, तत्राह—

विमुक्तयोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्तया पुरुषसाक्षात्काराद्धेतो प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न भवति, कृतार्थत्वात्, लोकवत् । यथा लोका भ्रमाद्यादयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनः राजार्थं प्रवर्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम्, न च ज्ञानाद्विपर्यय इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति, जज्ञानां संसारदर्शनात् । तथाच प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुनर्यन्धः स्यात्, तत्राह—

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसद्भावादिच्छेद्याऽन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति, निमित्ताभावात् । उपभोगे निमित्तानां स्वोपाधिसंयोगविशेषतस्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगहेतोः स्वोपाधिपरिणामविशेषस्य जन्माप्यस्यानुरपादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्वियं व्ययस्या तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात्, तदैव स्यात्माद्वैतधुनिपाधिमित्यादाहुर्गाह—

पुरुषबहुत्वं व्ययवस्थातः ॥ ४५ ॥

‘ये नद्विदुरमृतास्ते भवन्त्ययेतरे दुःखमेवापियन्ती’ (भ्येता० ३।१०) त्यादिधुरयुक्तवन्धमोक्षव्यवस्थान एव पुरुषबहुत्वं लिङ्ग्यमीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननूपाधिमेवाद् वन्धमोक्षव्यवस्था स्यात्, तत्राह—

उपाधिश्चेत् तस्मिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वोक्तिर्यते तदुपाधितिङ्ग्येव पुनरद्वैतमज्ञ इत्यर्थः । यन्नुतस्तूपाधिमेदेऽपि व्ययस्या न सम्भवतीति प्रथमाध्याय (सू० १४२-५२) एव प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविचका इति, न तैरद्वैतमज्ञ इत्यादाह्यामाह—

द्वाम्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति द्वाम्यामप्यद्वैतद्वाम्यामद्वैतप्रमाणस्य धुनेर्विरोधस्तद्व्यवस्थ एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणद्वयमाह—

द्वान्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥४८॥

द्वान्यामप्यङ्गीकृतान्या हेतुभ्या पूर्व पूर्वपक्षो भवतां न घटते । अस्माभिरपि प्रकृति पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात् । विकारस्यानित्य-
तया वाचारम्भणमात्रताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु पुरुषनानात्वस्वी-
कारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्थोकाराच्चास्त्येवास्माद्विरोध इत्याशङ्क्य दूषणा-
न्तरमाह—उत्तरं चेत्पादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च न
घटते, आत्मसाधकप्रमाणस्याभावान् । तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैतहा-
निरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेत्स्यति, तत्राह—

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश्य-
प्रकाशमग्न्यन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टम् । स्यस्य साक्षात्
स्वस्मिन् सम्यग्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धिवृत्त्याप्यप्रमाणा-
ङ्गीकारात् तद्द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य बिम्बरूपे स्वस्मिन्
सम्यग्बन्धो घटते । यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसम्यग्बन्ध इति
भाष्य । आत्मन स्वप्रकाशतश्च्युति (कठ० २।२।१५) स्वयनन्योपाधिरु-
प्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः । स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्व-
सम्यग्बन्धसम्भवात्, यथा वैशेषिकाणां स्वनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं
विषय इति, तत्राह—

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्म सूर्यादिष्विव नास्ति, किन्तु चित्स्वरूप एव
पदार्थो जडं प्रकाशयति । यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते, न
तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः । अत एव निर्धर्मतया “स एव नेति
नेती” (गृह० उ० ३।१।२९) त्वेव श्रुत्योपदिश्यते, न च विधिमुख
तयेति । तथा च स्मृतिरपि—

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ॥ इति ॥

जडव्यावृत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यामयमेवार्थः । अस्मिन्

सूत्रे अदमेव प्रकाशयति चिद्रूपो न स्यात्मानमिति नार्थः । तथा सति हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकामावरूपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हम्, स्वस्यापि तत्त्वन्यायत्वादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैतध्रुते वा गतिस्तत्राह—

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतध्रुतिविरोधस्तु नास्ति । रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्यायैव ध्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञाने इव द्वैतभावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तरा भवणात् । तच्च वैराग्य सन्नद्वैतेनैवोपपद्यते । सत्यं च कूटस्थत्य-
मित्यर्थः । अत एव ध्रुतिरपि स्वद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितयतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो हेयाः, अपि तु जगत्सत्यता-
प्राहकप्रमाणाभावेनाऽपीत्याह—

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकामायात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्त ररणाऽऽदिजन्यत्वेन स्यात्प्रविषयशान्दुषीतिमा-
दौनामसत्यत्वं लोके दृष्टम् । तच्च मददादिप्रपञ्चे नास्ति । तत्कारणस्य
प्रवृत्तेर्हिरण्यगर्भयुद्धेधादुष्टान् 'यथापूर्वमस्त्वय' (ऋ० वे० १०।
१०।२) इति धयणान् । ननु 'नेद नानास्ति विश्वनेत्यादिध्रुव्या
(बृह० ४।४।१०) बाधितत्वेनाऽविद्यादिनामा बन्धनानादिदोष' इत्य-
नीयस्तत्राह बाधकामायादिति । अयं भावः—'नेद नानास्ति विश्वने'
स्यादिध्रुतयो या परे प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयस्ते ता प्रकरणानुसारेण
विभागादिप्रतिषेधिका एव, न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापराः, न्यस्यापि
बाधापरया स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गान् । न हि स्वप्नशालीनशब्दस्य
बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न भवन्दिह्यत इति । तस्मादात्मविधानकतया
ध्रुतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति ।

तत्र 'नेद नानास्ति विश्वने'त्यादिध्रुतेर्ग्रह्यविभक्तं किमपि नास्ती-
त्यर्थः, 'सर्वे समामोषि ततोऽग्नि सर्वे' (गीता० ११।४०) इत्यादि-
स्मृत्यैकवाक्यरतान् । 'वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'
(छा० उ० ६।३।४) मित्र्यादिध्रुतेस्तु नित्यनाकृण्णरमाधिकसत्ता
विरहोऽर्थः, अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तान्निदे- । न हि लोके मृत्तिका-
विकाराणामावन्ततुच्छत्वं मिदं, येन दृष्टान्तता स्यादिति ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(माण्डू० का० २।३२) ।

इत्यादिश्रुतेस्त्वात्माऽतिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थ
सत्ताविरुद्धोऽर्थः । किञ्चाऽऽत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः, अन्यथैतादृश
ज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो मिथ्येति
प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्त प्रतिपादयतीति । याश्चात्मैक्य
श्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय (सू० १४९-१५४) एव व्याख्याताः ।
ब्रह्ममीमांसामाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिर्व्याख्याता इति
दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपि तु सदैवेत्याह—

प्रकारान्तरासम्भवात् सत्तुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसत्तुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदैवोत्पद्यते-
भिन्न्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्वमोन्वृत्त्ययोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थानुपपादयति सूत्रा-
भ्याम्—

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्त करणमहङ्कारः । स एव कृतिमान् । अभिमा-
नोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषः, अपरिणामित्वादि-
त्यर्थः । पूर्वं च 'धर्मादिकं बुद्धे'रिति (सू० ५।३५) यदुक्तं तदेक-
स्यैवान्त करणस्य वृत्तिमात्रमेवाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना श्रुतिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसज्जो भवति । अहङ्कार-
स्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणाऽन्यस्य भोगे पुरुष-
विशेषनियमो न स्यात्, तत्राह—तत्कर्माजितत्वादिति । अहङ्कारेणा-
सञ्चितं तस्याश्रितो यत् कर्म तन्नन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च
योऽहङ्कारो यं पुरुषमदायाचेतनेऽहं ममेति वृत्तिं करोति तस्याह-
ङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्राऽऽत्मनि भोगो-
ऽर्ज्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिमिनांस्ति निश्चितिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति—
चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमाववेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात्, तथाह—

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रात् सिद्धिर्माननिष्पत्तिरेव
तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात्तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्न निषेधेन
भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेव 'ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति ध्रुते का गतिस्तथाह—

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्च्युतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां ध्वषणमननाविपरम्परया प्राप्यो ज्ञानसिद्धौ
सत्त्वां विमुक्तिर्ध्वषण, न तु साक्षाद्गतिमात्रेणेत्यर्थः । प्रायिकत्वाद्य-
लोकादिनोप इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिध्रुतिमुपपादयति—

गतिश्च्युतेष्वव्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-

लाभा व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिध्वषणानुरोधेन भोगदेशस्य कालयशा
लाभः सिद्ध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा ह्याकाशस्य पूर्ण-
त्वेऽपि देशविशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगाद् व्यपदिश्यते तथैवेति । तथा
च ध्रुतिः—

घटर्मपृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीरो नभोपमः ॥ इति ॥ ५९ ॥

(भाष्ये ० १३)

भोक्तुरुपाधियोगाद्भोगायतननिर्माणमिति (सू० ५।१४) यदुक्तं तत्
प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम्—

अनधिष्ठितस्य पूतिमायप्रसङ्गात् तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तृनधिष्ठितस्य शुकादे पूतिमायप्रसङ्गात् पूर्वोक्तभोगायतन
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवाहद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु,
तत्राह—

अहद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥ ६१ ॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्याहद्वारस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वारत्वा-
सम्भवाद् बीजासम्बद्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्पकादिद्वारत्ववदि-
त्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवाहद्वारसम्बन्धः शुक्रादिषु
वक्तव्यः । तथा च सिद्धमहद्वारदात्मसंयोगरूपेणाऽधिष्ठानस्य भोगोप-
करणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

वैशेषिकादिनयेनाहद्वारस्य सम्बन्धघटकतयात्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्था-
पितम्, स्वसिद्धान्ते त्वद्वारादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्वारा भोक्तु
हेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह—

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनाहद्वारसम्भवाच्च नाहद्वारकत्वम् । हि यस्मादेते-
ऽहद्वारयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः । तथा
चात्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं
सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम्, तथैव प्रतिपे-
धात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्मविभागोऽपि शास्त्रीयोऽनु-
पपन्न इति, तामिमामाशङ्का परितर्तुमाह—

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

‘जीव बलप्राणनयो’रिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वम् । तच्चाह-
ङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो, न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ? अन्वयव्यति-
रेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् । तच्छ्रु-
त्यानां च वित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्य
अहङ्कारस्याभावादित्यर्थः । तथा चाऽन्तःकरणोपाधिकं जीवस्य
परिच्छिन्नत्वं परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्विभक्तत्वं चेति भावः । अनेन

सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्व या स्वमहम्प्रत्ययगोचरत्वं वा भोक्तृम्,
साक्षात्काररूपस्य भोगस्याऽहङ्कारधर्मत्वाभावात् । त्वमहन्धर्मिपुर
स्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु,—

यदा त्वमेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनो ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः ! पाशच्छेदो भविष्यति ॥

(वृ० नार० ३१।६१)

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परन्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥

(वृ० नार० ३१।५७)

इत्यादिषाक्यशतको जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रदर्शितः ।
तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारो कार्यभेदं प्रतिषिपादयिपुरादायदङ्कार
कार्यमाह—

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नैश्वराद्योना

प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो य कर्ता तदधीनेव कार्यसिद्धिं सृष्टिमहत्कारिणोपति
र्भवति, तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अनदहङ्कारतेषु तत्सामर्थ्या-
दर्शनान् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानदहङ्कारपरमेश्वराधीना । अनदहङ्कार
स्रष्टृत्वे निन्येभ्यरे च प्रमाणाऽमानादित्यर्थः । ‘मह बद्रुस्या प्रजायेयेति’
(तै० उप० २।६।१, छा० उ० ६।२।३) तादृकारपूर्विकेय सृष्टिं श्रूयते ।
तथाहंशब्दस्यानुकरणमात्रेण प्रमाणाभाव इति । अनेन सूत्रेणाह
ङ्कारोपाधिकं प्रज्ञहृदयो सृष्टिमहत्कारकतुल्यं धुनिःमृतिमिदमपि
प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्यहङ्कारोऽन्येषा कर्ता, महङ्कारस्य तु क कर्ता ? तत्राह—

अहृष्टोद्भूतियत् समानन्यम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु अहनिहोमकवर्माभिष्यन्ति बालपिरोपमात्रा
न्यति तदुद्बोधकवर्मान्नरस्य वस्त्रेऽनयस्यान्नमहान् । तथैषा-
ऽहङ्कार बालमात्रनिमित्तादेव जायते, न तु तस्यापि कर्त्रन्तरमस्तीति
समानन्यमाययोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

ग्रहद्वाराकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्तत्वाद्भवति । विगुह्यतत्त्वनयाऽभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वादिन्यर्थः ।

अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितम् । महत्तत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते । तदुक्तम्—

यदाहुर्वानुदेवाभ्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥ इति ॥

(भाग० ३।६।१)

अत्र शान्ते कारणग्रहं तु पुरुषत्तानाभ्यं निर्गुणमेवेत्येते, ईश्वरान्म्युपगमात् । तत्र च कारणशब्दं स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणनारो वा पुरुषार्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्मोक्षमोक्षमात्र इति (१।५५) । प्रागुक्तम्, तत्राविवेक एव किमिति निमित्तकः ? इत्याकाङ्क्षापानविवेकध्यायकल्पनेऽनरस्यापत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्वथादिनाधारण इत्याह—

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-
र्वाजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो मोक्षमोक्षमात्रः कर्मनिमित्तकस्तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेयानादरेव, बीजाङ्कुरवन् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्नोपापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकम्बन्धनेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह—

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिख आह । तन्मतेऽप्यनादित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् । अविवेकश्च प्रलयेऽपि कर्मवदेवाम्नि बान्धनारूपेणेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु बीजाङ्कुरवदनादित्वं न घटते । अक्षय्यप्रागभावस्यैवाश्लिष्टमोगहेतुत्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तकं इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकं प्रवृत्तिपुरुषयोर्मौग्यमोक्तृ-
भावे इत्याह-लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति । तन्मतेऽप्यनादि स
इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि तत्कारणमप्येक-
कर्मादिकं पूर्वसंगीयं लिङ्गशरीरजन्यमस्ति । तद्द्वारा बीजाऽङ्कुर-
तुल्यत्वं स्ये-स्यामिभावलिङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६९ ॥

शास्त्राप्रकार्यमुपसद्वरति—

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाऽप्यिवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रवृत्तिपुरुषयो-
र्मौग्यमोक्तृमाय । सर्वथाप्यनादितया दुष्टच्छेद्यस्य तस्योच्छेद परम
पुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेनवाक्षौ प्रतिपादत "प्रविधदुःखात्प्रवृत्तिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषार्थः" इति । (सा० सू० १।१) । नम्यत्र सुखदुःखसाधारण
भोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते, तत्र दुःखमात्रनिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्त-
म्यात्रोपसंहार इति चेत् । शास्त्रमेदेऽप्यर्थाभिधान् । सुखं हि तावद्
दुःखक्षये निवृत्तिमिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव । दुःखभोगोऽपि
प्रतिविम्वरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव । अतो नित्यनिर्दुःखायेन
च मयमसुखेऽपि प्रतिविम्वरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विदधितेत्येक एवार्थः
उपक्रमोपसंहारसूत्रयोरिति । बहुलाशय द्विरावृत्तिः शास्त्रस-
माख्यार्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमुक्त्यर्थविस्तारमन्व्यागम्येऽनुक्तपूर्णः ।

पष्टाध्याये कृतः पश्चादाख्यार्थार्थापमंहनः ॥ १ ॥

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलमूर्तिर्मगधान् विष्णुर्ब्रह्मन्दोऽदिनाय
प्रकाशितवान् । यत् तत्र वेदान्तिप्रवक्त्रिदाह, साङ्ख्यप्रणेता कपिलो
न विष्णुः किन्त्याम्यधत्ताः कपिलान्तरम्—

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्धकः ।

(म० भार० प० प० २० । २१)

इति स्मृतेरिति । तद्विषयामोहमात्रम्—

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।

प्रसङ्गानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शनम् ॥

(भाग० ३।२४।३६)

इत्यादिस्मृतिषु विष्ण्ववतारस्य देवहूतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्ट-
त्वावगमात्, कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्निशब्दोऽग्न्याख्य-
शक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा,—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रबृद्धः ।

(गीता १।१३२)

इति श्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः । अन्यथा
विभ्यरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विष्ण्ववतारकृष्णाद् भेदापत्तेरिति दिक् ॥

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमथिताऽमृतैः ।

कपिलपिज्ञानयज्ञ ऋषीनापाययत् पुरा ॥ १ ॥

तद्वचः श्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विधृतं मया ॥ २ ॥

इति श्रीसाङ्ख्याचार्यविज्ञानभिभूविरचिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये तन्त्राध्यायः पष्ठः ॥ ६ ॥

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं सम्पूर्णम् ।

समाप्तञ्चेदं साङ्ख्यदर्शनं प्रवचनभाष्यं च ।

सांख्यप्रवचनभाष्यस्य सूत्रसूचीपत्रम्

प्रथमोऽध्यायः

१ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं	७
२ न दृष्टान् तन्मिद्विनिवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनान्	१६
३ प्रात्यक्षिकश्रुतप्रतीकारवन तत्प्रतीकारचेष्टनान् पुष्पार्थत्वम्	१०
४ सर्वान्मम्भवान् मम्भवेऽपि सत्त्वामम्भवाद् हेय प्रमाणकुशने	१०
५ उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षस्थाने	१०
६ अवशेषश्रोमयो	११
७ न स्वेभावतो बद्धस्य मोक्षमाद्यनोपदेशविधि	१२
८ स्वभावस्यानपादित्वादननुष्ठानलक्षणमशामाण्यम्	१२
९ नाशकयोपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेश	१३
१० शुक्लपटवद् बीजवच्चेत्	१३
११ शक्युद्भवानुद्भवाम्ना नाशकयोपदेश	१३
१२ न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वमम्बन्धान्	१३
१३ न देशयोगतोऽप्यम्मान्	१४
१४ नावस्थातो देहधर्मत्ववान् तस्या	१४
१५ अमङ्गोऽयं पुरष इति,	१४
१६ न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेऽ	१६
१७ विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे	१५
१८ प्रवृत्तिनिवृत्ताच्चेत्, न, तस्या अवि पारतन्त्र्यम्	१५
१९ न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते	१५
२० नाविद्यानोऽप्यवस्तुना बन्धायोगान्	१६
२१ वस्तुत्वे सिद्धान्तहानि	१६
२२ विजानीमिद्वैनापत्तिश्च	१६
२३ विद्वद्विषयमरूपा चेत्	२०
२४ न तादृक्पदार्थाप्रतीति	२०
२५ न वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवन्	२१
२६ अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य मङ्गग्रहोऽप्यथा वातो मत्तादिमन्त्रम्	२१
२७ नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यन्य	२२
२८ न बाह्याम्यन्तरमोक्षपरज्योपरज्जकभावोऽपि देशव्यवधानान्	
सूक्ष्मम्यपाटनिपुत्रम्ययोरिव	२०
२९ द्वयोरेकदेशनज्योपरागात् व्यवस्था	१२

२० अदृष्टवशाच्चेत्	२२
२१ न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभाव	२१
२ पुत्रकर्मवदिति चेत्	२३
२३ नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो यथाधानादिना सत्किञ्चेत्	२३
२४ स्थिरवार्तामिदं क्षणिकत्वम्	२३
२५ न प्रत्यभिज्ञायाधान्	२४
२६ श्रुतिश्रामविरोधान्	२४
२७ दृष्टान्तामिदंश्च	२४
२८ युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभाव	२४
२९ पूर्वभावे उत्तरायोगान्	२६
४० तदभावे तदयोगादुभयस्यमिवावयति	२५
४१ पूर्वभावमात्रं न नियम	२५
४२ न विनाशमात्रं बाह्यप्रतीते	२५
४३ तदभावे तदभावाच्छ्रुत्य तर्हि	२५
४४ शून्यं तत्रैव भावो विनश्यति यस्मिन्नुभयवादिनामस्य	२७
४५ अपवादमात्रमकुडानाम्	२७
४६ उभयपक्षममानत्वेमावादयमपि	२८
४७ अनुपपत्तिरुभयपक्षयोः	२८
४८ न गतिविशेषात्	२८
४९ त्रितिरस्य तदसम्भवात्	२८
५० भूतत्वाद् घटादिवत् समानधर्मावभावावमिदं	२८
५१ गतिश्रुतिरप्युदाधिवागाद्यवशात्	२८
५२ न वमगाप्यन्यदवशात्	३०
५३ अनिप्रतीतिरप्यप्रमत्ते	३०
५४ निर्गुणादिश्रुतिविरोधान्	३०
५५ तदागाम्यविशेषात् समानत्वम्	३०
५६ नियतवारणास्तदुच्छिष्टातिष्ठान्त्वम्	३३
५७ प्रधानाधिकेकादयविशेषकस्य तद्वान्न ज्ञानम्	३४
५८ वाङ्मात्रं न तु तस्य विमर्शिन	३६
५९ मुक्तिर्नास्ति न बाध्यत इदमुक्तवदनभोगादुत्	३६
६० कथागुपायामनुमानेन बोधो घूमादिभिर्निवृत्ते	३७
६१ तन्मात्रेभ्य इदमनुमानं पुरश्च इति पञ्चविंशतिपद	३७
६२ इदमनु पञ्चविंशत्यस्य	३८
६३ बाह्याप्यन्तराभ्यां संवाहकत्वस्य	४१

६४ तेनान्त करणस्य	४२
६५ तत् प्रकृते-	४३
६६ सहतपरार्थत्वान् पुरुषस्य	४४
६७ मूले मूलाभावादमूल मूलम्	४५
६८ पारस्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति सज्ञामात्रम्	४६
६९ समान प्रकृतेर्द्वयो	४६
७० अधिकारिर्ब्रविध्यान्न नियम	४८
७१ महावाक्यमाद्य कार्यं सन्मन-	४८
७२ चरमोऽहङ्कार	४८
७३ तत्कार्यस्वसुत्तरेषाम्	४८
७४ आयहेतुता तद्द्वारा पारस्पर्येऽप्यणुबन्ध	४९
७५ पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोग	४९
७६ परिच्छिन्न न सर्वोपादानम्	४९
७७ तदुत्पत्तिश्रुतेश्च	५०
७८ नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धि	५०
७९ अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्	५०
८० भावे तद्योगेन तन्मिदिरभावे तदभावात् कुतस्तरा तत्सिद्धि	५१
८१ न कर्मण उपादानत्वायोगान्	५१
८२ नानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनाऽऽवृत्तिरुपादानपुरुषार्थत्वम्	५२
८३ तत्र प्राप्तविवेकस्मानावृत्तिश्रुति	५२
८४ दुःखाद् दुःख जनाभिपेकवत् आद्यविमोक्त	५२
८५ काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्	५३
८६ निजमुक्तस्य बन्धव्यसमात्र पर न समानत्वम्	५३
८७ द्वयोरेकतरस्य व्याप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्ति प्रमा तत्साग्रक्तम् यत्तन् त्रिविध प्रमाणम्	५४
८८ तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यमिदं	५६
८९ यन् सम्बद्ध सन् तदाकारोत्पत्ति विज्ञान तत्र प्रत्यक्षम्	५७
९० योगितामवाह्यप्रत्यक्षत्वान् दोष	५७
९१ सीनवस्तुनन्त्यातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोष-	५७
९२ ईश्वरामिदं	५८
९३ मुक्तवदपीरन्यतराभावात् तन्मिदं	५८
९४ उभयव्याप्यसत्त्वरत्वम्	५९
९५ मुक्तात्मनः प्रज्ञाया, उपाया सिद्धस्य वा	५९
९६ तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्व मणिवत्	५९

द्वितीयोऽध्यायः

१ विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रशान्तस्य	६३
२ विरक्तस्य तत्त्वज्ञे	६३
३ न यवणमात्रान् तत्सिद्धिरनादिवामनाया बतवत्त्वान्	६३
४ बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम्	६४
५ प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्यात्मसिद्धि	६४
६ कायतन्तत्सिद्धे	६५
७ चैननोद्देशाप्रियम कष्टकमोक्षवन	६५
८ अभ्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जयेनायोदाहृतम्	६५
९ रागविरागयोर्धौ भुष्टि	६५
१० महदादिकेने पञ्चभूतानाम्	६६
११ आत्मार्यत्वात् सृष्टेर्नैवामात्मार्यं आरम्भ	६६
१२ द्विकालावाकाशादिभ्य	६७
३ अष्टपदमाशौ बुद्धि	६७
१४ तत्त्वाय धर्मादि	६८
१५ महद्गुरुरागद्विपरीतम्	६८
१६ अभिमानोद्बुद्धार	६८
१७ एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्कायम्	६९
१८ मात्स्विकमेवादशक प्रवृत्तेर्बहुताद्बुद्धारान्	६९
१९ कर्मोद्भवतुङ्गीर्द्वैतान्तरमवादगणन	१००
२० आहङ्कारिकत्वध्वनन मीत्रिकानि	१००
१ देवतासम्युक्तिर्नारम्भकस्य	१०१
२२ महद्गुरनिधुनश्चिन्ताभर्तनावन	१०१
२३ अतीतिद्वयमिदं ध्यानानामपिष्ठान-	१०१
२४ शक्तिभेदेऽपि भेदमदो नैवत्यम्	१०२
२५ न कल्पनाविरोध प्रमाणदुष्टस्य	१०२
२६ उभयात्मक मन	१०२
२७ गुणपरिणामभेदाग्रानादयद्वयसाधक	१०२
२८ अनादिरममदान् उभया	१०२
२९ इन्द्रियादिगणन करणवर्गि द्वयानाम्	१०२
३० त्रयाणां स्वतन्त्रत्वम्	१०३
३१ सायायकरणवृत्ति प्राणाद्या बाधन पञ्च	१०४
३२ क्रमणोद्भवमवधिर्द्वयवृत्ति	१०४
३३ धुनय पञ्चनय विनष्टास्तिष्ठता	१०५
३४ तत्सिद्धिगतादुपशान्तोपराग स्वस्व	१०६

३५ कुसुमवच्च मणि	१०६
३६ पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदुष्टोत्ताप्तान्	१०७
३७ धेनुवद्वत्साय	१०७
३८ करण त्रयोदशविधमवान्तरभेदान्	१०७
३९ इन्द्रियेषु साधकनमत्वगुणयोगान् कुठारवन्	१०७
४० द्वयो प्रधान मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु	१०८
४१ अव्यभिचारान्	१०८
४२ तद्याऽशेषसंस्काराधारत्वात्	१०८
४३ स्मृत्याऽनुमानाच्च	१०८
४४ सम्भवेन स्वत	१०८
४५ आपेक्षिकी गुणप्रधानभाव क्रियाविशेषात्	१०८
४६ तरुमार्गिजितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोकवन्	१०९
४७ समानकर्मयोगे बुद्धे प्राधान्यं लोकवन्लोकवन्	१०९

तृतीयोऽध्यायः

१ अविशेषाद्विशेषारम्भ	११०
२ तस्माच्छरीरस्य	११०
३ तद्विज्ञानं समृति	११०
४ आदिवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्	१११
५ उपभोगादिनस्य	१११
६ सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम्	१११
७ मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरत्नं तथा	१११
८ पूर्वोत्पत्तेस्तत्कायस्य भोगादेकस्य नेतरस्य	१११
९ सप्तदशीं लिङ्गम्	११२
१० व्यक्त्यभेदं कर्मविशेषान्	११२
११ नदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादानं तद्वाद	११३
१२ न स्वातन्त्र्यानं तदुने छायावच्छिन्नवच्च	११३
१३ मूर्तत्वेऽपि न सघातयोगान् तरणिवन्	११४
१४ अणुरिमाणं तत्र कृतिश्रुते	११४
१५ तदत्रमयत्वश्रुतेश्च	११४
१६ पुरुषार्थं समृत्तिलिङ्गानां भूषणारवदाज	११४
१७ पाञ्चमीतिको देह	११६
१८ चातुर्थीतिकमित्येके	११६
१९ एकमीतिकमित्यपरे	११६
२० न सासिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टे	११६

२१ प्रपञ्चमरणसमावधौ	११६
२२ मदशक्तिवच्छेन प्रत्येकपरिदुष्टे साहच्ये तदुद्भव	११६
२३ ज्ञानाभ्युक्ति	११७
२४ बन्धोविपर्ययात्	११७
२५ नियतकारणत्वात् समुच्चयविरुद्धौ	११७
२६ स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयामुक्तिं पुनरप्य	११८
२७ इतरस्यापि नात्यन्तिकम्	११८
२८ सङ्कल्पितेऽप्येवम्	११८
२९ भावनोपपत्त्याच्छुद्धस्य सर्वं प्रवृत्तिवत्	११८
३० रागोपहृतिभ्यानिम्	११९
३१ वृत्तिनिरोधान् तत्तिष्ठि	११९
३२ धारणासन्नस्वरूपेणा तत्तिष्ठि	११९
३३ निरोधरुद्धिद्विधधारणाभ्याम्	११९
३४ स्थिरमुखमासनम्	१२०
३५ स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्	१२०
३६ वैराग्यादभ्यासाच्च	१२०
३७ विपर्ययभेदा पञ्च	१२१
३८ अशक्तिरष्टाविधनिष्ठा तु	१२१
३९ तृप्तिवन्ता	१२१
४० निष्ठिरष्टधा	१२२
४१ अनान्तरभेदा पूरकत	१२२
४२ एवमित्यस्या	१२२
४३ आध्यात्मिकादिभेदाप्रकथा मुक्ति	१२२
४४ उहादिभि निष्ठि	१२३
४५ नेत्ररान्तिरुद्धानेन विना	१२४
४६ दैवादिप्रभेदा	१२४
४७ आह्वयनस्यपञ्चन लक्षणं सृष्टिराविवक्षान	१२४
४८ ऊर्ध्वं गरुडविनाया	१२५
४९ तमोविमाना मूनन	१२५
५० मध्ये रजाविमाना	१२५
५१ कर्मवैशिष्ट्यात् प्रशान्तयेत्या मधनमवय	१२५
५२ आहुतिमन्त्राद्युत्तरयानिषोपादेन	१२५
५३ गमान्तराभ्यामिन्द्रियद्वय	१२५
५४ न चारणमयाग वृत्तवृत्तता मधनवदुत्तरयानात्	१२६
५५ अत्रापरवर्ति लक्षणं पारवर्तनात्	१२६

५६ स हि सवविन् सर्ववर्ता	१२६
५७ ईदशेश्वरमिद्धि सिद्धा	१२७
५८ प्रधानसृष्टि परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्टकुकुमवहनवन्	१२७
५९ ज्वेननत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टित प्रधानस्य	१२८
६० कमवद् दृष्टेर्वा कालादे	१२८
६१ स्वभावाच्चेष्टितमनगिसघ्नानाद् भृत्यवत्	१२८
६२ कर्मादृष्टेर्वानादिन	१२९
६३ विविक्तबोधान् सृष्टिनिवृत्ति प्रधानस्य सूदवन् पाके	१२९
६४ इतर इतरवत् तद्बोधान्	१२९
६५ द्वयोरेकनरस्य बोदासीन्यमपवर्गं	१२९
६६ अयसृष्टधुरागोऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुस्त्वस्येवोरग	१३०
६७ कर्मनिमित्तयोगाच्च	१३०
६८ नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्	१३०
६९ नर्नकीवन् प्रवृत्तस्यानि निवृत्तिश्चारिताम्पान्	१३०
७० दोषघोघेऽनि नोपसर्पण प्रधानस्य कुलवधूवन्	१३१
७१ नैकान्ततो वन्धमोक्षो पुष्टस्याविवेकादुते	१३१
७२ प्रकृतेराज्जुस्मान् मसङ्गतान् पशुवन्	१३१
७३ रूपै सप्तभिरात्मान बध्नाति प्रधान कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण	१३२
७४ निमित्तत्वमविवेकस्य दृष्टहानि	१३२
७५ तत्त्वाभ्यासान्नैति नैनीति त्यागाद्विवेकासिद्धि	१३२
७६ अधिकारिप्रभेदान्न नियम	१३३
७७ बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकनोऽप्युपभोग	१३३
७८ जीवन्मुक्तश्च	१३४
७९ उपदेशोपदेष्टृत्वात् तत्तिद्धि	१३४
८० श्रुतिश्च	१३४
८१ इतरपान्धपरम्परा	१३४
८२ षष्ठमणवद् घृतशरीर	१३४
८३ तत्कारणेशतस्तत्तिद्धि	१३५
८४ विवेकानि शेषदु खनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेनरात्रेतरान्	१३५

चतुर्थोऽध्यायः

१ राजपुत्रवन् तत्त्वोपदेशान्	१३६
२ पिशाचवदग्न्यार्योपदेशेऽपि	१३६
३ आश्रितिरसहृदुपदेशात्	१३७
४ पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात्	१३७

५ श्येनवन सुखदुःखी त्यागविमोहाभ्याम्	१२७
६ अहिनित्वयिनीवन	१२७
७ छिन्नहस्तवद्वा	१३०
८ असाधनानुचितन बन्धाय भरतवन	१३२
९ बहुभिर्योग विरोधो रागादिभिः कुमारोगङ्गा	१३२
१० द्वाभ्यामपि तथैव	१३८
११ तिरास मुखी पिङ्गसतवन	१३८
१२ अनारम्भेऽपि परगृहे मुक्ती सपवन	१४६
१३ बहुशास्त्रगुरुवासनेऽपि साराशन पट्टादवन	१३८
१४ द्वापुकारबन्धैकचित्तस्य नमाधिहानि	१४०
१५ कृतनिःसम्बन्धनादानयेक्य लोभकम्	१४०
१६ तद्विस्मरणेऽपि भेकीवन	१४१
१७ मोषदेशभ्रष्टेऽपि कृतदृष्टता परामर्शद्वये विरतवन	१४१
१८ दृष्टस्वयोर्विश्रम्य	१४१
१९ प्रणतिब्रह्मस्योपमर्पणानि कृत्वा मित्रिर्वैकुण्ठागान् तद्वत्	१४१
२० न कालनियमो कामदेवतम्	१४२
२१ अमृतमन्त्रोपासनाय परम्पर्येण यथाशास्त्रायन मित	१४२
२२ हनरत्नभेदव्यावृत्तिः सन्ध्याग्नियोगना जन्मभूत	१४२
२३ विरलस्य हयहानमुपादेयोपादान हन गीरतम्	१४२
२४ नक्षत्रानिःसमयोगाद्वा तद्वत्	१४३
२५ न कामचारित्य रागोपवन शुक्लवन	१४३
२६ गुणयोगीयं यद्वत् शुक्लवन	१४३
२७ न भागाद्वागतीति नमुनिम्	१४३
२८ दोग्धनादुपमो	१४४
२९ न मन्त्रिनवेष्टानुपदेशकोत्तररोधो २३१	१४४
३० नानागतमात्रमपि मन्त्रिनद्वयतम्	१४४
३१ न मन्त्ररक्षापि तद्वत्तया पट्टादवन	१४४
३२ न भूतिदानेऽपि कृतदृष्टतापाम्बुनिःस्रवणसारवतिः २३१	१४४

पञ्चमोऽध्यायः

१ मङ्गलाचरणे चिन्ताचारात् पदसन्ध्याभित्तिः	१४६
२ तन्मन्त्राभित्तिः चण्डिकायाः समन्तात्	१४६
३ मन्त्राचारादभित्तिः मन्त्रा	१४६
४ गोविन्देऽभित्तिः	१४६
५ पारिभाषिका	१४६

६ न रागादृते तत्सिद्धिं प्रतिनियतकारुणत्वात्	१८७
७ तद्योगेऽपि न नित्यमुक्त	१८७
८ प्रधानशक्तियोगाच्चेन् सङ्गापत्ति	१८७
९ नत्तामात्राच्चेन् सर्वभ्रमम्	१८७
१० प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिं	१८८
११ सम्बन्धाभावाप्रानुमानम्	१८८
१२ श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य	१८८
१३ ताविद्याशक्तियोगो नि सङ्गस्य	१८८
१४ तद्योगे तत्सिद्धावयोऽप्यथयस्वम्	१८९
१५ न धीजाकुरवन् मादिममारश्रुते	१८९
१६ विद्यानोऽन्यत्वे ब्रह्मवाद्यप्रसङ्ग	१८९
१७ अत्राद्ये नैष्पत्यम्	१८९
१८ विद्यावाध्यत्वे जगतोऽन्येवम्	१८९
१९ तद्रूपत्वे मादित्वम्	१९०
२० न धर्मापत्ताप प्रवृत्तिकायवैचित्र्यात्	१९०
२१ श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धि	१९०
२२ न नियम प्रमाणान्तरावकाशान्	१९०
२३ उभयनाप्येवम्	१९१
२४ त्वान् निदिश्यते समानमुभयो	१९१
२५ न्न करणधर्मत्व प्रमादीनाम्	१९१
२६ गुणादीना च नात्यन्तवाद्य	१९१
२७ पञ्चावयवयोगान् सुखमविति	१९२
२८ न महद्ग्रहणान् सम्बन्धसिद्धि	१९२
२९ नियतधर्ममाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्ति	१९२
३० न तत्त्वान्तर वस्तुक्ल्पनाप्रसक्ते	१९२
३१ निजशक्त्युद्भवमित्याचार्या	१९३
३२ आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिख	१९३
३३ न स्वरूपशक्तिनियम पुनर्वादिप्रसक्ते	१९३
३४ विशेषणानर्थक्यप्रसक्ते	१९३
३५ परत्ववादिष्वनुपपत्तेश्च	१९३
३६ आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोग समानन्यायात्	१९३
३७ वाच्यवाचकभाव सम्बन्ध शब्दार्थयो	१९४
३८ त्रिभि सम्बन्धमिद्धि	१९४
३९ न कार्ये नियम उभयथा दर्शनान्	१९४

४०	लोके व्युत्पन्नस्य वेदायं प्रतीति	१५४
४१	न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देवस्य तदर्थं स्याज्ज्योती इत्यत आ	१५५
४२	न यनादे स्वरूपतो धर्मो वैशिष्ट्यात्	१५५
४३	निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते	१५५
४४	योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तस्मिन्नि	१५५
४५	न नित्यत्व वेदाना कार्यत्वधुने	१५६
४६	न पौरुषेयत्व तत्त्वत्तु पुरषस्याभावान्	१५६
४७	न युक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात्	१५६
४८	नापौरुषेयत्वाभित्यत्वमनुरादिवत्	१५६
४९	तेषामपि तद्योगे दृष्टवाद्यादिप्रसक्ति	१५६
५०	यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतदुद्धिरूपयायने तत् पौरुषेयम्	१५६
५१	निजशक्त्यभिधत्ते स्वतः प्रामाण्यम्	१५७
५२	नामत कथान नृशृङ्गवत्	१५७
५३	न सती वाद्यदशनात्	१५७
५४	नानिजवनीयस्य तदभावात्	१५७
५५	नाभ्यधादयाति स्ववचोभ्यापातात्	१५८
५६	मदमत्तयानिर्वाद्यावाद्यात्	१५८
५७	प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्वीकारमत्र मन्	१५८
५८	न शब्दनामक कार्यताप्रतीते	१५८
५९	पूर्वमिदं सत्त्वस्याभिधत्तिर्ज्ञानेन घटस्य	१५८
६०	सत्त्वाय मिदंान्तश्चेत् सिद्धसाधनम्	१५८
६१	नाद्वैतमारमतो सिद्धात् तद्भेदप्रतीति	१६०
६२	नानात्मनापि प्रत्यक्षवाप्यात्	१६०
६३	नोभाष्यो तेनेव	१६०
६४	अवयवस्यमद्विवेकाना तत्र	१६०
६५	नारमाविद्या नोमय जगदुपादानकारण नि मङ्गलान्	१६१
६६	नैकस्यानन्विद्रुपत्वे द्वयोर्भेदात्	१६२
६७	दुष्प्रतिवृत्तेर्गौ	१६२
६८	विमुक्तिरसता मदानाम्	१६२
६९	तद्व्यापकत्व मनस्य कारणत्वादितिद्वयस्याज्ञा द्याव्याप्तिरव्याप्त्यानिर्दिष्टम्	१६२
७०	गतिरपराद् गतिधुने	१६३
७१	न निर्माणार्थं तद्योगाद् घटवत्	१६३
७२	प्रवृत्तिगुणयोरप्यत्र तद्व्यतिरिक्तम्	१६३
७३	न भागमात्रो योगिनो निर्माणरथ्युने	१६३

७४ नानन्दाभिष्यक्तिमुक्तिर्निर्दिष्टमन्वात्	१६४
७५ न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत्	१६४
७६ न विशेषगुणनिष्क्रियस्य	१६४
७७ नाकारोपरागोच्छित्ति क्षणिकत्वादिदोषात्	१६४
७८ न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात्	१६४
७९ एव शून्यमपि	१६४
८० सयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिनाभोग्नि	१६४
८१ न भागियोगो भागस्य	१६५
८२ नाणिमादियोगोऽप्यवश्य भावित्वात् तदुच्छित्तेरितरयोगवत्	१६५
८३ नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्	१६५
८४ न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहुङ्कारिकत्वश्रुते	१६५
८५ न पदपदार्थनियमस्तद्वद्विधान्मुक्ति	१६५
८६ षोडशादिष्वप्येवम्	१६६
८७ नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुते	१६६
८८ न निर्मागित्व कार्यत्वात्	१६६
८९ न ह्यनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियम	१६७
९० न परिमाणसातुर्विध्यं द्वाभ्या तद्योगात्	१६७
९१ अनिश्चयेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यक्षनिज्ञान मामान्यस्य	१६७
९२ न तदपलापस्तस्मात्	१६८
९३ नाप्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीने	१६८
९४ न तत्त्वान्तर मादृश्य प्रत्यक्षापलब्धे	१६८
९५ निजशक्त्यभिष्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धे	१६८
९६ न सज्ञासत्तिस्मरन्धोऽपि	१६८
९७ न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात्	१६९
९८ नात सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणवाधात्	१६९
९९ न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्	१६९
१०० उभयत्राप्यन्यपासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमान वा	१६९
१०१ नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्टस्य तत्तद्वतोरैवापरोक्षप्रतीने	१७०
१०२ न पाञ्चभौतिक शरीर वृहन्मुपादानायोगात्	१७०
१०३ न स्थूलमिनि नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात्	१७०
१०४ नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्ते सर्वप्राप्तेर्वा	१७१
१०५ न तेजोऽप्यसर्पणात्तेजस चक्षुर्वृत्तिस्तस्मिन्ने	१७१
१०६ प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गादवृत्तिसिद्धि	१७२
१०७ भागगुणभ्या उत्त्वान्तर वृत्ति सम्बन्धायं संपत्तीनि	१७२

३६ सत्त्वादीनामनदमत्त्व तद्रूपत्वात्	१८६
४० अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टि प्रधानस्योत्पद्रुङ्कुमवहनवत्	१८६
४१ कर्नर्वैचित्र्यान सृष्टिवैचित्र्यम्	१८६
४२ मायवैपम्याभ्या वायद्वयम्	१८६
४३ विमुक्तबोधान्न सृष्टि प्रधानस्य लोचनम्	१८७
४४ नान्योपमपेक्षेऽपि मुक्तोपयोगो निमित्ताभावात्	१८७
४५ पुण्यप्रवृत्त व्यवस्थान	१८७
४६ उपागिस्त्वेत् तत्सिद्धौ पुनर्जनम्	१८७
४७ द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोध	१८७
४८ द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तर च साधकामावात्	१८८
४९ प्रकाशनस्तत्सिद्धौ कमकर्तृविरोध	१८८
५० जडत्वावृत्तो जड प्रकाशवति चिद्रूप	१८८
५१ न श्रुतिविरोधो रागिणा वैराग्याय तस्मिन्ने	१८८
५२ जगत्प्रत्यक्षमदुष्टकारणत्वत्वाद् बाधकामावात्	१८८
५३ प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्ति	१८८
५४ अहङ्कार कर्ता न पुण्य	१८९
५५ विदवमाणा भुक्तिस्तत्त्वमार्जितत्वात्	१८९
५६ चन्द्रादिलोक्येभ्योऽतिनिमित्तसदृशमावात्	१८९
५७ मोक्षस्य मोक्षदेशान् मिदं पूर्ववत्	१८९
५८ पारम्पर्येण तस्मिन्ने विमुक्तिश्रुति	१८९
५९ गतिश्रुतेष्व व्यापकत्वेऽप्युपाधिशोणान् मोक्षदेशकालनामो व्योमवत्	१८९
६० अनधिष्ठितस्य पुनिभावप्रगङ्गाय तस्मिन्ने	१८९
६१ अदुष्टद्वारा चेदगम्यद्वेष तदगम्यवाग्जनादिवददुष्टे	१९०
६२ निर्गुणत्वात् तदसम्भवात्तद्वारधर्मा श्रुते	१९०
६३ विनिष्ठस्य जीवपमवयवव्यतिरेकान	१९०
६४ अहङ्कारकर्मधीना कालनिष्ठनिश्चराधीना प्रमाणामावात्	१९०
६५ अदुष्टोद्भूतिवत् समानत्वम्	१९०
६६ महताम्यम्	१९०
६७ कमनिमित्त ग्रहन स्वस्वामिभावप्यनादिर्विज्ञादुत्पन्नम्	१९०
६८ अविद्वन्निमित्ता वा पञ्चगव्य	१९०
६९ विज्ञानरीरनिमित्तम् इति मनदनाभाव	१९०
७० यदा यदा तदुत्पत्ति पुनरापन्नदुत्पत्ति पुनराप	१९०